

ЧЕТЕНЕТО И ЧИТАТЕЛИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО (1878 – 1944):

Институцията Библиотека

Experior, vol. 3

Поли Муканова

Факултет по славянски филологии

СОФИЯ, 2023

Experior е електронна поредица, предоставяща възможност на млади и утвърдени учени хуманитаристи да публикуват свои рецензирани научни трудове - статии, студии, монографии, преводи на исторически значими текстове и извори (от древни и съвременни езици с изяснени права при съвременните автори) със съпътстващи (уводни или заключителни) студии.

Поредицата е инициатива на списанието за млади учени в областта на хуманитаристиката „**Филологически форум**“, издание на Факултета по славянски филологии към Софийски университет „Св. Климент Охридски

ISBN 978-619-7433-72-2

ISSN 2815-3731

© Поли Муканова

Научни рецензенти: проф. дпн Александра Куманова

и доц. д-р Васил Загорев

Редактор: проф. д-р Мария Николова

Езиков редактор: Марина Николова

Електронна публикация

Факултет по славянски филологии

Филологически форум – Experior, юни 2023

ЧЕТЕНЕТО И ЧИТАТЕЛИТЕ
В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО
(1878 – 1944):

ИНСТИТУЦИЯТА БИБЛИОТЕКА

Experior, vol. 3

Поли Муканова

Факултет по славянски филологии

*На моето семейство и на всички, свързани с библиотеките,
посвеждавам този труд!*

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ / 1

**ПРЕДМЕТ, ЦЕЛИ, ЗАДАЧИ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕД-
ВАНЕТО / 2**

**ГЛАВА I. ИСТОРИЯ НА КНИГАТА И ЧЕТЕНЕТО –
КОНЦЕПЦИИ, ШКОЛИ, ПОДХОДИ / 9**

1.1. ОЧЕРТАВАНЕ НА ПОЛЕТО. ЗАПАДНАТА
МЕТОДОЛОГИЯ / 9

1.1.1. ИСТОРИЯ НА ЧЕТЕНЕТО И
ЧИТАТЕЛИТЕ / 15

1.2. РУСКАТА КНИГОВЕДСКА ШКОЛА / 19

1.3. БЪЛГАРСКАТА ШКОЛА – ЕТАПИ, ТЕНДЕНЦИИ,
ПРЕДСТАВИТЕЛИ / 21

1.3.1. НЯКОИ АСПЕКТИ В ТЕНДЕНЦИИТЕ
НА ЧЕТЕНЕТО И ЧИТАТЕЛИТЕ В БЪЛГАР-
СКОТО ОБЩЕСТВО / 28

1.3.2. ЧЕТЕНЕТО КАТО ИСТОРИЧЕСКИ ФЕ-
НОМЕН. СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКАТА
ЧИТАТЕЛСКА ПУБ-ЛИКА / 30

1.4. МЕСТА НА ЧЕТЕНЕ / 39

1.4.1. ЧИТАТЕЛСКИТЕ КРЪГОВЕ / 46

1.5. БИБЛИОТЕКАТА И ИСТОРИЯ НА ЧЕТЕ-
НЕТО / 56

ГЛАВА II. ЧЕТЕНЕ И ЧИТАТЕЛИ В СОФИЙСКАТА НАРОДНА БИБЛИОТЕКА (1878) / 60

- 2.1. ИСТОРИЯ, ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ.
НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ / 60
- 2.2. ЧИТАТЕЛСКАТА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ.
САНКЦИЯТА НА ИНСТИТУЦИЯТА / 67
 - 2.2.1. ПЪРВИ ЧИТАТЕЛИ И ПРОЧИТИ –
ТИПОЛОГИИ / 67
 - 2.2.2. КОРЕСПОНДЕНЦИЯ: „ЧЕТЕНЕТО“ НА
ИНСТИТУЦИЯТА / 76
 - 2.2.3. ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ЗАЕМАНИЯ / 78
 - 2.2.4. ИНДИВИДУАЛНИ ЗАЕМАНИЯ / 92
- 2.3. СТАТИСТИКИ НА ЧЕТЕНЕТО
И ЧИТАТЕЛИТЕ / 111
 - 2.3.1. ГРАМОТНОСТ И ЧЕТЕНЕ / 109
 - 2.3.2. КАК АРХИВЪТ „ЧЕТЕ“ БИБЛИОТЕКАТА
ИЛИ ЗА ПРАКТИКИТЕ НА ЧЕТЕНЕ В
НАРОДНАТА БИБЛИОТЕКА ОТ НАЧАЛОТО
НА ХХ ВЕК / 110
- 2.4. ЖЕНИТЕ ЧИТАТЕЛКИ / 156
 - 2.4.1. ПЪРВИ ЧИТАТЕЛКИ / 156
 - 2.4.2. СТАТИСТИКИ НА ЖЕНИТЕ ЧИТАТЕЛ-
КИ / 161
- 2.5. ЧЕТЕНЕ И НАКАЗАНИЕ: ПЪРВИЯТ ЧИТАТЕЛ-
СКИ ПРОЦЕС В БЪЛГАРИЯ / 174
 - 2.5.1. СЛУЧАЯТ „ВЛАДИКИН“ / 181

**ГЛАВА III. ЧЕТЕНЕ И ЧИТАТЕЛИ В ДРУГИ БИБЛИО-
ТЕКИ / 193**

**3.1. ПЛОВДИВСКА НАРОДНА БИБЛИОТЕ-
КА (1879) / 193**

**3.1.1. ИСТОРИЯ, ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРА-
ФИЯ. НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ / 193**

**3.1.2. СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ
ФАКТОРИ: ЗАПЛАТИ И ПОКУПАТЕЛНА
СПОСОБНОСТ / 201**

**3.1.3. СТАТИСТИКИ НА ЧЕТЕНЕТО И
ЧИТАТЕЛИТЕ / 202**

**3.2. ВАРНЕНСКА ОБЩИНСКА БИБЛИОТЕ-
КА (1883) / 234**

**3.2.1. ИСТОРИЯ, ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРА-
ФИЯ. НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ / 234**

**3. 2. 2. СТАТИСТИКИ НА ЧЕТЕНЕТО И ЧИТА-
ТЕЛИТЕ / 243**

**3. 3. РУСЕНСКА ОБЩИНСКА БИБЛИОТЕ-
КА (1888) / 258**

3.3.1. ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ / 258

**3.3.2. ИСТОРИЯ НА РУСЕНСКАТА БИБЛИО-
ТЕКА. ДАРИТЕЛСТВОТО / 259**

3.3.3. НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ / 267

**3.3.4. СТАТИСТИКИ НА ЧЕТЕНЕТО И ЧИТА-
ТЕЛИТЕ / 269**

ЗАКЛЮЧЕНИЕ / 284

БИБЛИОГРАФИЯ / 287

УВОДНИ ДУМИ

В основата на тази книга е дисертационният ми труд с едноименното заглавие „Четенето и читателите в българското общество (1878 – 1944): институцията библиотека“ с научен ръководител проф. д-р Красимира Даскалова. Публичната защита се състоя на 12 юни 2013 г. в аудитория 63 на Философския факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ с академично жури в лицето на проф. д-р Ани Гергова, проф. д-р Александър Къосев, проф. д-р Боряна Христова и доц. д-р Димитър Мирчев.

Периодът от написването на текста до сегашния момент се характеризира със значителни промени в информационната среда и технологичните иновации, белязали XXI век. Но този технологичен скок в битуването на научните ресурси, които в по-голямата си част са уеббазирани, не нарушава концептуалната тъкан на написаното, която показва периода преди това информационно преображение. Основният принос на труда е онтологичен – контекстуализиране на понятия (институционален читател и институционално четене), които дават отговори на въпроси във връзка с практиките на четене, ролята на библиотеките и типологизирането на читателите. Така предложените понятия са релевантни, т.е. в обращение и в дигиталната ера като запазват своя същностен облик.

Така и публикацията на тази книга се намества в световното интернет пространство като показва един концептуален модел, роден преди масовото онлайн посредничество и библиотеките, мислени предимно в своята еднотановост на физически пространства.

ПРЕДМЕТ, ЦЕЛИ, ЗАДАЧИ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Книгата „Четенето и читателите в българското общество: Институцията библиотека“ има за цел да проследи историята на четенето и читателските практики в библиотеките в периода 1878 – 1944 г. Едва след Освобождението можем да говорим за поява на модерната библиотека, независимо че още от Средновековието има свидетелства за библиотеката като формиране¹. Центрирането на вниманието около модерната епоха е направено поради появата и извоюваната автономност на институциите, както и поради новите социални роли, появили се с оформянето на гражданско общество. Представени са най-рано съществуващите библиотеки в новата национална държава (Софийска народна библиотека, Пловдивска народна библиотека, Варненска общинска библиотека, Русенска общинска библиотека)², които имат статут на значими читателски центрове както в изследвания период, така и до сегашния момент. Този периметър на изследователското търсене предполага проследяването на близо 70-годишен период.

Основният документален източник на труда са архивните материали, запазени както в самите библиотеки, така и в прилежащите им архиви. Улавянето на тази микросреда допринася за нов прочит на досега

¹ Първите библиотеки в България се появяват през Средновековието. Основно значение през тази епоха имат манастирските библиотеки. Първата обществена библиотека е създадена през 1835 г. (като прилежаща към Габровското училище), а първата читалищна – през 1856 г. в Свищов. За определящо в следосвобожденското просветно дело се смята създаването на Национална библиотека (1878), която е първата културна институция в новата българска държава (Дипчикова 2004, 65 – 66).

² Използвам наименованията на библиотеките преди 1944 г.

известните материали, както и за откриване на някои нови свидетелства. Писането на история на четенето и читателите през *историята на библиотеките* е един от подходите, които са залегнали в полето на *история на книгата*. От автономното поле на история на книгата, се отделят феномените „четене“ и „читатели“, които също търсят своята история.

Изследването представя формирането на институционалния читател, част от общия порядък на новопоявилите се библиотеки, във функциите им на модерни институции, които моделират и възпитават вкусовете на новите читатели. Ето защо в хода на самото изследване е въведен терминът „институционален читател“, който преди Освобождението е неприложим, и който идва като нова обществена роля, а именно – „институционален читател“ и произтичащите му институционални практики на четене. Подобно актуализиране е опит, реконструиращ известните интерпретации на читателите. От това би произтекла и нова подредба на известното до момента типологизиране на читателите.

Използваният интердисциплинарен метод, отличителен за история на книгата и четенето, залага на преплитането на научни полета, занимаващи се съвсем пряко с проблематиката: културологични изследвания, социология на читателските практики, библиотекознание, социална история и литературна теория. В настоящия труд интердисциплинарният метод може да бъде представен като протичащ на три нива, открити със съответните подходи към проблематиката: *философският* план е извеждащ по отношение на концептуалната и понятийна линия – въвеждането на терминологичен апарат, през призмата на който да бъде разгърнато изследването; вторият е *исторически*, изразен

в следването на хронологична линия, подплатена основно с първични документални извори; третият план е *социологически* и е подгържан от количествените данни, извлечени от статистическите отчети на библиотеките.

Настоящото изследване трябва да бъде разглеждано като „сплав“ от тези три подхода.

Използвани са основно *документални извори*, повечето от които проучени за първи път в този общ шрих към вписването на институционалната история на читателите и четенето. Изследователската призма към тази история е подкрепена от монографични трудове, статии и сборници на литературни и културни историци, които са засегнали многоаспектната проблематика на книгата и четенето, очертаваща социалната и културна история на нова България (1878 - 1944).

Книгата включва три глави със съответните проблемно-тематични подглави и параграфи, които се занимават с функционирането на институционалния читател в библиотеката. Първата глава излага различни теории, подкрепящи интердисциплинарността на полето на история на книгата и четенето. Ето защо се представят основни тенденции в развитието на западната методология, руската книговедска школа и българските изследвания, отнасящи се до читателите и четенето. В същата глава се обосновава изборът на библиотеката като *място на четене* и на специфични читателски практики. Редом с това са разгледани са и други места на четене от този период, които правят по-плътен облика на формиращата се читателска култура в следосвобожденска България. Подробно са представени читателски формирования, които са важни извънбиблиотечни структури и допринасят за очертаване на институционалните аспекти на четенето. Дават се отговори на въпросите „кой“, „какво“, „къде“ и „кога“ чете и с това се откроява новата култура на четене. Споменати

са и други читателски центрове като литературни салони, литературни кръгове, читателски клубове и др., които характеризират многоликостта на читателските практики и разгръщат периметъра на четенето до една по-широка рамка на принадлежност към културната и социална история. Включени са още теориите на Пол Рабе и Джон Фегър, които обосновават използването на инструментариума на история на библиотеките като част от по-широкия предмет на история на книгата. Това именно взаимодействие потвърждава успешната интердисциплинарна продуктивност в преплитането на общата им методология.

Във втора глава е направен нов прочит на архивните материали. Тя проследява резултатите от проучването на архива на *Софийската народна библиотека*, която разполага с най-многобройни документални свидетелства за разглеждания период (1878 – 1944)³. В Народната библиотека освен цялата плътна по обем документация, свързана с формирането и функционирането на институцията, са запазени и т.нар. „статистически вedomости“. В тях са отчетени първите читателски посещения и заемания на книги за домашно ползване. Разгледани са двата типа институционално четене: в библиотеката и домашно четене (представено чрез институционални и индивидуални заемания). Анализират се статистическите данни на читателите, които дават реална представа за новите съсловия в следосвобоженското общество. Този *социален срез* уплътнява характеристиките на типа институционален читател и дава възможност за разкриване на социалната конюнктура. Друг съществен елемент от проследяването на читателските практики в библиотеката е запазената *кореспонденция с читатели*,

³ Материалите, обхващащи периода след 1944 г., се намират в Централния държавен архив.

която хвърля светлина върху за социалния им статус и читателски вкусове.

В същата глава е разгледано и първото известно *гражданско-процесуално дело*, заведено срещу нередовен читател в България. Това е щрих към уплътняване на индивидуалния облик на институционалния читател, чието поведение е направлявано от *санкцията* на институцията. Избирането на единичния случай се прави с цел извличане на общовалидна аргументация, чиито заключения ще могат да „произведат“ модела на институционалния читател⁴. Обърнато е и внимание на някои по-важни *законали* и *правилиници*, свързани както с реда и функционирането в библиотеките, така и с първите образователни закони. Концептуалната неразривност на четенето и грамотността е една от основните платформи, които присъстват в изследователската традиция на книгата и четенето.

Освен Софийската народна библиотека, в трета глава са разгледани три от най-големите и стари библиотеки в страната, с които се уплътнява картата на институционалното четене в следосвобожденска България. Подборът на библиотеките не е направен по статута „народни“, каквито освен Софийската и Пловдивската библиотека преди 1944 г., са Търновската и Шуменската. Поставеният исторически обхват (1878 – 1944) насочва избора към най-рано формираните библиотечни институции в новата държава. Другите две народни библиотеки в този период са *Търновската* (учредена като народна от 1921 г.) и *Шуменската*, станала четвъртата депозитна библиотека със заповед № 3029 от 13 юли 1922 г. на министъра на народното просвещение

⁴ Използването на понятието „модел“ е наложено във връзка с концептуализирането на различни институционални практики, които характеризират новия читател и водят до типологизирането му.

Стоян Омарчевски. Инициативата за създаването им дава писателят Стилиян Чилингиров, който по същото време е директор на Софийската народна библиотека (Кирова 1975: 215).

В проучването на *Пловдивската народна библиотека* са анализирани: статистиките за читателските посещения както в библиотеката, така и при заемане на литература за дома, социалния състав на читателите, тематичната статистика на ползваните книги. Запознаването със „статистическите вedomости“ по тези критерии дава възможност систематично да се проучат различни *аспекти на читателските практики* в изграждането на профила на институционалния читател.

Изследването на *Варненската библиотека* разчита на публикации в *периодичния печат* след Освобождението; *правилници* на Варненската градска общинска библиотека от 1891 до 1944 г.; исторически *очерци* на библиотеката (1883 – 1933); *отчети* за състоянието и дейността ѝ; *описи* на книги, изготвени за периода; летописни *сборници* за Варна и статии на варненски изследователи във връзка с историята на библиотеката. Чрез разглеждането на различни документи с нормативен характер като *устави, правилници, заповеди*, свързани с функционирането на библиотеката, са открити различните аспекти на институционалното четене.

Проучването на *Русенската общинска библиотека* е базирано на материали от фонда ѝ като: краеведска книжнина и по-специално трудове, проблематизиращи образованието, местния печат и културната дейност⁵. Делението е направено по всички отрасли на знанието и

⁵ Анализирани са описи на набавената литература преди 1944 г. с помощта на т.нар. „Списък на получените книги в библиотеката от 1901 г.“

дава представа за книжната наличност на Русенската библиотека. Разглеждането на нормативните документи, свързани с дейността на библиотеката (*устави, правилници, статистики* на читателите), разкрива важен аспект от характерологията на читателя.

Това са някои от компонентите, важни за контекстуализирането на *читателските групи* и *четенето* в разглеждания период. Направената реконструкция на техните читателски истории уплътнява континуитета в историческата перспектива на фигурата на читателя.

ГЛАВА I. ИСТОРИЯ НА КНИГАТА И ЧЕТЕНЕТО – КОНЦЕПЦИИ, ШКОЛИ, ПОДХОДИ

Както е добре известно, западната цивилизация е базирана на книгата и именно там могат да се търсят корените на *история на книгата*. Затова и основната методологическа рамка на проучването е направлявана от заложените традиции в тази посока. Това от своя страна води до представянето на някои тенденции на история на книгата и четенето.

Теоретичната платформа „история на книгата“ се формира като отделна дисциплина в западната традиция през 50-те години на XX век. Активирането на изследователската ѝ линия започва с школа на „Аналите“ във Франция. Разбира се, условността на датировката е явна, предвид дълголетната история на книгата, която съпътства развитието на човешката цивилизация.

1.1. ОЧЕРТАВАНЕ НА ПОЛЕТО. ЗАПАДНАТА МЕТОДОЛОГИЯ

Появата на нови дисциплинарни полета и краят на „големите разкази“ водят до промени в изследователската парадигма. Съвременните исторически анализи проникват в микроисторическите кътчета на непродуктивните до момента полета чрез различни изследователски методи; те разрояват дискурсивните пластове на модерността. Новите търсения се отварят към полетата на устната история, историята на жените и пола, историята на всекидневието, историята на четенето и т.н. (Burke 1991;

2001)⁶.

Произведението, което неизменно се свързва със съвременното реабилитиране на дълголетната история на книгата, е *L'apparition du livre* на Люсиен Февр и Анри-Жан Мартен (Febvre, Martin: 1958; 1976)⁷. Изследване, което се смята за канонично и дава тласък на по-нататъшните търсения на новата школа историци. Основополагащата линия на „новите историци“ е използването на количествени методи и статистики, чрез които да се очертае историята на книгата и неразривната ѝ връзка със социалните фактори и културните феномени (Гергова 2004: 233)⁸.

Както при усвояването на всяка научна теория, в случая се наблюдават много разногласия относно първата родина на дисциплината. В естественото противоборство на традициите в история на книгата между французи и немци надделява основанието на френската школа като пионер на това направление. За целия облик и методология на френската история безспорна е заслугата на „новите историци“ от школата на „Анали“ за използването на „дългосрочния период“ като отправен в новите изследователски полета на културната история⁹.

⁶ Претърпялата неколнократни преиздания книга разкрива новите формирования, които се явяват в противовес на старата, износена учебникарска история. Представените полета от авторитети, работещи в съответната област, дават представа за навременността и новия тип инструментализация в конструиране на историческото познание.

⁷ Труд, който е оценен като определящ за развоя на историята на книгата в следващите десетилетия.

⁸ „Новите историци“ използват количествени статистически методи, за да очертаят несъбитийната история, открояваща общи проявления за дълъг времеви интервал.

⁹ За *дългосрочния период* вж. (Бродел 1998, 172 – 193).

Интердисциплинарният характер на история на книгата утвърждава използването на националните наименования на полето. Възприети са следните имена: *Histoire du livre* във Франция, *Geschichte des Buchwesens* в Германия, *History of the Book* в англосаксонската традиция (Дарнтън 2001: 41)¹⁰. В най-общ план могат да се открият следните „профили“ в търсенията на западните историци на книгата: англичаните акцентират върху аналитичната библиография и книгопечатането; при французите има превес на социокултурната история и количествените анализи, базирани върху гържавни статистики; в немската традиция фокусът е поставен върху проблемите на книготърговията (използва се документацията на традиционните панаури във Франкфурт и Лайпциг) (Гергова, Даскалова 2001: 24).

От изключителна важност за обуславяне на предмета на история на книгата е моделът, който Робърт Дарнтън инкорпорира в полето (Дарнтън 2001: 41 – 64). Обект на този модел е печатната книга, която закономерно преминава през определен жизнен цикъл. Нагледно „пътят“ на книгата може да бъде представен като *комуникационна верига*. Звената, които могат да се отграничат в създаването ѝ, са: *автор – издател – печатар – превозвач – книжар – читател*. В настоящото изследване фокусът пада върху последното звено от веригата – читателя. Както стана ясно, този сегмент ще бъде разгледан в контекста на институцията библиотека.

В „Книгата в историята и история на книгата“ (Федър 2001: 79–93) Джон Федър твърди, че подобно на трансформацията в историята на книгата, историята на библиотеките трябва да бъде разглеждана в по-широк социален и културологичен аспект.

¹⁰ Вж. (Дарнтън 1994б: 34 – 38).

Изследователският поглед трябва да мине отвъд информативната, респективно утвърдена история на библиотеките, и да разгледа функционалния аспект в потреблението на библиотечния фонд. Така историкът на книгата може да проучи читателските вкусове и социалния статус на читателите главно от водените статистики и отчети на библиотеката. Фегър твърди, че „историкът на книгата се занимава с всички аспекти на историческата роля на книгата в обществото“ (Фегър 2001: 92). Това неминуемо предполага преплитането с историята на библиотеките. В контекста на методологията на история на книгата, разширяването на обхвата в институционалната библиотечна среда води до разкриването на фигурата на читателя и читателските практики.

Както бе споменато, инструментариумът, който използва полето на историята на книгата, се базира на възгледите на т.нар. „нови историци“. Основните представители на школата – Люсиен Февр и Марк Блок – първоначално обединяват своите изследователски интереси в издаваното от тях списание „Анали по икономическа и социална история“, основано през 1929 г. Това периодично издание дава мощен тласък на едно от най-влиятелните направления в историческата наука на XX в. Революционното преобръщане на историческата парадигма се изразява основно в стремеж към една глобална и проблемна история, както и в интердисциплинарен синтез за преодоляване на „цеховата“ раздробеност на хуманитаристиката (Деянова 1997: 7). Преосмислят се дотогавашните разбирания за историческия факт и историческия документ.

Три поколения учени се формират под теоретичната опека на тази школа, за която историкът Жак Льо Гоф казва, че е „по-скоро движение, стратегия на мислене и изследване“ (Деянова 1997: 7). Т.нар. първо поколение на *Анали* е

това на бащите основатели, между които Марк Блок и Люсиен Февр; поколение, което основополага своите възгледи за икономическата история и поставя в центъра на изследователските си търсения „история на менталитета“ в структурата на социално-икономическата история. През 50-те и 60-те години на ХХ век се формира второто поколение, в което можем да открием Фернан Бродел, който разглежда трансформирането на изследваната действителност през структурата. Според него „историята трябва да се интересува на първо място от извличането на структурите“ (Деянова 1997: 74). Схващането на Бродел е стремеж да се отиде „отвъд нарацията, отвъд традиционната история“ (Деянова 1997: 10), до които общоупотребимата събитийна история не достига. Оригиналната му трактовка е свързана с разглеждането на историческото време като сбор от структурите на географското, социалното и индивидуалното време (Burke 1990: 42). Третото поколение нови историци (след 1968 г.) изминава пътя от икономически-демографската история към културната история, историята на менталитета и историческата антропология (Деянова 1997: 8).

Основният възглед, който движи новите историци, е отпласкването от тоталността на събитието с разширяване на самия обхват на историческите източници. Появяват се нови извори за всекидневието, за привидно баналното, за това, което докосва анонимните маси в продължителен период от време (Деянова 1997: 55). Защото „всекидневният живот на едно общество е разглобен в съвкупност от структури, които съществуват в дългосрочен период и чието присъствие налага на всекидневния живот своя редовен, повтарящ се и предвидим характер“ (Деянова 1997: 79). Цялото усърдие на изследователите се води от стремежа за описание на конюнктурата, която влияе на „колебанията с различни

амплитуди, които се проявяват в тези рамки“ (Деянова 1997: 90). Методологическата логика на новите историци извоюва следването на дългосрочния период, за разлика от традиционното събитийно представяне на историческата действителност.

Според Бродел „всяка революция не е нищо друго освен разрушаване на една структура и издването на нова“ (Деянова 1997: 96). Ако използваме това твърдение в различен контекст, с него можем да обясним замяната на една културна структура, която е характеризирана с ограничена грамотност, с друга – на всеобщата грамотност. Този процес продължава около 300 години във Франция. Това имплицитно препраща към развитието на изследванията в областта на читателските практики, които се основават на структурата на грамотността като първо условие.

Използването на *количествените методи* е един от основните инструменти, които залягат в концептуалното развитие на школата. Тази „количествена революция“ е характерна най-вече за 70-те години на XX век в икономиката и по-специално в *историята на цените*. От икономическата сфера количествените методи започват да навлизат в инструментариума на социалната история и по-точно в историята на населението (Burke 1990: 53). Едва при т.нар. „трето поколение нови историци“ тези методи стават част от предмета на културната история – история на книгата и четенето и история на грамотността. Още през 1870 г. във Франция са се използвали подписите от регистрите за граждански брак като белег на грамотност (Burke 1990: 77). Век по-късно Франсоа Фюре и Жак Озуф изследват нивото на грамотността във Франция между XVI и XVII в., като използват богат арсенал от източници, включващи статистически данни за демографската плътност на населението и повиквателните за военна служба, които са

получавали войниците в армията (Burke 1990: 77). Изследванията върху нивото на *грамотността* съпътстват френската традиция в *история на книгата* в проучванията ѝ върху книгоразпространението и читателските навици на различни социални групи.

1.1.1. ИСТОРИЯ НА ЧЕТЕНЕТО И ЧИТАТЕЛИТЕ

Pro captu lectoris habent sua fata libelli.
Terentianus Maurus¹¹

През 80-те години на ХХ век от подтематично поле в история на книгата, като самостоятелна дисциплина се оформя *история на четенето и читателите*. Главна заслуга за това имат група учени, пледиращи за необходимостта от самостоятелно поле на изследване на четенето и читателските практики (Гергова, Даскалова 2001: 33). Сред най-изявените ѝ западноевропейски представители са Роже Шартие, Фредерик Барбие, Бернхард Фабиан, а в Америка – Робърт Дарнтън и Дейвид Хол. В най-общ план те разглеждат четенето като социален феномен и ролята на читателя като културна фигура. За целта използват интердисциплинарни модели от социологията, теория на културата, социалната история, икономиката, литературната теория, библиотекознанието, социалните изследвания на половете и т.н.

Различни са перспективите, през които може да бъде разглеждано четенето: като социален феномен и като индивидуална практика (Finkelstein 2005: 101). Това са в общ план двете основни разделения, които теорията, свързана с методологията на четенето, застъпва. Настоящото изследване се занимава с четенето като социален феномен,

¹¹ В зависимост от читателското възприемане, книгите имат своя съдба (прев. от лат. Невена Панова).

а не с рецепцията на творбите, които са формирани от читателския прочит (по Изер). Според Роже Шартие, един от най-ярките изследователи в полето на история на четенето, съвременната интердисциплинарна наука трябва да извърви своя път от социалната история на културата до културната история на обществото. Така читателят може да бъде възприеман като социокултурна фигура, т.е. като социална категория, формирана в определен контекст. Това налага възприемането на читателя като социален, исторически конструкт, неподлежащ на една универсална дефиниция, която да го представява (Armstrong 2011: 98).

Съществен принос в изследователската традиция по отношение на четенето и читателите има и литературоведската следа на едно от значимите теоретични направления в литературната теория на XX век – *рецептивната теория* и *теорията на читателските практики*. Тези теории извеждат на преден план интердисциплинарния подход към четенето, открояват имплицитната роля на читателя в текстовете и насочват вниманието към социалния аспект на рецепцията (Murray 1999: 925 – 926). В началото ще направя теоретично разграничение между тях, но в хода на представянето те ще бъдат приведени под общ знаменател заради целите на настоящото изследване.

За разлика от своя колега литературовед Ханс-Роберт Яус, Волфганг Изер се занимава, от една страна, не с действителните читателски реакции, а с онова, което в текстовата рамка позволява взаимодействие (т.нар. „Текстови структури“), и от друга, – с типологията на читателската реакция – една феноменология на четенето и произвеждането на „структурни актове“. Това налага и извеждането на понятието *имплицитен читател*, с което се създава трансцендентален модел, правещ възможно описанието на структурираното въздействие на

литературните текстове. Самата интеракция е стимулирана от *празни места*, които са условие за възможни потенциални връзки и *отрицания*, при които, чрез промяна на контекста на включените в произведението елементи, се появяват нови значения, отричащи старите. Третият елемент в рецептивната верига на читателския акт е *негативността*, т.е. *неформулираният фон* на текста. Според библиотекаря историк Анри-Жан Мартен книгата изисква от читателя активно участие, защото „това, което прави книгата, са нейните *бели полета!*“ (Мартен 1995: 3, 7).

В хода на своята история *рецептивната теория* понася критики в три основни посоки: „1) редуccionизъм и пренебрегване на произведението за сметка на консумацията му; 2) пределна субективност, в която съзнанието на индивидуалните читатели получава функцията да детерминира историята и 3) недостатъчното внимание към различията в икономическата, образователната и културната среда“ (Murray 1999: 925). От друга страна, рецептивната теория има неоспоримо значение, тъй като:

подбужда към уникални четения на литературните текстове, оказва огромно влияние върху ограничеността на литературния канон като включва нови обекти и нови гледни точки към литературата, разширява литературните вкусове и обогатява жанровата допустимост, включвайки т.нар. „ниска“ литература (Murray 1999: 926).

В настоящото проучване разглеждам и четенето на *Жените в библиотеката*. Съвременните социални изследвания на половете политизират, социологизират и историзират четящия субект и насочват вниманието към неговата съпротива спрямо литературния канон. Така

теорията на четенето все повече се превръща в теория на неговата политическа, полова и етническа маркираност (Панчева, Личева, Янакиева 2005: 392). Емблематично в това отношение е изследването на Джудит Фетърли върху ефектите на четене на различни текстове върху жени и съзнателната съпротива и противодействие на четящата жена спрямо мъжката самоличност, с която текстовете от канона я приканват да се идентифицира (Fetterley 1978)¹². Другата перспектива, чрез която се обръща внимание на тази читателска група, е разделянето на библиотечните списъци по полов признак. Това имплицитно налага и възприемането на тези ползвателки на библиотеката като вече маргинализирани поради факта, че не принадлежат към автономна социална група, освен погръбнащата се роля на майка, домакиня и съпруга. Подобен прочит би допълнил и без това оскъдната *история на жените* в България.

Културната теория на Мишел дьо Серто фокусира вниманието си върху ролята на читателя и променящите се читателски практики (Burke 2004: 60). Дьо Серто следва постулираното от рецептивната теория като твърди, че „текстът има смисъл само чрез своите читатели, той се променя заедно с тях, подрежда се съобразно кодове и възприятия, които му се изплъзват. Той става текст само в своето отношение към екстериорността на читателя, чрез игра от импликации и хитрости между два комбинирани вида „очакване“: онова, което организира *четливото* пространство (буквалност), и онова, което организира погхода, необходим за *осъществяването* на произведението

¹² Вж. също: (Mills 1994: 25 – 44) и по-специално първата глава „*Reading as/like a Feminist*“.

(четене) (Серто 1998: 273)¹³. Тази текстологична традиция в изследванията върху читателя води до теорията на друг философ – Пол Рикъор.

В емблематичната си статия *Between the Text and Its Readers* авторът очертава периметъра на четенето като дисциплина в „реторичната“ констелация между текста и читателя (Ricoeur 1991: 390 – 423). За Рикъор текстът в неговата цялост не може да бъде проумян. В процеса на четенето има непрекъснато взаимодействие между модифицираното очакване и трансформираните спомени (Ricoeur 1991: 400). Ако използваме метафората на Рикъор, то четенето е „пикник, където авторът носи думите, а читателите смисъла“ (Ricoeur 1991: 401). Тази *феноменология на четенето* има дълга традиция от Роман Ингарден и Едмунд Хусерл, дообогатена от херменевтиката на Ханс-Георг Гадамер и Ханс-Роберт Яус. За разлика от Изер, който акцентира вниманието си върху читателските актове, които постулират самия прочит, рецептивната теория на Яус разглежда разбирането на творбата като част от вече формирания „хоризонт на очакването“ в резултат на историческия процес, при който е формирана. Но този хоризонт може да посочи единствено рецепцията в определена историческа епоха, което лишава читателя от достигането до универсалния или абсолютен смисъл (Rice 1989: 76). От своя страна херменевтичната теория на Гадамер разглежда текста като безкраен диалог, разположен между миналото и настоящето, в който обаче настоящата позиция на интерпретатора винаги ще влияе на това как ще бъде възприемано и осмисляно миналото (Rice 1989: 76). Това възглеждане в читателското възприемане

¹³ Спирам се на този цитат, който потвърждава актуалността на теорията на читателския отговор в определянето на ролята на читателя в „комуникативния модел“ на история на книгата и четенето.

на текста или т.нар. *прочит* представя едни от значимите теории за ролята на читателя в съвременната хуманитаристика.

1.3. РУСКАТА КНИГОВЕДСКА ШКОЛА

В сравнение със западната, *руската школа* е по-монолитна в своите методологически, методически и тематични проявления. Естествено, тя влияе и върху историческите книговедски изследвания на бившите социалистически страни. В началото на 70-те години на XX век книгознанието теоретично е дефинирано като комплексна научна дисциплина. Нейният характер, структура и методи се разглеждат в трудовете на А. А. Сигоров, Н. М. Сикорски, Й. Е. Баренбаум, А. И. Барсук, А. А. Беловицкая и други учени. Широко застъпено е гледището, че книгознанието разглежда всички аспекти на книгата и на дейностите, свързани с нея, за да установи взаимодействието им с обществото, т.е. тяхната функционалност. Теоретичен акцент се поставя върху социологическите аспекти в разглеждането на книжовните явления и върху социалната динамика, предизвикана от създадените в определен период книги (Гергова 1995: 25 – 26). За родоначалник на този подход е считан Я. Мушковски („Животът на книгата“, 1957; „Встъпление в социологията на книгата“, 1973) (Гергова 1995: 26). По-нататъшното развитие на този *функционален подход* свързва най-тясно руските учени с полските библиолози (К. Естрайхер, К. Пекарски, К. Гломбиовски). Основна теоретична разработка предлага Гломбиовски в изследването си *Problemy historii czytelnictwa* (1966), където прави анализ на книжната продукция и пътищата, които изминава през книжари и библиотеки, както и на влиянието на научните и литературните произведения върху обществото (Гергова 1995: 12). Авторът констатира,

че читателската публика, отношенията в обществото и историческата епоха са главни категории, чрез които може да се изяснят различните ценности, предавани чрез книгата (Гергова 1995: 12). Неговите тези намират отзвук и съзвучие след 50-те години на XX век с разработките на т.нар. съветско книгознание (Гергова 1995: 12).

Приемствеността на руската с полската функционална теория намира израз в осъществените през 70-те години на XX век изследвания, посветени на руските читатели („История руского читателя“. Т. 1 – 3, 1973 – 1979)¹⁴. При сравняването на западната и руската школа могат да се открият известни паралели на идеи и теоретични постановки, свързани с прилагането на различни подходи в полето на история на книгата.

1.4. БЪЛГАРСКАТА ШКОЛА – ЕТАПИ, ТЕНДЕНЦИИ, ПРЕДСТАВИТЕЛИ

След запознаването с основните представители и тенденции в развитието на историята на четенето и читателите в Западна и Източна Европа, е важно да се представи и българската традиция в това направление. Целта е да се набележат общите изследователски ходове, респ. споделянето на идентична парадигма. Що се отнася до различията, то те са продукт на социалните и културни особености на българската среда в разглеждания период. За очертаването на профила на българския *институционален читател*, тези специфики ще бъдат разгледани през *библиотечното четене* в България. За целта ще представя някои тенденции в *българската книговедска традиция*, които извеждат основните линии в

¹⁴ Вж. подробно уводната глава „История на книгата като изследователско поле“, където са представени обзорно теоретичните линии в тази посока (Гергова, Даскалова 2001: 17 – 32).

парадигмата на полето.

Едва през XIX и XX в. синкретичният комплекс библиография, книгознание и история на книжнината се разпада на три самостоятелни научни дисциплини, които обаче запазват тесните връзки помежду си (Янакиева 2004: 53 – 56). След 1878 г. дори се осъществява държавноправно регулиране на българската библиография. През 1897 г. се приема първият закон за депозирание на българската издателска продукция в народните библиотеки в София и Пловдив. Институционализираното с този закон изработване на текущата *национална библиография* става предпоставка за осъществяване на статистически анализи на издателската ни продукция (Борис Дякович, Павел Орешков, Тодор Боров) (Гергова 1995: 17). Библиографията е най-голямото потенциално четиво; *summa summarum* на възможните прочити и читатели.

Използването на книговедско-социологическия подход се открива през 30-те години на XX век в списанието „Българска книга“ (1930), редактирано от Тодор Боров. В тази връзка българското книгознание от първата половина на XX век също съдържа идеята за обща история на книгата (Гергова, Даскалова 2001: 16). Според Ани Гергова тогава е преодоляно разбирането на книжнината и литературата като неразчленима цялост. Това от своя страна допринася за осмислянето на история на книгата, подобно на литературната история, на основата на систематизации, които дават предпоставката да се говори за преминаването от „събирателен“ към „класификационен“ етап от утвърждаване на дисциплината (Гергова, Даскалова 2001: 16)¹⁵.

За отчетливо формиране на българската изследо-

¹⁵ Отбелязвам това съществено наблюдение на Гергова, тъй като дава основната характеристика по отношение на развитието на история на книгата в България като методологическо поле.

вателска традиция в полето на история на книгата може да говорим едва с *институционализиране на книгознанието* като университетска дисциплина през 90-те години на ХХ век от Ани Гергова. От втората половина на ХІХ век започва да се оформя ново отношение към книжнината и формиране на читателска публика от съвременен тип. Разбира се, канонът на история на книгата започва своето натрупване още в следосвобожденските години с появата на литературните кръгове, литературната периодика и литературната критика, със специфичната ѝ рецепция по отношение на художествената литература.

В едно от представителните изследвания по въпроса – „Книжнината и българите през Възраждането“ – Ани Гергова засяга отношението „книжнина – общество“ и по-специално „типове социално отношение към писменото слово и тяхната еволюция в епохата на Българското възраждане“ (Янакиева 1986: 125). За първи път в българската наука е изграден цялостен модел на взаимоотношението „книжнина – общество“ през Възраждането (Янакиева 1986: 126). Това допринася за утвърждаване на изследванията в областта на социология на книгата. Още в тази книга Гергова излага тезата си, че през втората половина на ХІХ в. се откриват предпоставките за формирането на читателска публика, коренящи се в появата на нови обществени слоеве, създаването на българска интелигенция, изграждането на новата култура от градски тип, появата на домашни и обществени библиотеки, раждането на културната институция на читалището и т.н. Две са основните линии, които трудът изследва по отношение история на книгата и четенето: книгата като социокултурно явление и формирането на българския читател.

В „Книжнината и българите: ХІХ – началото на ХХ век“ ярко се открояват линиите, по които в българската наука

за книгата се отделя самостоятелна методология, която заляга в основата на утвърждаваща се историята на четенето и читателите. Според Гергова твърде оскъдни са изследванията, разглеждащи историята на читателя. В случая на настоящите търсения тази е продуктивната матрица, която може да открие нов инструментариум и наложи подходи към разглежданото поле.

Друг съществен белег на изграждането на методологическата схема, която работи в полето на история на четенето, е свързан с разработването на *типологии* – по общосоциални характеристики и „читателски компетенции“ (Гергова 1984: 18). Именно тези проявления водят до продуктивното открояване в историческа перспектива на „типове отношения на различните социални общности към книжнината“ (Гергова 1984: 18). Подобно отношение в най-пряка връзка кореспондира с изследователското намерение на настоящото проучване, чиято стратегия е свързана с анализ на библиотечната среда и нейните читатели на базата на документални свидетелства и архиви. Този подход дава отговор на въпроса как институцията *библиотека* моделира читателските практики и изгражда институционалния читател с неговите вкусове и отношение към книжнината. Като пряк източник за проучването е необходимо използването на статистиките на библиотечното книгозаемане, които са достоверно свидетелство за читателските навици на новия институционален читател.

Безспорно *историко-социологическият подход* към писмената култура на България, който Гергова прилага за първи път, разкрива нови аспекти в полето на четенето и читателя. Една от основните тези, които застъпва авторката е, че „читателите са условно обособени социални групи, типологично диференцирани по различни признаци“ (Гергова 1990: 11). Тяхното изчерпателно разграничаване и характеризирание може да се осъществи

само на основата на интердисциплинарни усилия. Тази традиция в очертаването на периметъра на история на четенето и читателите представя и Красимира Даскалова в своята книга „Грамотност, книжнина, читатели, четене в България на прехода към модерното време“. В нея авторката представя съвременните теории за историята на четенето и грамотността в България, по пътя към нейното модернизирание и европеизирание. Даскалова излага различни изследователски подходи към четенето, типове четене (екстензивно, интензивно, на глас, в тишина), местата за четене, читателската публика и вкусове, социологизирането на четенето (кой, какво, къде и как чете), наблюдаващи се през XIX и първата половина на XX век в българското общество.

Правните аспекти на книгоиздаването са друга изследователска област за историците на книгата, свързана с проучване защитата на интелектуалната собственост и свободата на словото. Анализират се въпросите на религиозна и светската цензура като дискутират отраженията ѝ върху цялостния обществен живот. В българския контекст първото системно проучване на цензурата върху печатните издания в България в периода 1944 – 1956 г. Принадлежи на Илко Пенелов. Анализът е ориентиран в посока на създаване на *история на цензурата*, основаваща се на функционалния подход към книжовните явления.¹⁶

¹⁶ Вж. (Пенелов 2020), както и неговата статия: Книгоиздаването в навечерието: проектът „Завети“ (Пенелов 2012: 227 – 240. Донякъде може да използваме терминологичния апарат на настоящото изследване като определим и цензурата върху книгите като вид *институционален прочит*, който поставя читателите в особена идеологическа среда. Както знаем, всяка подобна среда е свързана с изолация и маргинализация на функционирането на литературата като обществена активност, респ. и на читателя като свободен възприемател.

Друга територия, обект на изследователските им търсения, е *историята на книгопечатането*, която обхваща не само технологията и организацията на печатарското производство, но и история на издателското дело, на формата и оформлението на изданията, както и тази на книготърговията. Загълбочени изследвания върху печатните комуникации в периода 1878 – 1944 г. има Васил Загорев.¹⁷

Интересът към историята на *изкуството на книгата* се откроява още през 20-те години на XX в., когато един от теоретиците на руската книговедска школа А. А. Сидоров се утвърждава като неин доайен. По-късно публикува „История оформления русской книги“ (1960) (Гергова, Даскалова 2001: 31). Други представителни книги, проблематизиращи теорията на *шрифта*, на *илюстрацията* и на всички елементи в *оформлението* на книгата могат да се открият в „Основы оформления советской книги“ (1956), Хорст Кунце, *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert* (1976), Васил Йончев, „Шрифтът през вековете“ (1964), „Книгата през вековете“ (1976) и Климентина Иванова, „В началото бе книгата“ (1983; 2002). Художественият аспект на книгата е открит в интересни проучвания на изкуствоведката Ирина Генова, в които се представят отношенията между текста и визуалното оформление на книгата във връзка с културната среда.¹⁸

¹⁷ Вж. (Загорев 2019), както и неговата статия „Тарзан – историята на един бестселър“ (Даскалова, Пенелов: 2012: 208 – 218).

¹⁸ Вж. статията на Ирина Генова „Полиграфията и модерният стил. Сецесион/ар нуво в България (Генова 2004а: 67 – 85) и на английски език, (Генова 2004а: 86 – 103). Също и обзорната статия Сецесион (Генова 2004б: 386 – 388). Вж. систематизирано за историческите изследвания на изкуството на българската книга: (Гергова 1987: 132 – 134).

Според А. Гергова подтик към комплексни книговедски изследвания дава развитието на българската социология след 60-те години на XX в. (Гергова 1995: 33 – 34)¹⁹. Изследователката посочва някои представителни от методологическа гледна точка социологически изследвания: „Младежта и книгата“ (1970), „Книгата и читателят в НРБ“ (1972 – 1973 г.; 1982 г.). В тях са представени резултатите от обхватни социологически анкети (с представителни извадки), съчетани с различни методи и подходи (например на най-четените книги, на книжарниците и на библиотеките), които се съпоставят с общата характеристика и структура на издателската продукция (Гергова 1995: 33 – 34). Десетилетие по-късно излиза и сборникът „Четене и читатели“ (1990), в който могат да се проследят различните стратегии на изследване, с които българската наука работи в полето на историята на четенето (Гергова 1990). Това е и първата теоретична платформа, която преодолява институционалната и методологична изолация на различните полета и бележи по-нататъшния ход в развитието на проучванията на читателите и четенето.

Друга перспектива към четенето и читателските практики представя емблематичният по тази проблематика в българска среда сборник „Четенето в епохата на медиуми, компютри и интернет“ (2003)²⁰. Един от ракурсите

¹⁹ Вж. също главата „Социология на четенето. Книгознание и теория на комуникациите“ (Гергова 1987: 167 – 184, както и *библиографията* към нея (Гергова 1987: 222 – 225).

²⁰ Идването на Волфганг Изер (1926 – 2007) в България през 2000 г. и състоялата се конференция в НБУ са едно от събитията в българското хуманитарно поле. През 2011 г. в Софийския университет се организира конференция, на която участва Габриеле Шваб – една от известните ученички и последователки на Изер. Вж. текста ѝ в: (Шваб 2003: 97 – 115).

му е насочен към представяне на трансформациите на четенето в епохата на интернет, защото „няма сфера на формална рационалност, която да не е повече или по-малко преобразена от Мрежата“ (А. Кьосев) (Ковачев, Кьосев 2003: 18).

1.3.1. НЯКОИ АСПЕКТИ В ТЕНДЕНЦИИТЕ НА ЧЕТЕНЕТО И ЧИТАТЕЛИТЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

За по-детайлно изследване на поставената тема е необходим ракурс, който да очертае периметъра на читателските практики. За целта се проследяват някои феномени, свързани с четенето, като *читателските кръгове* в България и подобни формирания по света. Разгледани са и понятията *литературен вкус* и *читателски публики*. Феномените четене и читатели са обект на интердисциплинарната наука, която е представена чрез инструментариума на литературознанието, социологията, етнографията и др. Според Ани Гергова българската литературна история винаги се е занимавала с проблемите на четенето (Гергова 1991: 10). В трудовете на Иван Шишманов, Боян Пенев, д-р Кръстьо Кръстев е застъпен проблемът за социалната обусловеност на книжнината от това време.

Следосвобожденската действителност и периодът до 1944 г. не развиват апарат за въпроса *що е читател*. Това проличава най-вече в оскъдността на запазените документи. Четенето в библиотеката е преди всичко социален процес, обществено обусловен, неразривно свързан с конюнктурната среда. В аспекта на настоящото изследване, четенето се разглежда като социокултурен феномен, а не като методически акт или психологически процес. Ето защо е важно разглеждането на културната среда, в която са се развили условията за този феномен.

Читателските групи са продукт преди всичко на тази симбиоза с литературната традиция (книги, периодика, литературни кръгове и салони, сказки и пр.), което от своя страна предпоставя литературните тенденции, респективно формирането на литературен вкус.

Неразривната връзка *книжнина – общество*, както посочва Гергова, се наблюдава още в първите представителни за страната изследвания, включващи наблюдения, свързани с четенето и читателите. Като такива могат да се посочат изследванията върху свободното време, начина на живот, естетическата култура и т.н. Именно в тях се откриват принципни постановки за отношението книжнина – общество, които имат място и при прилагането на книговедския подход към историята на четенето.

Принадлежността към дадена социална група моделира типа читател. Читателят не може да бъде „изтръгнат“ от своя обществен корен, защото четенето е преди всичко компетенция, усвоявана и формирана в среда. Литературният вкус е най-прякото доказателство за това съждение.

Защо може да се говори за история на четенето, а историята на читателя да е проблематична? Какво крие скритата реторика на въпроса? Типологиите на читателя и разгръщането на стереотипните му профили се разработват по-късно в науката. Парадигмата на четенето е неразривно свързана с читателя като реципиент на този акт. Какво оставя читателят след своя прочит, по какво може да бъде разчетен в качеството му на културен феномен – списъци на предпочитани заглавия, статистики на лично и групово библиотечно книгозаемане, статии, дописки, рецензии и съобщения, даващи сведения за читателските предпочитания (Гергова 1991: 19). От изключително значение са и т.нар. *първични*

източници, като писма, вестници, спомени, автобиографии, дневници. Важно свидетелство за изграждането на представа за „читателския манталитет“ са бележките по полетата на книгите като аналог на ръкописните писмени форми – припуските. Този феномен е разгледан в книгата *Marginalia: Readers Writing in Books* (Jackson 2011), в която се изгражда читателският профил в двойната оптика – на читател и на рефериращ написаното от автора. Този двоен ход оформя една традиция, която по-късно ще се разглежда в контекста на теориите за читателския отговор.

В българските архивни фондове на писатели, критици и общественици са съхранени подобни бележки, които безспорно са ценен документ, от една страна, за четенето като критически инструмент, а от друга, за „книжовните пристрастия“ на читателя. Например, изцяло запазената библиотека на Стилиян Чилингиров, съдържаща 20 000 книжни единици, задава мярката на това *що е интелигенция* в следосвобожденска България и какво *тя чете*²¹.

1.3.2. ЧЕТЕНЕТО КАТО ИСТОРИЧЕСКИ ФЕНОМЕН. СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКАТА ЧИТАТЕЛСКА ПУБЛИКА

Въпросът за четенето не може да бъде разглеждан самостоятелно. Полагането му в социокултурното пространство е част от същностната му идентичност. Ресурсът на четенето е именно в такава контекстуализиране. В статията „Четенето – историческо моделиране“ Валери Стефанов очертава параметрите на питането „*що е то четене в следосвобожденска България?*“; кои са регистрите, по които транслира своите определения; как четенето чете

²¹ Става дума за кабинет „Стилиян Чилингиров“ в *Националния литературен музей*.

самото себе си в полето на критическата рецепция (Стефанов 1994: 114 – 125). Тезата, която Стефанов излага, е, че „българската публика не е имала историческата („органична“) възможност да слее живеенето и естетическото преживяване, тя е част от многобройните подражателни институционални продукти, образуващи макета на въображаемото здание, наречено „българска култура“ (Стефанов 1994: 120).

Симптоматичен в това отношение се оказва и предговорът към „Млади и стари“ на д-р Кръстев, където се засяга именно проблемът за публиката. Упрекът на критика е насочен към липсата на „публика с що-годе естетическо чувство“, което автоматично отваря рецепцията към масовата литература, към булевардната безкритичност на смилаемите културни сурогати. Обяснението, което Александър Къосев дава в своя статия, е следното: „внесени са образци на книгоиздаване и периодичен печат, внесени са жанрове, стилове, теми – но не е внесен вкус, защото не може да бъде внесена структурата на публичните културни сетива“ (Къосев 1989: 82). Според Къосев д-р Кръстев се е „докоснал до една фундаментална закономерност – дълбоката взаимозависимост между синхронното „обращение“ на културната продукция и диахронния културен процес“ (Къосев 1989: 84). Това предписва изначално значение на публиката, без която всяка литературна история е немислима. А както знаем, творбата според рецептивната теория е събитието между текст и читател, в което рецепцията на публиката историзира самото произведение, прави го част от диахронния ход на литературната продукция. Само *вече* прочетената книга може да бъде вписана в литературната история.

Отново се връщаме на трите стълба, без които четенето като понятие би било празно съждение – *литература, публика и критика* (исторически понятията

са с еднородни корелати). Публиката може да се разглежда в две посоки – читателска и критическа (като по същество тя е читателска, но има институционална сила). В списание „Българска сбирка“ се натъкваме на проблема за читателската аудитория. Статия на П. Деборов разглежда триада на литература – публика – критика като иманентна по отношение на регламента, по който функционира (Деборов 1897: 1045 – 1050). Подобно на д-р Кръстев, и тук е отправен сериозен упрек към българската публика, определена като „ограничена“ – тя „поглежда всичко, което е леко и пикантно“. В друга статия от същото време – „За четенето“ – се заклеява масовият вкус, като авторът дава за пример четенето за удоволствие на романи, което „клони към повърхностно четене“, при което младежите намират в библиотеки и книжарници „безнравствените“ книги (С-джиев 1893/1894: 555). Разделяйки читателите по пол по-нататък, според същия автор „безвкусното четене“ придобива размера на „епидемия, която е завладяла 13-14-годишните момичета“ (С-джиев 1893/1894: 556). Накрая е дадена събирателна характеристика на неправилното разбиране на романа, според което той е асоцииран единствено с „някаква любов“. Ето как една толкова ранна статия проправя път към диференциацията на читателски групи, макар и по един доста наивен, оправдан от дистанцията на времето и формиращата се читателска публика начин.

Най-точното определение за протичането на процеса по масовизиране на литературата и транслирането на нейната общодостъпност прави д-р К. Кръстев в статията си „Българска книга“: „от изключително достойние на една малобройна *elite*, на една скромна аристокрация на гуха, литературата стана достойние на всички...“ (Кръстев 1899: 133). Д-р Кръстев очертава картината на литературния водогел, който масовият вкус формира. И дали този укор не крие някаква

двусмисленост – от едната страна стои непопулярността на високата литература, а от другата – достъпът до литература в едно *аграрно* общество. Това са двата аспекта на естетическото – „високо“ и „ниско“, което самото изкуство (респ. литературата) проектира. В това, разбира се, прозира общественият му характер, неговата предназначеност, заложеният телос. Авторът прави и друга забележка по повод ситуацията в навечерието на войните: „оная печална разюзданост и оная още по-печална подивялост на нашите литературни нрави, настъпила скоро след Освобождението“ (Кръстев 1899: 134).

Д-р Кръстев отново заклеява този поряък: „всякъде съществува такава „литература“, но нийде другаде тя не е в толкова количество, нийде другаде тя не би се осмелила да се мисли за литература“ (Кръстев 1899: 140). Радикалният и едновременно с това прецизен по отношение на изящната словесност критик отсича: „стотина нищо и никакви литературни групи, превеждани и издавани с една безграмотност и безсловесност“ (Кръстев 1899: 139). Д-р Кръстев обвинява българската публика в откровен примитивизъм.

Ще разгледам едно по-късно формулиране на понятието „читателска публика“ в статията на Константин Бечев „Литературната критика срещу масовата читателска публика в следосвобожденските десетилетия“. Авторът изтъква взаимовръзката на масовата публика и на книжния пазар (във възможния им по негово време мащаб) – масовият вкус е разпоредителят, който диктува и задава общия рецептивен фон. Това статукво, естествено, е фактор в поведението на читателския избор (като синоним на вкус) и оттам на самата типология на читателя.

Бечев залага и на друг пример, конкретизиращ модела на четене. Статията, от която черпи наблюдения, е на П. Деборов (Деборов 1897: 1045 – 1050), където като предпочи-

тано четиво на първо място се посочва белетристиката, но с уговорката, че тя „трябва да бъде лека и пикантна, за да може да заинтригува публиката ни“. Като примери, в разрез с очакванията на масовия вкус, посочва драмите на Ибсен.

Въпросът, който Бечев си поставя, е как се оформя конкретният читателски избор и как този избор формира общата панорама на литературната комуникация в десетилетията около 1900 г. Важен фактор е количеството на преводната литература, което е охарактеризирано като „почти аномално силен прилив“. През този период се наблюдава особено „болезнен сблъсък между желанието за усвояване на модерните духовни и естетико-теоретични критерии и ценности на един културен елит и публиките, пристрастията, вкусовете на масовата читателска аудитория“ (Деборов 1897: 118). Това са и аспектите, които формират читателското съзнание. Няма как да се говори за четенето, без да вземем под внимание проблема за взаимодействието между интелигенция и народ, култура и политически живот, литература и общество. Следосвобожденският период трябва да се разглежда като ключов за формирането на литературното съзнание.

Може да се обобщи, че предвид типологизирането на читателската аудитория и стратифицирането на читателската общност, не може да се говори за еднородна масова читателска публика. Бечев споменава и категория читатели, чието фолклорно естетическо съзнание „приема литературното слово само в рамките и в тясна връзка с фолклорните образци“ (Деборов 1897: 120). Като пример посочва: олитературени псевдоприказни сюжети, песнопойки и календари.

Дали обаче подобна публика може да бъде наречена литературна?

В такъв случай как да се охарактеризира следосвобожденският читател, който безспорно е „усвоил една

начална или малко по-висока образност, по-трайни навици за четене“ (Деборов 1897: 120) с читателските си пристрастия в духа на преводните сензационни четива, както и всякакъв тип развлекателни четива в подлистници, брошури или като самостоятелни издания („Потайностите под расото“, 1912, „Барт и Лукреция“, 1887, „Честността на жената“, 1885) (Деборов 1897: 121)? Изследването на развитието на понятието *масов читател* в българския социокултурен контекст не бива да бъде разглеждано само като фоново знание, което да откроява „високия“ читател. Защото и двата модела са част от общата парадигма на феномена „четене“. Дихотомията *високо – ниско* е нивото, на което естетическото съзнание усвоява самата културна форма.

В по-късна статия от 20-те години на XX век Константин Гълъбов засяга проблема за четенето. Според критика четяща е само част от българската интелигенция, а болшинството от „свършилите гимназия или университета изгубва всякакъв интерес към книгата още щом напусне школската скамейка“ (Гълъбов 1926: 4). „Стрелецът“ засяга и социалния аспект, който възпрепятства четенето. Дагени са примери с професиите на лекаря, инженера, архитекта, търговеца или човека на „практичната дейност“, които са поставени в по-трудна ситуация у нас, „отколкото гдето и да било“. Другата част от интелигенцията Гълъбов упреква в едно „трагично раздвоение между родното и чуждото“, което я кара да страни от книгите на българските писатели.

В книгата си „Неграмотна България“ Димитър Гаврийски представя една песимистична картина на четенето и читателската култура на българина от 30-те

години на миналия век²². Според автора в народните читалища и библиотеките четат главно интелигенцията, само 2-3 000 души четат книги, а другите не повече от 30 000 читатели – „само някои вестници и то главно произведения и нещо от хрониката (Гаврийски 1932: 11). Авторът говори за *вторична неграмотност* или за липсата на културна среда на потенциалните читатели. При младежите например училището не може да компенсира този недостиг, защото когато „вкъщи няма никакви книги, не се прочита нищо и не се заговаря по научни, литературни и обществени въпроси, младежът ще си остане необразован, па ако ще и университет да свърши“ (Гаврийски 1932: 15). Упрекът за липсата на лична библиотека е насочен към университетски преподаватели, чиито библиотеки се състоят от студентските им учебници и ръководства и от някои „пособия“ за непосредствената им преподавателска работа. Според

22 Д-р Димитър Гаврийски (1879 – 1945) – философ, учител. Автор на „Честити дни: сцена из живота на народните учители“ (1905), „Отец Паисий Хилендарски: петактна драматическа студия“ (1909), „Имануил Кант: неговото време и място в историята на философията“ (1910), „Образователни ценности в поезията на Иван Вазов (1912), „Библиотеката на Д. А. Ценов, 1848 – 1932“ (1938), „Нова Европа и утрешна България“ (1943) и др. Превел от немски език „Специална и обща теория за относителността: общо достъпно изложение“ (1923) на Алберт Айнщайн. Изключен е от СБП заради това, че е „председател на хитлеристкия комитет „Нова Европа“. Другите отлъчени от съюза са: Богдан Филов, Йордан Бадев, Фани Попова-Мутафова, Чавдар Мутафов, Михаил Арнаудов, Любомир Владукин, Димитър Шишманов, Змей Горянин (Светозар А. Димитров), Димитър Талев, Кирил Кръстев, Йордан Стубел, Жана Николова, Ненчо Илиев, Владимир Василев и др. Гаврийски е убит от Народния съд. Книгите му не са преиздавани до днес (Пенчева 2007). Заглавията на книгите на Гаврийски са от каталога на НБКМ. За съжаление в: (Данчов 1936) не присъства *биографична справка* за Д. Гаврийски.

автора е необходимо да се четат литературни произведения, история, „народоведение“, да се знаят чужди езици, както и внимателно да се следи културният и обществен живот в напредналите страни. Даден е пример с други гържави (предимно западни), в които се чете „всякога и навсякъде“: на улицата, в трамвая, в железницата, в делник и празник, на разходка, при почивка, при работа (Гаврийски 1932: 15). За разлика от българските чиновници, които обвинява в неграмотност, Гаврийски говори за западния чиновник, който има на своето бюро „всякога някоя нова книга“, която чете през свободното от работа време. В тази връзка авторът предлага политика по отношение на четенето в България. В някои от предписанията си посочва: създаване на специален *Закон за службите* (не само за чиновниците), според който никои да не заема длъжност, ако няма „поне“ прогимназиално образование. Също така всяко семейство трябва да „образува“ своя домашна библиотека. За тази цел МНП трябва да изготви списък на *най-необходимите книги*, които всеки българин да прочете. Читателите да се известяват чрез вестниците кои книги се препоръчват за четене. Според Гаврийски тази повсеместна политика по образоването на българския читател би преодоляла т.нар. *вторична неграмотност*, която е в основата на нечетящото българско общество.²³

²³ Доста по-късно наблюдение върху феномена на *нечетенето* откриваме в статията на Александър Кьосев – „Антиутопия за нечетящия читател“ (Кьосев 1992: 149–162). Авторът говори за *еднократния читател*, който е склонен да *почита*, отколкото да *препочита* дадена книга. С това невписване в никакъв свой читателски рецепционен хоризонт, читателят поддържа стереотипното говорене за творбата. Еднократното и многократното четене приписват различно културно битие на книгата, друга културна онтология на четенето.

Подобни безпокойства има и в статията на библиографа Димитър Иванчев²⁴ „Читател и книга“, в която се разглеждат читателските навици и отношението към книгата на българина²⁵. Иванчев дефинира социалните групи, към които принадлежи читателят от 30-те години на XX в. – издатели, редактори, учители, чиновници, „учащата се младеж“, хора от свободните професии. Този профил на българския читател изцяло се потвърждава и от статистиките на библиотеките, в които тези социални прослойки са основните читатели. След края на войните и последващата стопанска криза, читателят е „зает с мисълта за утрешния ден“ – чете булевардна литература, брошури с повърхностно съдържание или дори само вестници. Според Иванчев именно материалната обезпеченост би завърнала читателя към книгата и би пробудила неговото по-внимателно отношение към нея. Икономическият достъп до печатните издания ражда т.нар. синя библиотека (*bibliothèque bleue*) във Франция през XVIII в. (Бърк 1997: 317)²⁶ Авторът засяга и друг аспект като

²⁴ Димитър Иванчев (1910 – 1990) – философ, библиограф, краевед. Съставител е на репертоара *Български периодичен печат. 1844 – 1944*. Т. 1 – 3, 1962 – 69. Автор на около 140 публикации – книги, студии, статии, рецензии, отличаващи се с оригинални теоретични виждания и практически решения. Цит. по Шуманова, Нина. Димитър Иванчев. – В: Гергова, Ани, съст. *Българска книга. Енциклопедия*. София-Москва: Пенсофт, 2004, 181 – 182.

²⁵ Иванчев, Димитър. Читател и книга. – *Литературен час*, г. VII, № 7 (276) от 22 май 1935, 5 – 6. За някои аспекти от творчеството му, свързани с четенето и читателите вж. статията на Нина Шуманова „Читател и книга“ и „Държавното книгоиздателство“ – две непознати статии на Димитър Иванчев от 1935 г. (Шуманова 2012: 219 – 226).

²⁶ За синята библиотека вж. *The Bibliothèque Bleue and Popular Reading* (Chartier 1987: 240 – 266).

възможно решение за достъпна до книжнина, а именно създаването на държавно книгоиздателство, което освен че би подпомогнало българския писател, би направило и книгата по-достъпна. Това, разбира се, би наложило и контрол на книжната продукция, който „да тури край на семковщината“ (Иванчев 1935: 6).

1.4. МЕСТА НА ЧЕТЕНЕ

Читателят е производител на градини, които умаляват и сверяват света. (Серто 1998: 276)

Запознаването с теоретичните модели на четенето и читателските практики неминуемо води до открояване на проблема за *местата на четене*. Защо е важно това в хода на изследването на историята на институционалния читател? *Първо*, библиотеката не е единствената среда, където се продуцират читателски практики. *Второ*, необходимо е да се зададе контекст, който в най-пряка степен запознава с местата, където се възприема литература като имплицитно заложено в самия комуникативен характер на литературата. *Трето*, така разгледаните читателски топоси ще очертаят параметрите на читателската култура, респективно на читателската среда.

Според Пиер Нора „новата история“, която създава една история въз основа на *колективната памет*, може да бъде тълкувана като „революция на паметта“ в разрез с познатата линейна историчност (Серто 1998: 135). Такова място на колективната памет са *архивите* и *библиотеките* – функционалните места на „въобразената“ история. Архивът е писменост, той бива четен. Моментът на

четене на архива е моментът на навлизането в писмеността на историографската операция. Професионалният историк е *читател* на архивите (Рикъор 2006: 176). Само те пазят материалната следа от опита, за който свидетелстват. Единствено те ни дават достъп до *Жизнения свят*, който иначе не можем да наблюдаваме поради отдалечеността му във времето (Ръовел 2010: 238). В „Археология на знанието“ Фуко говори за променената позиция на историята спрямо документа – тя си поставя първостепенна задача не да го интерпретира, не да определя дали той казва истината и каква е изразителната му ценност, а да работи вътре в него и да го изследва (Фуко 1996: 11).

Такава реконструкция има за цел и този труд – историята на четенето и читателите да проговори с институционалната памет на библиотеката, с богатството на архивния документ. Чрез него можем да проучим историята на читателите, на онези статистически единици, от които индивидуалното се вкоренява в социалното и колективното. За Марк Блок това е възможно не в произволното събиране на документи и приемане на историческата действителност като факт, а в избора на изследователя, който да представи „научна конструкция от документи“, обясняващи миналото (Тодорова 1988: 233). Според Александър Къосев символното конструиране на културните институции не е просто съпровождащ процес, а изключително важен посредник, без който реалното институционализиране на изкуството не би възникнало (Къосев 1998: 20). Това наблюдение е релевантно и по отношение на институционализирането на четенето в библиотеката.

Както се изясни, *история на четенето* отдавна е напуснала полето *история на книгата* и се е утвърдила като самостоятелна дисциплина. Тя намира своето място

в една *история на практиките*, с които се занимава културната история. В западната хуманитаристика можем да посочим имената на Роже Шартие, Мишел Фуко и Мишел дьо Серто, които фокусират своите теории върху ролята на читателя. Първоначално това се случва като паралелна линия с изследванията на литературните теоретици във връзка с рецепцията на произведенията (Burke 2004: 60). Намерението на това изследване цели теориите за читателя да излязат от руслото на литературоведската традиция и намерят своето място в по-широкото интерпретативно поле на културната и социална история²⁷.

В настоящето изследване ще унифицирам значенията на вече използваното „място“ с наложения в теориите на Фуко и Серто термин „пространство“. Дьо Серто основно дефинира пространството като „практикувано място“ (Серто 1998: 206). Теоретикът дава пример от всекидневието – с улицата, която, като геометрично дефинирана от урбанизма, се преобразува в пространство от ходещи. Тази практика той сравнява с четенето, което е „пространството, произведено от практикуването на мястото, конституирано от една система от знаци – написаното“ (Серто 1998: 206). Макар че четенето е

²⁷ В българската наука изследванията, които се занимават с процесите в културната история, се утвърждават като методология от Николай Генчев. В най-общи линии културната история се оформя като самостоятелна дисциплина със собствен инструментариум, който навлиза в забравените от политическата и икономическа история аспекти. В този модел на интерпретация на културната парадигма може да положим и трудовете на Ани Гергова и Красимира Даскалова, които чрез своите изследвания в областта на *история на книгата и четенето*, дават път на една културна история, чиято най-силна реабилитация започва в периода след 1989 г. Тогава *интердисциплинарните изследвания* в различни области на науката придобиват отчетлив характер.

мимолемен акт, *verba volant, scripta manent*²⁸. Ето защо можем да кажем, че „читателят се дегериториализира, колебаейки се в отсъствието си на място, между онова, което изобретява, и онова, което го променя“ (Серто 1998: 276). Затова читателите са припознати като браконieri, не-собственици, навлизащи непрестанно в чужди светове. Читателят навсякъде може да конструира значението на даден текст, прочитът е „посегателството“, което упражнява върху произведението. Властта на читателя се изразява в уникалния прочит, във винаги другата интерпретация. Къде е условният дом на читателя? Единственото дисциплиниращо пространство, където може да бъде „уловен“, това е библиотеката. Тя е мястото, където читателят влиза в регламентирано отношение с книгата. Читателят властва над своя прочит единствено в рамките на това пространство, защото библиотеката е топосът, който „овладява“ четенето. В „История на четенето“ Алберто Мангел характеризира пространството на четене като *важно* не само защото създава физическа обстановка за четения текст, но защото, „сравнено със света, описан на страницата, навежда на мисълта, че и двете споделят една и съща херменевтика, и двете изкушават читателя с предизвикателството на откровението“ (Мангел 2004: 161).

С фокусирането върху четенето и читателските практики в *институцията библиотека*, е важно да се обговори понятието *пространство* и в частност *пространството за четене*, каквото собствено представлява библиотеката. В една своя емблематична статия, наречена „За другите пространства“, Фуко дава нов прочит и обръща вниманието на западната хуманитаристика към проблемите на пространството

²⁸ Думите отлитат, написаното остава. (прев.)

(Фуко 2003: 12 – 13)²⁹. Философът въвежда темата в западната култура, като дава пример с „йерархичния ансамбъл от места“ през Средновековието – сакралните и профанни места, градските и селски места и т.н. Важен акцент поставя и върху откритието на Галилей, в което основното е не толкова констатацията му, че земята се върти около слънцето, а в „конституирането на безкрайно отворено пространство“ (Фуко 2003: 12). В най-общ план, пространствата, които са определящи за нашата епоха, са два типа. Първите са *утопии*, които се характеризират с недействителност, с идеална репрезентация на обществото, която съхранява някакъв модел. В диаметрално противоположен план се поставят т.нар. от Фуко *хетеротопии* – вид контраместа; някаква ефикасна, осъществена утопия, в която тези места са „едновременно репрезентирани, оспорени и преобърнати“ (Фуко 2003: 13). Всяка култура формира хетеротопии, а оттам мисленето им в контекста на културата предполага определянето на принципите, според които функционират в различните полета. Философът представя четири принципа на опространствяването³⁰, които той обединява под термина *хетеротопология*, определяна като „име, способно да

²⁹ Лекцията „За другите пространства“ е четена през 1967 г. и издадена след смъртта на Фуко през 1984 г. под заглавие „Des espaces autres“ в Architecture/Mouvement/Continuite.

³⁰ Антоанета Колева свежда *принципите на опространствяването* до следните основни стъпки: „1) не към времето, а към пространството; 2) не към вътрешното (съзнаниево), а към външното, социално пространство; 3) не към всички външни пространства, а само към онези, които притежават любопитното свойство да бъдат в оспорваща връзка с всички други; 4) към реални контрапомествания, които могат да бъдат открити вътре в дадена култура и биват едновременно представени, оспорени и преобърнати, тоест места, които са извън всички места.“ (Колева 2000: 46).

назовава, да имплицира множествеността на различни културни пространства“ (Колева 2000: 46). От това произтича и установяване на принципите, според които хетеротопията бива усвоена в културата. Според Фуко няма култура в света, която да не формира хетеротопии и да ги приема за константа за всяка човешка общност. Но пък от друга страна, няма универсална форма на хетеротопията, а поскоро в общественото развитие протичат различни трансформации, които в крайна сметка продуцират т.нар. хетеротопии. Фуко дава пример за „хетеротопии на отклонението“ като приюти, психиатрични клиники, затвори, старчески домове. От това следва, че хетеротопиите приемат определен социален ред и конституират властови механизми в специфичната среда на своето „друго място“. Явно е, че според парадигмата на културата хетеротопията променя своята функция в хода на историческото развитие на самия културен модел, репродуциращ конкретното пространство³¹. От това следва, че „хетеротопиите са свързани с времеви отрязъци“ или наречени „хетерохронии“, които започват да функционират „с пълната си мощ тогава, когато хората радикално скъсват с традиционното си време“ (Фуко 2003: 13 – 14). Ето защо гробището в този аспект се проявява като „силно хетеротопично място“, като условно разположено между „загубата на живот“ и „квазивечността“.

Музеите и библиотеките също могат да се разглеждат като своеобразни хетеротопии, които акумулират време. Те са такива, защото там „времето

³¹ Примерът, който се дава, е с променящата се рецепция на гробището в западната култура, което от свещено място в центъра на града, се премества в покрайнините поради „индивидуализирането на смъртта и буржоазното усвояване на гробището, свързани и с obsесията към смъртта като „болест“ (Фуко 2003: 13 – 14).

непрестанно достига и се оттласква от своята кулминация“, за разлика от седемнадесети век, когато музеите и библиотеките са били израз преди всичко на личен избор. Идеята за събиране на всичко, за създаване на някакъв генерален архив, волята да се съберат на едно място всички времена, всички епохи, всички форми и различни вкусове, идеята да се конституира място на всички времена, като самото то е извън времето и е защитено от него, проектът да се организира по този начин някакво непрестанно и безкрайно акумулиране на време в едно неподвижно място, принадлежи на нашата модерност“ (Фуко 2003: 13 – 14)³². Музеят и библиотеките са привилегированите хетеротопия на XIX век.

Библиотеката функционира като публично пространство, което институционализира определени практики на четене и формира специфичната *фигура* на *читателя* в определен период. Библиотеката не е утопия, защото е реално съществуваща среда, в която протичат определен тип връзки, определящи „читателския манталитет“. Тази теория на Фуко е важна, тъй като модерната епоха експлицира своя властови ресурс чрез *институцията*. Четенето като културна активност, вписана в социалния ред, получава своята институционална среда в библиотеката. Най-големият законодател на четенето, метафоричен храм на читателя, е библиотеката. В такава посока се изказва и Фуко за епохата, в която живеем. Тя бива възприемана като „такава, в която пространството приема формата на

³² Привеждам този цитат, който дефинира ролята на библиотеката като място на винаги актуализиращата се памет. По-нататък в текста ще стане ясно и как тази хетеротопия продуцира социалния ред в едно общество с представянето на социалните групи читатели. Подобно тълкувание на библиотеката като всеобхватна и съдържаща всички възможни времена и прочити дава на читателя Х. Л. Борхес във „Вавилонската библиотека“ (Борхес 2004: 122 – 129).

отношения между местоположения“. Това доказва, че „безпокойствата на епохата ни са фундаментално свързани с пространството много повече, отколкото с времето“ (Фуко 2003: 13 – 14). Философът е категоричен, че „би трябвало да се напише цяла история на пространствата (която би била същевременно история на властите), като се тръгне от големите стратегии на геополитиката и се стигне до гребните тактики на хабитата, на институционалната архитектура и се мине през икономико-политическите пространствени уредби“ (Фуко 1997: 32).

1.3.2. ЧИТАТЕЛСКИТЕ КРЪГОВЕ

Обговарянето на читателските пространства е разглеждано в друг ракурс от емблематична статия на Роже Шартие, наречена „Читателският кръг“³³. Според изследователя през просвещенския XVIII век има три основни причини, които водят до появата и разпространението на читателския кръг и читателския кабинет, това са: обществените библиотеки, много от които били предназначени за отбрано читателско общество – духовници, чиновници, учени и литератори (Шартие 2002: 197). Като друго „неудобство“ се посочват ограниченото им работно време, лошото отопляване и осветяване. Втората причина се корени във високите цени на книгите и списанията и практическата им недостъпност за „читателите, които не спадали към

³³ В сборника *Места на всекидневието: Миниатюри от европейската културна история* се представят различни символно натоварени места като театъра, кафенето, салонът, университетът, болницата и т.н., които участват като важен медиатор в усвояването на културни практики. За настоящото изследване се спирам на *читателските кръгове* като места на четене, които успешно представят институционалния характер на четенето (Шартие 2002: 197 – 206).

заможното малцинство“ (Шартие 2002: 197). Третата предпоставка историкът свързва с „комуникативния“ характер на книгата и споделянето на самия прочит от читателя под формата на интелектуално общуване. В резултат на това се формират други институти на четене, които въпреки по-голямата си достъпност, в крайна сметка определят свои правила на четене. Отново читателят не е избавен от своите „институционални окови“. В тази метафора прозира по-ранното му дисциплиниране на запад в различните „места за четене“, за което в български контекст може да говорим едва след 1878 г.³⁴

Шартие дава пример за различни институти на четене, които имат своето място във Франция, Германия и Англия. Първата институция е т.нар. *circulating library* или заемна библиотека, която се появява в първите десетилетия на XVIII век в Англия³⁵. Принципът, според който действа тази институция, е аналогичен с установения ред в библиотеката: срещу абонаментна такса читателите могат да наемат книги, които са достъпни за четене както в читалнята, така и вкъщи (Шартие 2002: 197). Посетителите са представители на висшата класа и свободните професии, т.е. потенциалните читатели не са нито прислужници, калфи, занаятчии, нито от средната класа (Шартие 2002: 199). Това, на което набляга Шартие, е преобладаващия брой на читателките.

³⁴ Тази условност на всяка историческа граница не отменя наличието на предпоставки през епохата на късното Възраждане за установяване на правила, които по-късно формират ролята на читателя в появата на първите български библиотеки.

³⁵ В текста са посочени и други имена, под които може да бъде срещната тази заемна библиотека, в зависимост от националната традиция на обществото, в което битува. Например във Франция е известна като *cabinets de lecture* или *cabinets litteraires*.

Второто място за четене е т.нар. *читателско общество*, което представлява „обединение на читатели, основано върху приет от всички тях правилник“³⁶. Предполага се, че ползвателите имали свободни професии или са произхождали от средите на търговци, учители и военни (Шартие 2002: 202). Общото, което стои в основата на тези институти, е освобождаването от закупуване на книгите, което е заложено и като основно правило в библиотеката. Липсва икономически филтър, което всъщност законоустановява правото на четене като част от естествените права в тържавата и осигурява полагащото се четене, за което се плаща символична абонаментна такса.

Двете институции имат и някои характеристики, които оформят общата представа за функционирането им. Например *оборотните библиотеки* залагат на траен резерв от книги, сред които преобладават популярните романи; има членски договор и вноска; отворени са за външни нечленуващи посетители, но „далеч по-малко за жени“ (Шартие 2002: 200). Тези именно институции представляват място за интелектуално общуване.

³⁶ Втората *институция на четене* може да бъде срещната също и като *subscription library*, *book club* и във Франция като *chambre de lecture* (стая за четене). Това донякъде препраща към българския еквивалент на тези клубове за четене, които в нашия културен контекст са читалищата. Но все пак са по-близо до статута на библиотеката, отколкото до по-широкия профил на читалището, което свързва своята дейност с културно-масови прояви. През Българското възраждане читалищата са основните културни центрове. Например Стоян Аргиров в статията си „Преносни (подвижни) библиотеки“ сравнява българското читалище с т.нар. *подвижна библиотека*. В нея авторът въвежда примери от 20-те години на XX в., свързани с библиотеките в България. Вж. (Аргиров 1928: 228 – 231). За ролята на Стоян Аргиров в развитието на библиотечното дело, книжовния живот и книжнината вж. Библиоведът Стоян Аргиров (Гергова 2000: 154 – 158).

Между 1770 и 1800 г. в Ирландия, въпреки нежеланието на властите, са основани 15 читателски клуба. Например през 1796 г., по нареждане на Девънширския херцог, е затворен читателски клуб с обяснението, че „четенето по принуда произвежда информация и би могло да предразположи простия народ към размисъл“ (Шартие 2002: 200). Икономическият дивидент, който имали подобни формирования се изразява в нарастване на книжния оборот при основаните от френските книжари литературни кабинети. Там читателите са представлявани от различни съсловия – мнозинството са имат „свободни професии или са произхождали от средите на търговците, учителите и военните“ (Шартие 2002: 202). За разлика от по-аристократично ориентираните читателски дружества в Германия, където освен силно застъпеното представителство на аристокрацията, читатели са и голям процент от чиновниците, адвокатите, лекарите, професорите и духовниците (Шартие 2002: 204).

Шартие поставя акцент върху „белезите на три фундаментални процеса от епохата на Просвещението“, които експлицитно тези читателски сдружения (Шартие 2002: 205). Характерно е демократичното общуване, тъй като членуването в дружествата „стъпвало изцяло на равния принцип и премахвало разликата в съсловията и жизнените отношения“ (Шартие 2002: 205). Така читателят придобива нова форма на легитимност и авторитет, които са в силата си и до ден-днешен.

В своята статия „Преносни (подвижни) библиотеки“ ученият библиотекар Стоян Аргиров говори за този тип места на четене в западната традиция и в Америка³⁷. Той изтъква предимствата им спрямо

³⁷ Аргиров посочва езиковата употреба на преносна библиотека – *travelling library* (англ.), *Wanderbibliothek* (нем.), *bibliothèque circulante* (фр.), *передвижная библиотека – передвижка* (рус.). (Аргиров 1928: 228 – 231).

стационарната библиотека – променящия се състав на книгите, максималните читателски обращения на книгите и по-малкото работно време (Аргиров 1928: 228). Аргиров се спира и на *пропагандния характер на четенето* сред широки обществени слоеве, защото преобладаващият читателски състав, „в която и да е читалищна библиотека“, са учениците и „хората на умствения труд“. Това е единствената възможност книгата да достигне до търговци, занаятчии, работници и селяни. Според библиотекаря такива места е имало в Шотландия през 1810 г., в Саксония – 1839 г., в САЩ – 1869 г., в Австралия – 1877 г.

Какъв е принципът на функционирането на подобна преносна библиотека? Например окръжната библиотека в щата Охайо организира мрежа от преносни библиотеки. Най-напред купува 1000 книги и по 100 ги разпраща към своите 10 клона. След 2 месеца всеки клон изпраща своите 100 книги на друг клон и в замяна получава други 100 книги от трети (Аргиров 1928: 229). Тази услужлива оборотност на библиотеката има важна роля в обновяването и достъпността на библиотечния фонд до читателите. Така се осъществява разпращането на книгите до библиотеки, училища, банки, пощенски и телефонни станции, дюкяни, бръснарници, колиби и „изобщо навсякъде, където има желание за четене и гдето поне 10 лица от мъжки или женски пол над 16 години се събират да поискат една преносна библиотечка“ (Аргиров 1928: 230).

Според Аргиров българските народни библиотеки в София, Пловдив, Търново и Шумен трябва да заимстват вече утвърдения чуждестранен опит, с което „биха могли да станат центрове за разпространение на просвета чрез книгата не само в общините, в които те се намират, но чрез системата на преносни библиотеки и в най-затънтените краища на нашата полукултурна страна“ (Аргиров 1928: 231).

Още в края на XIX в. подобен проблем, свързан с

обединяването на читателите, е засегнат в статията „Четенето по нас и другите страни“ (Г.И. 1895: 1000 – 1010). В нея се представят дружествата за домашно четене, разпространени в Англия и Америка. Първото учреждение от подобен вид се е появило в Америка – Шотокуйското научно дружество. То си поставя за цел развитието на привычката към четене и изучаване на природата, изкуството, науката и литературата. Предназначението е за „ония, които са били лишени от възможността да добият правилно образование“, с цел „да се изработят общи възгледи на образован човек и способност за правилно мислене върху света“ (Г.И. 1895: 1002). Като решение се предлага усвояването на т.нар. *домашно четене*, базирано на предварително изготвена програма на дружеството.

Като потенциални „потребители“ са посочени две категории лица: неполучилите систематично средно образование; тези, които „са преминали средна школа, но много неща са забравили“ (Г.И. 1895: 1003). Заплащането на членски внос осигурява съответно програма за четене, „изработена от сведущи хора, с посочване цената на нужните книги и къде могат да се купят“ (Г.И. 1895: 1003). Събранието на дружеството се провежда ежегодно в селцето Шото куа (откъдето идва и названието на дружеството), където се прави „съвместно обучение по всевъзможни предмети от гимнастика, изкуство и до науки от чисто университетско преподаване“ (Г.И. 1895: 1003).

Няколко щрихи и върху английското дружество за домашно четене *National Home – Reading Union*. Част от неговите читателски практики включват препоръчване на книги и организиране на читателски групи. Интересно е да се разгледа регламентът на самото дружество, което всяка година съставя три списъка – от книги за общо четене, за специален курс и за младежта. Според основателите на дружеството четенето трябва да има завършен характер и известна систематичност. Както

посочва авторът, всеки разред от читатели си има свой собствен журнал – за общи читатели, за специалисти и за младежи. Функцията им е да служат за разбор на препоръчаните книги. Трябва да се отбележи, че в края на тези самостоятелни статии или разбори на книги почти винаги се срещат въпроси към читателя. Посочени са например въпроси, посветени на романа на Уилям Тъкъри *The History of the Henry Esmond*: „1. Според вас станала ли е симпатията ви към хората по-силна или по-слаба след прочитането на този роман? 2. Често обвиняват Тъкъри в цинизъм. Намирате ли в този роман потвърждение на такова мнение? 3. Защо би било невъзможно този роман или друг, писан от Тъкъри, да се превърне в драма“ (Г.И. 1895: 1004).

Тези въпроси са доказателство за пряката интеракция на читателя в рецепцията на самия текст, провокация към читателското съзнание. Читателските клубове, сдружения и т.н. дефинират статута на читателските публики. Разглеждането им е симптоматично за този период поради формирането на читателски, респ. литературен вкус. *Институционализациите на четенето* намират своето място и извън библиотеката. *Географията на четенето* включва и местата, свързани с първия и единствен *Съюз на читателите* в България основан през 1932 г.³⁸ Председател

³⁸ Разглеждам подробно тези читателски формирования по няколко причини: *първо*, намират свой приемник в контекста на западните читателски институти; *второ*, те са важни извънбиблиотечни структури, които допринасят за очертаване на институционалните основи на четенето – дават отговори на въпросите „кой“, „какво“, „къде“ и „кога“ чете и с това открояват новата култура на четене; *трето*, независимо от различния си характер и начин на функциониране, и клубът, и подвижната библиотека дават представа за това, че читателят е социокултурна фигура.

на този съюз е Стоян Аргиров (директор на *Университетската библиотека* в София), подпредседател е Велико Йорданов (директор на *Софийската народната библиотека*). Сред оскъдно запазените документи, свързани със *Съюза*, срещаме: *устав* на организацията, *преписка* с централното ръководство, *протоколи* от образуването на варненския му клон. Уставът на съюза е утвърден от Министерството на вътрешните работи и народното здраве под № 2380 от 12 март 1932 г., София (Димчева 2008: 221 – 224)³⁹. Откриваме следните *цели* и *задачи* на Съюза: а) да обедини българските читатели; б) да буди и поддържа у тях интерес към добрата книга и изобщо към здравето четиво; в) да им дава това четиво на цена, каквато ще струва; г) да засили връзката между нашите книжовници и читателите (Димчева 2008: 223). За изпълнението на тези цели Съюзът образува дружества в София и в цялата страна, публикува месечни известия, грижи се за издаването на български и преводни творби, организира сказки, срещи и събори. Амбицията на Съюза е да стане своеобразен „мисионер“ по отношение на *формирането на читателски публики*.

Създателите на Читателския съюз се обръщат към директора на *Варненската библиотека* Добрин Василев във връзка със създаване на клон на Съюза във Варна. Такъв се учредява на 9 декември 1932 г. От *учредителния протокол* разбираме, че учредителното събрание на Варненския клон на Съюза на читателите в България е проведено в помещението на Варненската градска библиотека. На писмената покана се отзовават 12 души. Те решават да създадат варненски клон и избират временен комитет с

³⁹ Основната цел на запознаването с устава е свързана единствено с регламентацията по отношение на читателските практики и затова как читателят е вписан в този институционален рег.

председател Добрин Василев (Димчева 1993: 21).

За съжаление няма ганни за дейността на Съюза на читателите през следващите години. Този първи за междувоенния период опит за „централизиране“ и канализиране на четенето остава и единствен в тогавашната история на четенето в България. Въпреки еднократния акт от страна на учредителите и оставяне в забвение на това усилие, читателският съюз е важен, защото показва как четенето може да се институционализира.

Друг тип „пропаганда“ на четенето може да се проследи и от страниците на периодичния печат по това време. В статията си „Кой чете сега българска книга?“ Добрин Василев отправя апел за *четене на българска литература*. Според него българският писател е забравен и книгите му не се купуват, но за това няма вина единствено читателят. Василев обяснява този факт с това, че:

голямата част от тях са люде угнетени, бедни, гребни чиновници, неразполагащи с време да създадат нещо по-едро и по-трайно и по-закръглено, за да може то да се наложи на публиката. Да се създадат материални и културни условия за българския писател – изключенията със синекурите са нищожни – и ще се види, че българският писател може да даде неочаквано голям и богат плод. (Василев: ф. 602 к, оп.1, а.е. 11)⁴⁰

За Василев не само липсата на литературен вкус стои в основата на отлива от българската книга от страна на читателите. Социалният мотив е в голяма степен предпоставка за „достъпа“ до книгата (донякъде това е резонанс и от стопанската криза през 30-те години на ХХ в.): „Народът не чете, не купува книги – но той няма усет за това. Интелигенцията иска, но няма пари, а ония, които

⁴⁰ ф. 602 к, оп.1, а.е. 11. Цитираната статия на Добрин Василев е запазена в архива на Варненската общинска библиотека.

имат и време, и пари, не купуват. Зная богати семейства, гдето на книгата се гледа с презрение.“⁴¹

В една по-ранна статия от края на XIX век – „Какво чете народът?“ – се разглежда въпросът „как се просвещава народът“ (Стоянов 1899/1900: 574 – 581). Авторът разделя най-общо *достъпа до четива* на „официална народна просвета“ и „неофициална народна просвета“ (Стоянов 1899/1900: 574 – 581). Това разграничение е важно във връзка с по-нататъшното представяне на читателските групи в библиотеката. Достъпът до библиотеката е в пряко съответствие с тази „просветна пропаганда“, защото политиките по формирането на читателя се базират на тези две положения. Първата *официална политика* е на Министерство на народното просвещение със съответните закони, разпоредби, правилници, инструкции и др. Респективно към *неофициалната политика* се отнасят „всички фактори, които не се налагат от гържавата за тази цел“ (Стоянов 1899/1900: 575). Във връзка с читателските практики на българите Г. Стоянов прави следното наблюдение: „Грамадната част от нашия народ нищо не чете. Масата няма време да чете: няма необходимите удобства за разумно четене, като светлина, спокойствие и пр., няма ръководител, който би я научил как да чете, няма книги, които да чете...“ (Стоянов 1899/1900: 576). Авторът посочва два фактора, които биха подобрили читателските практики у българина, а именно добрите книги и добрите ръководители. Той поставя важен акцент върху т.нар. брошурни библиотеки за народна просвета. Според него в България липсват библиотеки, които да „разширяват познанията на четеца“ (Стоянов 1899/1900: 577). Стоянов представя свое изследване на 57 семейства, в което показва как народът „черпи знания“ предимно от черковнославянските книги:

⁴¹ф. 602 к, оп.1, а.е. 11.

часослови, псалтири и пр., от „вечните календари“, от „съновниците“ от „Камък падна от небето“, от „Настрадин Ходжа и Хитър Петър“ (Стоянов 1899/1900: 579). Посочват се професиите на бащите като глави на семействата – земеделци, занаятчии, търговци, свещеници, писари. Тези книги присъстват в техните домове, това е и индикатор за създаващите се *домашни библиотеки*. За тяхната важност пише италианският писател Едмондо де Амичис:

Книгата не прави всичко, що може да направи, ако не е наша собственост. Трябва да можем да подчертаваме, да пишем удивителни знакове, да подвиваме страниците, да правим белези с ноктите си. Една книга, която само минава през къщи не остава дълбока бразда. Ако я имаме вкъщи, ний я четем и препрочитаме в ония места, които ни са произвели живо впечатление (Де Амичис 1897: 289).

1.5. БИБЛИОТЕКАТА И ИСТОРИЯ НА ЧЕТЕНЕТО

Донякъде припокриването между *функционалния аспект* на предмета на библиотеката и четенето води до невинаги услужливото им използване в изследователската практика. Залага се на подразбирането, че в *библиотеката се чете* и се изпуска характерологията ѝ като институция и практиките, които налага. Именно те допринасят за формирането на спецификите както при читателя в библиотеката, така и читателските му навици. Целта на това изследване е проследяване на историята на читателя в библиотеката като институция, тъй като отдавна е възприето, че историята на библиотеките е част от по-широк предмет на история на книгата (Федър 2001: 92). Според Джон Федър в дисциплината история на книгата в последните десетилетия се наблюдава използването на по-широк социален и културен подход. Подобни трансформации в научния апарат не подминават и

съвременното писане върху библиотечната история (Федър 2001: 90). Неизбежният въпрос, който вълнува историците на книгата, е *кой чете книги*. Оттук библиотеката като читателска институция дава своите отговори. Налице са различни библиотечни практики, които споделят това – заемането на книги в читалнята, домашният прочит, социалният статус на читателите и тематиката на книгите. Ако обобщим с думите на Федър, които оптимистично носят заряда на откривателски и поощрителен акт: „изследването на заемни регистри на библиотеки в малкото случаи, където са оцелели, може да бъде много полезно“ (Федър 2001: 90).

Както посочва А. Гергова, за немската традиция на история на книгата библиотекознанието остава и до днес доминираща дисциплина (Гергова 1995: 26)⁴². Немският книговед Хорст Кунце (тогавашен директор на Националната библиотека в Берлин и основател на Института по библиотекознание в университета „Хумболт“) в труда си *Alles für das Buch* (1974) систематизира книговедско-социологическа проблематика. Като фактори на книжовния развой той сочи тиражите на издания, преизданията, препечатките, цените на книгите, цензурните ограничения, ползването на *читални* и *библиотечното заемане* (Гергова 1995: 26)⁴³. Също така Кунце разглежда дейностите на библиотеките във връзка с библиофилството и изкуството на книгата (Гергова 1995: 26).

⁴² Авторката посочва преориентиране към „по-обобщаващо разглеждане на науките за книгите“ в публикации през 70-те години на XX в. като двutomния речник по библиотекознание (*Lexikon des Bibliothekswesens*, 1974 – 1975), включващ тълкувание на понятието *книгознание*, представляващо „целия комплекс от знания за книгата“ (Х. Люлфинг), пак там, с. 26.

⁴³ Вж. по-ранния труд на Horst Kunze, *Grundzuege der Bibliothekslehre* (1956).

Подобни примери, показващи връзката на гвете полета, привежда и Пол Рабе в статията си „История на библиотеката и история на книгата: две изследователски области за библиотекари“. Това е щрих към залегналото в *история на четенето* изследване на библиотечните архиви, които са надежден извор за писането на новата история на четенето. Рабе дава пример с *каталозите* на множество частни колекции, придобити en bloc, от които може да се проследи колекционерската политика от XVII век насам. Той посочва като изворов материал *книгите за посетители*, папките за *кореспонденция* и *заемните регистри* (Рабе 1993: 30)⁴⁴. Това до голяма степен би помогнало и в изследване на навиците на четене в различните групи читатели и целите, за които те използват книгите (Рабе 1993: 31). Например *библиотечните записи* биха предложили добра възможност да се направи връзка между предпочитаните литературни жанрове и социалната принадлежност на читателите, но не всички са запазени. Едни от най-забележителните *регистри за заемане* са на библиотеката „Херцог Аугуст“ във Волфенбютел (Германия), обхващащи периода от 1666 до 1929 г. Според Пол Рабе и Джон Маккарти през 1760 г. се наблюдава значително „демократизиране“ на четенето – тогава броят на заемите книги се удвоява. Читателите произхождат от по-ниски социални слоеве (носачи, лакеи и по-нисши офицери от армията). Четивата стават по-леки, променяйки се от научни томове към сантиментални романи (погражанията на Робинзон Крузо вървели особено добре). Любопитно е, че регистрите на Кралската библиотека в Париж показват същия брой читатели по това време – около 50 на година, включително Дени Дидро (Рабе 1993: 31). Както стана ясно, *каталогът* и

⁴⁴ По времето, когато пише статията Пол Рабе е директор на библиотеката на Херцог Аугуст във Волфенбютел, Германия.

заемните регистри на библиотеката могат да послужат за изграждане профила на читателя; подобно изучаване на личните библиотеки има привилегията да свърже „какво“ с „как“ на четенето⁴⁵. Горните примери потвърждават успешната интердисциплинарна продуктивност на двете изследователски полета и преплитането на общата им методология. На тази постановка залага и настоящата книга – историята на библиотеката е невъзможна без историята на читателя.

⁴⁵ Правя аналогия с думите на Робърт Дарнтън: „to pass from reader the *what* to the *how* of reading is an extremely difficult step“. – In: (Darnton 1984: 222).

ГЛАВА II. ЧЕТЕНЕ И ЧИТАТЕЛИ В СОФИЙСКАТА НАРОДНА БИБЛИОТЕКА (1878)⁴⁶

Най-вече се опитвах да създам смисъл от нещата, които бях „уповил“ в архивите.

Робърт Дарнтън (Дарнтън 1994: 34)

За отчетливото формиране на новия тип институционален читател може да се говори едва след като се създава Софийската народна библиотека през 1879 г., в рамките на новата държава, със законоустановени правилници и поява на нови групи читатели. Независимо че „за създаването на условия за формирането на библиотеки в България можем да говорим още през Средновековието по времето на българския цар Борис-Михаил и неговия наследник Симеон“. Още „през Възраждането възникват първите български обществени библиотеки – училищни и читалищни“ (Кирова 1975: 171), но тогава нямаме институционалната независимост на национално ниво и нужната систематичност, за да бъдат те включени в периодизацията на новия тип читател.

2.1. ИСТОРИЯ, ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ. НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

Прието е изследванията на даден процес да започнат с неговото законово установяване. Историята на четенето и читателите в новата национална държава може да се проследи продуктивно от появата на първата национална

⁴⁶ НБКМ-БИА, ф. № 35 (*Народна библиотека – София*), а.е. 1 – 1206. Предвид обекта на изследването ще разгледам единствено документите, които засягат четенето и читателските практики в библиотеката.

библиотека през 1879 г.⁴⁷ Най-пълната история на Народната библиотека е дело на един от директорите ѝ и „първи неин историк“ – Велико Йорданов⁴⁸. Книгата му е посветена на 50-годишнината от основаването на библиотеката и обхваща периода от 1879 до 1929 г. В нея се разглежда подробно устройството и функционирането на библиотеката като първи културен институт в Нова България. За настоящото изследване този материал в най-пълна степен конципира мястото на библиотеката като първи читателски институт след Освобождението. Йорданов представя първите „статистически ведомости“ на базата на водените по това време ежемесечни отчети в табличен вид за периода 1879 – 1929 г. Тези обобщения посочват броя на посетителите в библиотечната читалня, както и броя на читателите,

47 По-нататък в текста библиотеката се нарича „народна“ предвид споменаването ѝ по този начин във всички разглеждани архивни документи до 1944 г. Библиотеката се създава през 1878 г. като първа културна институция в националната държава, но на следваща година е със статут държавно учреждение – Софийска публична библиотека (Гергова 1999, 677 – 689).

48 Велико Йорданов (1872 – 1944) – учител, литературен историк, критик, фолклорист, краевед, историограф на учебното, библиотечното и музейното дело. През 1907 г. постъпва на работа в МНП като зам.-началник на Отдела за средните училища и началник на Отдела за културните институции. Ръководи Народния театър (1917 – 18). Редактира сп. „Училищен преглед“ (1921 – 28). Директор на Народната библиотека в София (1928 – 34). Като директор на Народната библиотека полага грижи за превръщането ѝ в модерна национална институция. Има заслуги за обогатяване на фонда ѝ с личните архиви и библиотеки на редица български писатели, учени и общественици. Автор е на „Развитие на нашето просветно дело от Освобождението до войните (1878 – 1913)“. Ч. I, 1925 г.; „Нашето учебно дело през време на войните (1913 – 1919)“, 1925 г. и др. (Младенова 2004а: 213).

заели книги за вкъщи. Друг критерий, който регистрира читателските „прояви“, е сумирането на прочитните книги по език. Най-многобройни са заетите книги на български език, следвани от руски, френски, немски, английски, а от 1921 г. има данни и за други езици в раздел „Разни“. От 1924 до 1928 г. е въведен нов подход за изчисляване броя на посетителите според „заемателна книга за домашен прочит, въз основа на броя на самите заети книги, като броят на посетителите се приравнява на броя им“ (Йорданов 1930: 344)⁴⁹.

В архива на Велико Йорданов са запазени документи от времето (предимно неговии статии), когато е начело на Народната библиотека. Те са допълнителен източник към вече цитираната „История на Народната библиотека“⁵⁰. В статията си „Хранилище на духовната култура на българите: Народната библиотека вчера и днес“ новоназначеният директор настоява, че „библиотеката е престанала да бъде място на синекура. Напротив, тя е превърната в място, където се работи...“⁵¹.

Важно е да се отбележи във връзка с политиката на депозирание, че се изискват шест екземпляра от всички печатни произведения. Така книжната продукция се влива в Народната библиотека, от която по един екземпляр се препраща в народните библиотеки в Пловдив, Търново и Шумен, както и в Университетската библиотека⁵². Директорът споменава и *читателската публика на библиотеката* с цел дисциплинирането на читателските

⁴⁹ Статистиката на библиотеките е въведена от 1923 г. Периодичното отчитане се изразява в даването на ежегодни сведения за дейността на библиотеките в готови таблици (Шапкарев, Томев 1985: 47).

⁵⁰ НБКМ-БИА, ф. 341 (*Велико Йорданов*), а.е. 26, л. 1 – 34. Документите са от периода 1929 – 1933 г.

⁵¹ ф. 341, а.е. 26, л. 1. (в. *Свободна реч*, бр. 1459, януари 1919, с. 6)

⁵² ф. 341, а.е. 26, л. 1. (в. *Свободна реч*, бр. 1459, януари 1919, с. 6).

навици: „колкото повече тя се съобразява с реда, въведен в библиотеката и пази добре, чисто и в изправност книгите, толкова повече библиотеката ще може да преуспява в своето дело и толкова повече ще може да съхранява духовния капитал на народа за използване и от идните поколения“⁵³.

От друга статия на Йорданов, „Какво е изразходвано за Народната библиотека в София през 50-годишното ѝ съществуване (1879 – 1929 г.)“⁵⁴ – разбираме, че библиотеката е открита в София през лятото на 1878 г. като частно заведение⁵⁵. Уставът не е запазен. Първият членски внос, който е събирала библиотечната институция, е 20.60 лв. Първоначално съществува под названието „Софийска публична библиотека“, а от 5 юни 1879 г. е държавно учреждение под название „Българска народна библиотека в София“, под ведомството на Министерството на народното просвещение⁵⁶. Интересна подробност от историята на библиотеката е свързана с нейното финансиране. Въпреки че е на държавна издръжка, от глоби на закъснели с връщането от домашно четене книги, през 1918 г. е създаден фонд „Софийска народна библиотека“. Този фонд достига „едва до 116 807 лв.“, и се използва за „купуване книги“⁵⁷.

В изграждането на библиотечния фонд на Народната библиотека има изключителен принос Русия⁵⁸. Първоначалният списък на дарените книги, направен от Алабин,

53 ф. 341, а.е. 26, л. 1. (в. *Свободна реч*, бр. 1459, януари 1919, с. 6).

54 ф. 341, а.е. 26, л. 5 – 7. (*Училищен преглед*, кн. 7, 1930, 1094 – 1098)

55 ф. 341, а.е. 26, л. 5.

56 ф. 341, а.е. 26, л. 5.

57 ф. 341, а.е. 26, л. 6.

58 ф. 341 (*Велико Йорданов*), оп. 1, а.е. 26, л. 8 – 19. (Йорданов, В. Какво са направили русите за създаването на Българската народна библиотека в София. – *Училищен преглед*, г. XXIX, кн. 2, 1930).

съдържа 246 съчинения в 537 тома⁵⁹. Сред дарените автори са Иван С. Тургенев, Николай В. Гогол, Джордж Г. Байрон, Виктор Юго, Вилхелм фон Хумболд и гр. Благодарение на това дарение, според думите на Йорданов, библиотеката „усърдно се посещавала от много читатели – руси и българи“⁶⁰. В писмо № 3429 от 8 септември 1878 г. генерал-губернаторът Петър В. Алабин пише до Марин Дринов, че иска да удовлетвори потребностите на местното население за четене и изтъква като едно от главните средства за тази цел устройството в София на публична библиотека с безплатна читалня при нея⁶¹. За приноса на основателите към библиотеката авторът обобщава „Алабин и Дринов основаха библиотеката, Курков я снабди с книги из Русия и я свърза изобщо с културния свят, Иречек я снабди с ценните творби на западната книжнина, уреди я и устрои вътрешно и я направи да може да бъде използвана от публиката“⁶².

Години по-късно тогавашният министър на просвещението Константин Величков свиква комисия (1895), на която е възложено да се занимава със състоянието на двете библиотеки в София и Пловдив. Това, което възниква като дискусия, е свързано с профила на библиотеката и типологизирането на читателската публика, респ. с регламента на достъп. В основата лежи гледницето дали библиотеката да има „научен или общообразователен

59 ф. 341 (*Велико Йорданов*), оп. 1, а.е. 26, л. 10.

60 ф. 341 (*Велико Йорданов*), оп. 1, а.е. 26, л. 11.

61 ф. 341 (*Велико Йорданов*), оп. 1, а.е. 26, л. 11.

62 ф. 341, оп. 1, а. е. 26, л. 27. Първоначално текстът е четен на тържествено заседание по случай юбилея на библиотеката на 28 декември 1930 г. Иречек изработва инструкция за управлението на библиотеката, правилник за ползването на фонда. А по-късно – от началото на 1884 г. до 1 септември същата година – е директор на библиотеката.

характер“, или да бъде библиотека и музей едновременно⁶³. Дебатът се възобновява и през 1904 г. министърът на просвещението професор Иван Шишманов настоява библиотеката да има „популярен, народен характер“, а тогавашният поддиректор на Софийската народна библиотека – Пенчо Славейков – е за използването ѝ „само за хората на науката, литературата и изкуството“⁶⁴. В крайна сметка надделява тенденцията библиотеката да се превърне в институция за „научни и сериозни книжовни занятия“⁶⁵.

Йорданов посочва, че до 1929 г. библиотеката притежава 82 467 съчинения в 97 122 тома. В този брой не влизат дубликати и списания; следователно общият брой надхвърля 200 000 тома. Най-много са българските книги, следвани от руските, френските, немските, турските и т.н.⁶⁶

В настоящото изследване *основен документален източник* са т.нар. *статистически вedomости*, които освен чисто количествените параметри, представящи броя на читателите, дават представа и за социалния им статус, прочитните езици и тематичните области, които са обект на четенето. Това са общите параметри, които биват извлечени от архивите на библиотеките и въведени като основни показатели за историята на четенето и читателските практики в библиотечната среда.

Според В. Йорданов *читателската статистика* е въведена през 1897 г., а през войните от 1912 до 1920 г. бива

⁶³ ф. 341, оп. 1, а. е. 26, л. 28.

⁶⁴ ф. 341, оп. 1, а. е. 26, л. 28. Пенчо Славейков е поддиректор на Народната библиотека в периода 15.I. 1902 – 23.III. 1908 г.

⁶⁵ ф. 341, оп. 1, а. е. 26, л. 28.

⁶⁶ ф. 341, оп. 1, а. е. 26, л. 29. Така до 1929 г. *книжовния имот* на библиотеката се е увеличил 1 000 пъти повече и от 228 първоначални тома, са достигат до посочените 200 000 тома.

прекъсвана неколkokратно⁶⁷. Важно с оглед по-нататъшното подробно представяне на тези статистики е отбелязването на факта, че с подобни данни за читателите библиотеката разполага само за 42 години от съществуването си. За другите години сведения или няма, или те не са указани в библиотечния архив. За периода до 50-та година от съществуването на институцията посетителите на библиотеката са около 1 000 000 души, а годишно – средно по 20 000 души. По това време библиотеката разполагала с 60 места за четене в общата читалня и 15-16 места в залата за научни занятия. Следователно дневно библиотеката могат да посещават 100-120 читатели, месечно от 2-3000, а годишно най-малко 20 000 души⁶⁸.

Споменатите около 1 000 000 души използват 648 000 книги, от които 469 000 (72.38%) в *читалнята* и 181 000 (26.63%) за *домашен прочит*. В читалнята се заемат най-вече български книги, а у дома – най-вече руски, след това български, френски, немски, английски и пр. Има сведения, че читалнята и залата за научни занятия са твърде малки и недостатъчни. В ранните години на библиотеката тези помещения се пълнят с ученици – тези „немирни гости“, както един от директорите Петко Р. Славейков ги нарича. В по-късни години преобладават студентите и за гражданите остават твърде малко места⁶⁹.

⁶⁷ ф. 341, оп. 1, а. е. 26, л. 31.

⁶⁸ ф. 341, оп. 1, а. е. 26, л. 31.

⁶⁹ ф. 341, оп. 1, а. е. 26, л. 31. Петко Р. Славейков е директор на Народната библиотека в периода 26.X.1880 – 30.XI.1880 г.

2.2. ЧИТАТЕЛСКАТА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ. САНКЦИЯТА НА ИНСТИТУЦИЯТА

Според изследователската линия в полето на история на четенето и читателските практики в България, утвърдена от А. Гергова, „времето, в което се формира читателят като масова социална категория“ (Гергова 1991: 19) и се създават читателски публики, е периодът след 1878 г. Четенето придобива социална роля и започва да се вписва в институционалния ред на новосъздадената държава. Разбира се, феноменът на четенето трябва да бъде разглеждан като неразривно свързан с държавната политика върху грамотността в нова България и по-специално с прехода към масова грамотност в модерното време, която в голяма степен се дължи на признаването на важните връзки със социалната промяна и модернизацията (Даскалова 1999: 33). Освобождението заварва София с население от 20 501 жители, от които едва 6 000 родени в София. В града живеят множество чиновници, офицери, учители, търговци и предприемачи (Даскалов 2005б: 140).

2.2.1. ПЪРВИ ЧИТАТЕЛИ И ПРОЧИТИ – ТИПОЛОГИИ

Проследяването на *институционалния читател* е възможно чрез анализирането на запазени сведения за посещенията в библиотеката. В случая това са архивни документи, които регистрират *първите институционални прочити*, за които можем да говорим с появата на Народната библиотека⁷⁰. По това време, на 4 януари 1880 г., е утвърден и първият правилник за посетителите на библиотеката от министъра на народното просвещение епископ Климент. В него се фиксират правата и задълженията на първите библиотечни читатели

⁷⁰ Използвам *прочит* като контекстов синоним на *заемания*. Например *заемани книги* за домашен прочит и *прочитни книги* на френски език.

(Йорданов 1930: 49 – 51).

Още в самото начало искам да добавя един щрих към употребата на понятието *институционален читател*. Необходимо е да се направи тази уговорка, за да има ясна отлика от *литературния читател*⁷¹. Ето защо правя разграничение между формирането на читателска публика, тоест на литературен вкус (в най-общ план), и социокултурното моделиране на читателя, в основата на което е *социалният статус*. Тази „скрита“ закономерност може да се проследи в „званията“ на посетителите на библиотеката. Затова е важно вглеждането в техните социални роли. Те реално индикират новите *институционални читатели* и всъщност показват кои са библиотечните читатели след Освобождението. Вторият план на това наблюдение схематично може да бъде представен така: още преди да стане читател на библиотечната институция, читателят е вече социално формиран. Той влиза в библиотеката със своето *звание*. Това е част от библиотечната му „инициация“.

Новите читатели присъстват в документацията с имената си и четената от тях литература, запазена в 17 тома⁷². Първият от тях, „Книга за записване имената и прякорите на посетителите в Българската народна

⁷¹ Правя това условно и общо разграничение с цел по-отчетливото представяне на *институционалния читател*. Приемам *литературния читател* като всеки друг читател, чиито читателски практики са „неуловими“ от библиотеката. Т.е. всеки читател извън библиотеката може да се приеме за литературен.

⁷² ф. 35 (НБКМ), а.е. 1148, л. 1 – 47. Ще се спра на запазените томове подробно, тъй като тези сведения не са изнесени другаде. Разглеждам три от тях, които не са споменати в „История на Народната библиотека...“ на В. Йорданов (Йорданов 1930). В текста ще наричам „книгите за разписване на посетителите“ *томове*.

библиотека“, е от 1879 г.⁷³ В него се „умоляват господата посетителите“ да вписват имената и прякора си. Първият том (от общо 17-те) се състои от 47 листа. Интересно е да се отбележи, че първият записан читател в Народната библиотека е Георгий Георгов на 15 януари 1879 г. Сред известните читатели се срещат имената на Иван Вазов, Константин Иречек, Петко Каравелов, Тодор Влайков, Йозеф Прошек, Пенчо Славейков, г-р Кръстьо Кръстев, Иван Рагославов, Алеко Константинов. Сред читателите присъстват и две жени – Мария Чистякова и Мадам Бонман⁷⁴.

Вторият том е от 1880 г., отново наименован „Книга за записване имената и прякорите на посетителите в Българската народна библиотека“⁷⁵. В нея е отбелязан и типът четива, които биват заемани. Читателите могат да заемат не повече от три книги за 14 дни. Преобладаващи са вестниците, следвани от периодичните списания. Авторите и четивата, които се срещат, са И. Тургенев, „История на българите“ от К. Иречек, Н. В. Гогол, както и ръководство по *Кредит и банки*. За съжаление по-нататък се преустановява практиката да се записва кой какво е чел. Остават за отбелязване само имената и датата. Ето някои от заетите книги, които са описани и които дават представа за типа литература и читателските вкусове: записани са романите „Прекрасна американка“ и „Петербургски актриси“; списание „Педагогически музей“; Омир с „Илиада“, Дж. Байрон, У. Шекспир, И. Тургенев (среща се няколко пъти). В края на самия том читателите сами изписват имената си. Броят на читателите, които

73 ф. 35, а.е. 1148, л. 1 – 47. (*Четива, заети през 1879 г.*)

74 В отделен параграф в същата глава разглеждам жените, заели книги за домашен прочит, и тенденциите при новата обществена роля на жената – читателка (вече институционално заявена).

75 ф. 35, а.е. 1148, л. 1 – 202. (*Четива, заети през 1880 г.*)

взимат книги за домашно четене, дневно варира от 10 до 50. В началото от воденето на *книгите* се отбелязва и времето на заемане „утро/ вечер“.

За периода 1880 – 1881 г. разполагаме с един архивен документ, в който е представен *списък на книгите, раздадени на врънкаишни читатели*⁷⁶. Томът започва от 22 юли 1880 г. Подредбата е по графи: № на реда, № на шкафа лавица, № на разписката, названието на книгата и името на автора, кому е дадена за четене (име и фамилия) и кога е върната. Първата заета книга в списъка е от 22 юли 1880 г. – *Money of Givons*, – която читателят Г. Каравелов връща на 24 юли с.г. За по-пълно представяне на читателските предпочитания излагам списък на заетите книги за домашен прочит, четени през 1880 – 1888 г.⁷⁷:

Хугожествена литература: *западноевропейска* (29) – А. Дюма („Людовик XIV“), Данте Алигиери („Аг“); Eugene Sue (*Mysteres de Paris, II vol.*), Жул Верн („Тайнственият остров“), Чарлс Дикенс („Записки Пиквискаго Клуба, I т.“), Ч. Дикенс („Оливър Туист“), Дж. Байрон (I и IV том), Ч. Дикенс („Холодний домъ“), Уилям Шекспир („Сочинения, I томъ“), Victor Hugo (*L'Histoire d'une crime*), Жул Верн („Вокруг луни“), William Shakespeare (*Oeuvres completes*), Ж. Верн („От Земя до

⁷⁶ ф. 35, а.е. 1167, л. 1 – 41. В първата тетрадка обхватът на читателските прочити е датирани в периода 22 юли 1880 – 18 декември 1882 г.

⁷⁷ ф. 35, а.е. 1167, л. 1 – 41 (включва 1880 – 1881 г.) и ф. 35, а.е. 1168, л. 1 – 258. (включва 1888 – 1889 г.). В периода 1880 – 1881 г., в списъка на читателите са отбелязани 615 заемания за домашен прочит. Във втория том, наречен *Замен лист за книги за домашно четене* са отбелязани 500 читатели. В горната таблица разпределям четивата по жанр заради по-отчетливото проследяване на тенденцията на читателските вкусове. Не описвам всичките 2 500 заглавия, избирам най-често заеманите.

луны“), Данте Алигиери („Божествена комедия“), Blaise Pascal (*Lettres provinciales*), G. Flaubert (*Madam Bovary*), У. Шекспир („Ромео и Жулиета“), Мигел де Сервантес („Дон Кихот“), У. Скот („Роб Роѝ“), Пиер Расин („Повести и разкази“); Виктор Юго („Деветнадесет и трета година“, *The Works of Alfred Lord Fennyson*), Charles Dickens (*A Tale of Two Cities; Dickens's Works Christmas Books*), В. Юго („Лукреция Борджия“), Емил Зола („Нана“), Клавди гьо Монтен („Цариградски потайности“, прев. Петко Р. Славейков), Бертолд Ауербах („Дача на Рейне“); *руска класическа* (13): Н. В. Гогол („Сочинения, т. III, IV“, „Записки на един луг“, „Тарас Булба“, „Мъртви души“), М. Лермонтов („Сочинения, I, II т.“), А. С. Грибоедов („Сочинения“), А. С. Пушкин („Съчинения в 4 тома“, „Историческа съдба женици“), Н. Некрасов („Сочинение, I, II, III т.), Николай Каразин („Повести, разкази и очерки“), Ф. Достоевский („Записки из мъртвото дома“), Л. Толстой („Война и мир“), А. Островский („Сочинения“), Чернишенски; *българска* (7) – Любен Каравелов („Хаджи Ничо“), Братя Миладинови („Народни песни“), Петко Р. Славейков („Песнопойка“); Захари Стоянов („Съчинения“); Илия Блъсков („Изгубена Станка и Злочеста Кръстинка“), Ив. Вазов и К. Величков („Българска христоматия в 2 тома“); *славянски литератури*: Адам Мицкевич („Стихотворения“); *философски съчинения*: Платон („Сочинения“), Ж.-Ж. Русо („Съчинения“).

Справочни издания⁷⁸: „Руско-французски речник“, И. Богоров („Французско-български речник“, „Юридическа енциклопедия“).

Периодика: вестник „Европа“, Журнал „Слово“,

⁷⁸ Според историците на книгата типът *справочни издания* се появява през XVIII в., но процесът на тяхното формиране продължава през целия XIX в. (Гергова 1991: 212).

Журнал „Всемирная иллюстрация за 1880 г.“, Журнал „Мысль“, „Журнал на МНП“, сп. „Наука“, календар „Летоструй за 1870 г.“

Исторически четива: Ковалевски („Война с Турция 1854 – 55“), Феликс Каниц („Путешествия по България“), Монтезьо („Сочинения“, I т.), Юрий Венелин („История Болгарь“, „Историческая судьба женщины, детоубийство и проституция“), К. Iresek (*Geschichte der Bulgarien, Turquie d'Europe, Paris, 1855*), Ami-Boué („Дневници на първото Народно събрание“), В. Григорович („Очерк путешествия по Европейской Турции“), Фридрих Шлосер („Всемирная история“, „Курс Всеобща история“, „История на средните векове“, „Древна история болгар“, „История църкви българской“, „Преглед на най-новата история (1815 – 1885 г.)“), Юрий Венелин („Влахо-болгарская грамоты“), P. Lanfrey (*Histoire de Napoleon I, 1870 – 76*), Jules Michelet (*Histoire de la Révolution française (1848)*), Ami Boué (*Voyage dans l'Empire Ottoman, Herodoti historiarum libri IX*), Ф. Гизо („История цивилизации в Европе“), Захари Стоянов („Четиме в България“), Г. С. Раковски („Горски пътник“), С. С. Бобчев („Пътуване около света“).

Научна литература: Константин Победоносцев („Курс по гражданско право“), M. Clargier (*Etude sur la Comptabilité publique en France I; Législation du budget*), В. Куколкинъ („Начальный основания Римскаго гражданского права“), John Stuart Millе (*Dissertations and discussions*), „Латинска граматика“, А. Стоянов („История адвокатуры у древних народов“; „Международно право“; „Статистически сведения на Източна Румелия“; „Закон за отчетността на бюджета“; *Principles political economy*; „Органический устав на Източна Румелия“), Г. С. Раковски („Ключ Болгарскаго языка“), Д. Т. Душанов („Учебник по счетоводство“).

Видно е, че художествената литература е най-

заемана за *домашно четене*. Авторите, които преобладават, са представители на западноевропейската литература (Уилям Шекспир, Уолтър Скот, Виктор Юго, Мигел де Сервантес, Гюстав Флобер, Данте Алигиери), а от руската класическа литература най-четени са Александър С. Пушкин, Н. Некрасов, Фьодор Достоевски, Лев Толстой и Николай В. Гогол. Българската литература е представена предимно от сензационна литература; присъстват още граматика, ръководства, истории и записки от пътешествия. От профила на научните четива личи, че заемането им е продиктувано от изследователските интереси и професията на читателите. Ето и общия брой на заетата книжнина:

художествена литература	справочни издания	периодика	исторически четива	научна литература
51	3	7	26	14

Заетите книги са предимно от учени, учители и обществени дейци. Сред читателите са Петко Р. Славейков, заел „Сръбски речник“ на Вук Караджич и „История едного преступление“ на Виктор Юго, и Константин Иречек с „Курс всеобща история“, „История на средните векове“, „Древна история болгар“ и „История българской церкви“⁷⁹.

Според *списъка на книгите* за 1881 г., съобразно насочеността си, петте водещи предметни области, които са

⁷⁹ По това време Петко Р. Славейков е директор на библиотеката от октомври 1880 до декември 1880 г., когато напуска Библиотеката, за да стане министър на Народното просвещение в кабинета на Петко Каравелов (Симеонова 2009: 21). Другият читател е г-р Константин Иречек, управляващ библиотеката от юни до октомври 1880 г. и неин директор от януари до септември 1884 г. (Симеонова 2009: 25 – 28).

застъпени във фонда на библиотеката, са история (1 372 тома), белетристика (754 тома), естествени науки, физика и математика (393 тома), медицина (391 тома), държавни науки (263 тома) (Йорданов 1930: 84).

Заетите за *домашно четене* книги в най-голяма степен са от учени, учители и обществени дейци (например по това време Иречек е учител по *всеобща история* в Първа мъжка гимназия). Липсва тенденция в заемането на букварни четива. Оттук може да предположим, че новосъздадената читателска институция е притегателен център за най-високо образованите хора по това време. Това говори за обогатяването на типовете читатели и постепенното наслагване на новите професионални елити върху читателската карта на библиотеката.

В друг запазен списък са хроникирани читателските прочити в периода 1888 – 1889 г. Записани са имената на читателите и заетите за прочит книги в *замен лист* за домашно четене⁸⁰. Изрично е отбелязано, че се заемат книги от Народната Библиотека само по установения в правилника ѝ за публично ползване ред. Признаците, по които се „идентифицира“ заемането, са регламентирани в следните графи: *залог/сигнатура/надслов на книгата/том/забележка*. Първият вписан читател е Тодор Вълков от София, който на 2 януари 1888 г., под залог от 1 турска лира, е заел за домашен прочит „Сочинения“ на А. С. Грибоедов и „Записки изъ мъртвого дома“ на Ф. М. Достоевски.

Характерологични са и някои „бележки по линия“, които допринасят за очертаването на картината на библиотечното четене. Например на *замен лист* № 54 е описано, че Иванов е „повредил я с оцапвания от мастило и в

⁸⁰ ф. 35, а.е. 1168, л. 1 – 258. Читателските вписвания за домашни прочити обхващат периода 2 януари 1888 г. – 7 февруари 1889 г. Приемам за контекстови синоними *том* и *списък* единствено в разглеждания параграф – *Първи читатели и прочити – типологии*.

него“: Victor Hugo, *Poesis*.

В списъците на заемани книги присъстват и *исторически четива* като „Органическият устав на Източна Румелия“, *The Works of Alfred Lord Fennyson*, Lanfrey P. – *Histoire de Napole on I-er*, Юрий Венелин – „Влахо-българска грамота“, *Herodoti historiarum libri IX*, Michelet J. – *Histoire de la Revolution Francaise* (vol. I, II, III), Гизо – „Истории цивилизаций Франции“. Освен историческите хроники, репрезентативна за разглеждания период е литературата за пътешествия като четените в библиотеката: Blanque, M., *Voyage en Bulgarie*, Ami Boué, *Felix Voyage dans l'Europe Ottomani*. Не се срещат строго философски четива, освен тези на Жан-Жак Русо и съчиненията на Платон. Застъпена е българската сензационна литература. Представителни в това отношение са съчиненията на Илия Блъсков – „Изгубена Станка“, „Градина“, „Моминска сълза“ и повестта „Злочеста Кръстинка“⁸¹.

Друг писател – Алеко Константинов, – разпознат в ролята му на читател срещу залог от 1 турска лира, на 7 октомври 1888 г. е заема съчиненията на Тургенев – т. 1 и т. 7. По-нататък Алеко чете и Чарлс Дикенс „Дейвид Копрфийлд“.

Сред срещаните професии на читателите в тези първи „хроники“ откриваме: капитан, подпоручик, ученик, учителка, търговец. За съжаление регистрирането на социалните прослойки, ползващи библиотечната читалня, не е регулярно. Ето защо не може да се проследи тенденция в определянето на преобладаващите професии на читателите от спорадичните споменавания.

⁸¹ Илия Блъсков е от онези възрожденски писатели, чиято книжовна дейност гравитира към т.нар. *масова литература*.

2.2.2. КОРЕСПОНДЕНЦИЯ: „ЧЕТЕНЕТО“ НА ИНСТИТУЦИЯТА

За изясняване профила на институционалния читател е важно наблюдението върху водената кореспонденция със санкциониращ характер, свързана с домашното заемане на книги. Тъй като по това време Народната библиотека е давала книги за домашен прочит, тази кореспонденция е била неизменна част от правото на читателя да заема книги извън библиотеката. Поради своя дисциплиниращ характер, писмата имат аналогична структура. Представям някои от тях, за да онагледя регламента, по който протича домашното заемане на книги, както и да се опитам да очертая профила на „заемащите читатели“. Това е допълнителен щрих към представените по-нататък в изследването статистики на читателите на библиотеката, разкриващи тенденциите в двата типа институционално четене – в библиотеката и т.нар. *домашно четене*. Тази кореспонденция дава още сведения за читателските групи, които заемат книги, и институциите им, които се явяват гарант за ползваните книги. Именно институциите, в случая библиотеките, са тези, които формират типа читател. Разбира се, социокултурният контекст предварително е конструирал обществения статус на читателя.

За оформянето на типология е необходимо анализирането както на списъците със заетите книги, така и на писмата, свързани с „дисциплиниране“ на четенето. Първият *читателски институт*, който институционализира практиките на четене в Нова

България, е Народната библиотека⁸². Едва след учредяването ѝ може да се говори за институционален читател, тъй като преди това няма развити устойчиви политики по отношение на четенето. Ето защо проследяването на подобно типологизиране би насочило към оформянето на новите следосвобожденски читатели. Тази практика на свой ред осветлява пътищата в проучването на читателя.

Запазената междуинституционална кореспонденция обхваща периода от 1878 г. до 1936 г.⁸³. Писмата са важен извор както за охарактеризирането на т.нар. домашно четене, така и за проследяването на групите читатели. В следващата част са представени някои от тези писма, с цел по-детайлното запознаване с практиките на домашното четене, което за този период е равностойно на четенето в самата библиотека. Това е още един аспект към вече представените списъци на читателите и разглеждането на читателските статистики, които съвкупно изграждат „профила“ на институционалния

⁸² Приемаме цялата условност на *първи читателски институт*, тъй като читалищата още от Възраждането са такива *места на четене*. Но в рамките на разглеждания период тази институция е Народната библиотека. Трябва да се има предвид кризата след 1878 г., която преживяват читалищата и заради която част от тях преустановяват дейността си.

⁸³ НБКМ-БИА, ф. 35, а.е. 1176, л. 1 – 885. Това е цялата налична кореспонденция по отношение на заемането на книги за домашен прочит. Оказва се, че проблемът със сградата на библиотеката и използването на фонда ѝ от интелектуалци (професори, писатели, обществени дейци) и задължителното условие на техните умствени занимания, изискващи повече концентрация, са едни от основните фактори, толериращи домашния прочит.

читател и институционалното четене в България⁸⁴.

2.2.3. ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ЗАЕМАНИЯ⁸⁵

В най-общ план читателите, заемали книги за *домашен прочит*, могат да се разделят на две групи: тези, които са *представявани от институция* като гарант на заемането на книги, и т.нар. *индивидуални читатели*, които нямат институционален посредник. Важна част от този „процес“ е *точка от правилника* на библиотеката, според която в града, „гдето е библиотеката, книги се дават за прочит срещу залог от 20 лева или формално поръчителство от държавно или обществено учреждение“⁸⁶. Това, естествено, предопределя и „задължението“ на институцията да даде съгласие за прочита.

В таблица ще представя първия тип читатели, чиито *домашни прочити* са „гарантирани“ от работодателните им институции⁸⁷:

⁸⁴ Понятията *институционален читател* и *институционално четене* са идеалните типове, моделите, през които „чета“ фигурата на читателя като част от библиотечната институция, регламентираща неговите прочити.

⁸⁵ В кореспонденцията, водена във връзка с домашното четене и условно разделена от мен на „институционално“ и „индивидуално“ заемане, в повечето случаи цитирам датата на документа. Целта е придържането към жанра на *хрониката* и обвързването на *изворовия материал* с определен момент от *историята* на самата библиотека.

⁸⁶ Вж. § 30 от (Правилник 1898).

⁸⁷ За съжаление данните за самите четива и конкретната длъжност на читателя, не винаги са упоменати в писмото. В повечето случаи обаче присъства наименованието на *институцията*, което от своя страна дава представа кои учреждения са били книгозаематели.

дата	институция	професия на читателя	заглавия/книги
28 август 1881 г.	Министерство на финансите	геолог	няма данни
20 октомври 1881 г.	Софийска първокласна болница	лекарординатор	няма данни
18 август 1882 г.	Класическата гимназия	учител в гимназията	няма данни
23 февруари 1885 г.	Столично градоначалство	служител	няма данни
23 март 1890 г.	Висше училище в София (гарант на „просителя“ е ректорът Димитър Агура)	студент	Фридрих Шлосер - „Световната история“, т. IV.
8 октомври 1896 г.	Народен театър „Сълза и смях“	актьор	няма данни
21 декември 1896 г.	Държавно рисувално училище (Иван Мърквичка)	студенти	няма данни
4 ноември 1889 г.	МНП	редактор на сп. „Учител“	няма данни

8 март 1900 г.	Министерство на търговията и земята	чиновник	няма данни
15 септември 1900 г.	Централна синагога	главен рабин в България	няма данни
15 декември 1900 г.	Върховна сметна палата	служител	няма данни
6 април 1901 г.	МНП	чиновници	няма данни
6 ноември 1901 г.	III Софийско гържавно третокласно училище	учители	няма данни
14 декември 1901 г.	Главна дирекция на железниците	писар	IV, VI, VII т. „Съчинения“ на Л. Каравелов
24 март 1899 г.	Министерство на вътрешните работи	ревизор	A. Schopenhauer – <i>Aphorisms</i>
31 януари 1902 г.	Държавно рисувално училище	Александър Божинов (студент)	няма данни
20 март 1902 г.	Върховна сметна палата	писар	няма данни
5 ноември 1902 г.	Централно управление на земята	чиновници	няма данни

3 февруари 1903 г.	Военно министерство, Санитарна инспекция	санитарен поручик	няма данни
28 април 1903 г.	Софийска гържавна мъжка гимназия	учител	Adolph-Jerome Blanqui - <i>Voyage en Bulgarie pendant l'annee</i> , Виноградов - „Книга за чтение по истории средних веков“, т. II, А. С. Вязигин - „Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность“
6 май 1903 г.	Софийско градско общинско управление	градска акушерка	без данни
11 октомври 1903 г.	Министерство на финансите, отделение за гържавна обществена отчетност	книгководител	без данни

13 май 1904 г.	Министерство на търговията и земята	писар	Ф. Достоевски – „Записки изъ мъртвото дома“
12 декември 1905 г.	Софийско окръжно акцизно управление	контрольор	няма данни
24 декември 1905 г.	Софийско тържовно ковчезничество	ковчезник	няма данни
3 януари 1907 г.	Главна дирекция на железници и пристанциата	чиновници	Лев Толстой – „Ана Каренина“, лирически стихотворения – б. а.
12 октомври 1907 г.	Народен театър	актьори	няма данни
7 ноември 1907 г.	Главна дирекция на пътницата, благоустройството и сградите	чиновници	няма данни
12 ноември 1907 г.	Министерство на външните работи и изповеданията	чиновник	няма данни
12 ноември 1909 г.	Централна метеорологична станция	„пресметачът“ Дим чо Дебелянов	няма данни

11 януари 1911 г.	Отделение за първоначалните училища	помощник-началник	събира материали за подготвяна научна книга
21 януари 1915 г.	VII прогимназия	учител	№ 7, 8, 19 от сп. <i>Nation</i> , 1912 г.
13 януари 1918 г.	Щаб на действащата армия, Кюстендил	поручик	„издирване на необходимите материали по даденото му научно изследване“

Видно е, че всички държавни учреждения в нова България се ползват с правото да заемат книги за *домашен прочит* за своите служители. Това, което се забелязва, е, че сред „институционално заемащите“ читатели най-представени са *читателските групи* на чиновници, ученици, професори и студенти. Втората подгрупа на институционални читатели, които заемат книги без посредничеството на институцията (най-често това са изявени обществени дейци), е разгледана в следващия параграф.

Прави впечатление, че преобладават заявките за заемане на книги най-вече от *Класическата* и от *Мъжката държавна гимназия*. Причина за това са *задължителните четива*, които се дават в училище. Например тогавашният директор на *Рисувалното училище „Иван Мърквичка“* изисква книги за свои студенти с писма до библиотеката. Един от тези студенти по това време е Александър Божинов. С откриването на *Народния театър*

през 1904 г. започва и институционалното заемане на книги от актьорското съсловие, тъй като в този период артистите нямат своя специализирана библиотека⁸⁸. Поетът символист Димчо Дебелянов, като служител в *Метеорологичната станция*, също изисква книги посредством тогавашния си статус.

Освен хората на изкуството, „домашни читатели“ са и *лекарите*. В писмо от Софийска I-во класна болница, изпратено на 20 октомври 1881 г., се заявява: „Настоящото се дава от кантората на Соф. 1-во кл. окр. болница за удостоверение, че подателят му г-р Полуехтов, е ординатор при *Софийската болница*, за да може да получава на дома книги из Българската народна библиотека“⁸⁹. Свидетелството е подписано от старшия лекар и надзирателя.

Това запознаване със структурата на писмата е важно, за да се проследи институционалната верига, по която се осъществява домашното четене. Документите представят характеристиките на междуинституционалното „заемане“, при което читателят изисква търсените книги посредством институцията, която го представлява, а не като автономен субект.

В писмо от 25 февруари 1885 г. до *Столичното градоначалство*, директорът на Народната библиотека Петко Р. Славейков строго отправя искане за връщане на заети книги:

От всичко се вижда, че г. Попов не ще да се издължи с Народната библиотека. Прочее, принуден съм да пак да прибегна до Вас и да Ви поискам енергичното съдействие за прибиране въпросните книги от г. Попов, доколкото допуска Закона за този случай. Ако и този път не би рачил да

⁸⁸ Това става значително по-късно.

⁸⁹ ф. 35, а.е. 1176, л. 20.

изпълни задължението си спрямо Народната библиотека, можете да му обявите, че чрез съда ще го накарам да повърне или да заплати книгите, съгласно с правилника за заемане книги от Народната библиотека⁹⁰.

В отговор на писмото на директора от 5 март 1885 г. софийският градоначалник пише, че закъснелият читател е дал писмен отговор. На листа е добавено „чрез съд да се вземат книгите или стойността им 5/3“⁹¹.

Санкциониращият характер на кореспонденцията личи и от писмо на директора на библиотеката Васил Д. Стоянов до учител в *Мъжката класическа гимназия*. В него Стоянов изисква отговор на читателя към две неговии поранни писма, защото „управлението на Народна библиотека, при всичката добра воля, не може повече да чака“⁹².

Друга илюстрация на *дисциплиниращите практики на четене* в Народната библиотека намираме в писмо от 23 март 1890 г. Този път писмото е от читател (студент във Висшето училище), който е взел за домашно четене том 4 от „Световната история“ на Фридрих Шлосер. Студентът признава, че „по случайност“ е изцапал заетата книга. Дори споделя съвестно, че:

понеже моя том не се продава отделно, а аз при това си бедно положение нямам възможността да си купя всичките наедно, то най-убедително Ви моля за Вашето ходатайство пред господин министъра, за да се освободя от обстоятелството, което правилникът в такъв случай ми налага, като се приеме поменатий том така,

⁹⁰ ф. 35, а.е. 1176, л. 100.

⁹¹ ф. 35, а.е. 1176, л. 101.

⁹² ф. 35, а.е. 1176, л. 116. Писмото е от 2 юни 1887 г.

както го възвръщам⁹³.

Негов гарант е тогавашният ректор на *Висшето училище* Димитър Агура, към когото директорът отправя молба „да набави повредения том“⁹⁴.

За четенето при *актьорското съсловие* е запазено писмо от театър „Сълза и смях“, 8 октомври 1896 г., до директора на Народната библиотека:

Понеже се научих, че Васил Ковачев, бивш актьор от поверената ми трупа иска още да се ползва с удостоверение, което му е дадено, за да взема книги от поверената Ви Библиотека, то имам честта да Ви уведомя Господин Директор, че удостоверението на Васил Ковачев няма давност, както въобще и на всичките актьори, които се уволняват.⁹⁵

В писмо до директора на Народната библиотека от 21 декември 1896 г. Иван Мърквичка моли:

да разрешите да се дават без залог (до края на учебната 1896 – 1897 г.) книги от поверената Вам Народна библиотека на тези студенти от *Държавното рисувално училище (курсив на автора⁹⁶)*, които представляват един лист подписан от председателя на Дружество *Млад артист* и подпечатан с печата му, като гарантирам, че

⁹³ ф. 35, а.е. 1776, л. 125.

⁹⁴ ф. 35, а.е. 1776, л. 125.

⁹⁵ ф. 35, а.е. 1176, л. 169.

⁹⁶ Курсивът е на автора, използван и при всички останали институции.

заетите книги ще се повърнат неповредени⁹⁷.

Друго регулярно писмо за заемане на книги от *Министерство на народното просвещение* гласи следното: „Умолявате се, Господин Директоре, да наредите потребното и направите предвидената в § 32 на *Правилника за Народните библиотеки* отстъпка на г-н Хр. Д. Максимов, редактор на списанието *Учител*, който иска да му се отстъпят за по-дълъг срок и наведнъж колкото книги му са необходими от поверената Ви Народна библиотека“⁹⁸.

Различните институции са писали до Директора на Народната библиотека за „отпускане“ на книги на свои служители. Например в писмо от *Министерството на търговията и земеделието*, № 391 от 8 март 1900 г. началникът на Бюрото – П. Беров моли „да се отпускат книги от Народната библиотека на г. Чавдаров, чиновник при Бюрото...“⁹⁹.

Читател в Народната библиотека е и главният *равин* в България. За това свидетелства бележка от 15 септември 1900 г.¹⁰⁰

Особена строгост по спазването на регламента на *домашното заемане* е видна в писмо от *Върховната сметна палата* (15 декември 1900 г.). В него изрично се заявява, че: „в случай, че изгуби и повреди някоя (книга – бел. моя – П.М.), па-

97 ф. 35, а.е. 1176, л. 170. През 1908 г. Държавното рисувадно училище (14 октомври 1896) е преименувано в Художествено-индустриално училище. А от 1921 г. при управлението на земеделците (1919 – 1923) то се превръща в Държавна художествена академия.

98 ф. 35, а.е. 1176, л. 186.

99 ф. 35, а.е. 1176, л. 189.

100 ф. 35, а.е. 1176, л. 206.

латата ще загържи стойността ѝ от заплатата му“¹⁰¹. В левия ъгъл има последваща бележка, с която е даден отказ.

В *кореспонденцията от 1902 г.* също личи строгостта на мерките, заложи в *Правилника на Народната библиотека*. В писмо от Пенчо П. Славейков – тогавашен директор на Библиотеката – до министъра на Вътрешните работи например четем:

Д-р Марко К. Марков е взел на 24-и март 1899 г. една книга от библиотеката за домашно четене, а именно Schopenhauer – *Aphorisms*, която книга съгласно чл. 32 от правилника за народните библиотеки София и Пловдив трябваше да я повърне още същата година (1899 – бел. моя – П.М.), но той и досега не я е повърнал, макар и да му е била искана много пъти, затова с настоящето си чест ми е да моля разпореждането ви, г-не Министре, да изискате въпросната книга от г. г-р Марко К. Марков и я повърнете в поверената ми библиотека, колкото е възможно по-скоро¹⁰².

Подписът е на директора Пенчо П. Славейков. Три години по-късно (1902) книгата, която бившият ревизор е заел, е върната в библиотеката¹⁰³. Санкциониращ характер има и документът от 31 януари 1902 г., в който присъства името на бъдещия известен художник Александър Божинов. В писмо до директора на Рисувалното училище, Пенчо П. Славейков го моли да изиска „въпросната книга от Александър Божинов и я повърнете в библиотеката час по-

¹⁰¹ ф. 35, а.е. 1176, л. 208. В хода на настоящото изследване приемам *домашно четене, домашен прочит и домашно заемане* за синоними.

¹⁰² ф. 35, а.е. 1176, л. 282. Според §32 от *Правилника*: „Никому не се дават повече от три книги за домашно четене и за по-дълго време от един месец.“

¹⁰³ ф. 35, а.е. 1176, л. 287.

скоро“¹⁰⁴.

Институционалната *санкция* е видна също в писмо до Дирекцията на Народната библиотека, от *Санитарна инспекция*, която иска разрешение санитарният поручик Георги Чакалов да взема книги за „четиво у дома“, като в случай на изгубване или повреда, *Военното министерство* „се задължава да задържи от заплатата му стойността на тези книги, които той би изгубил и повредил, и изпрати задържаната сума в библиотеката“¹⁰⁵.

В кореспонденцията се наблюдават различни аспекти в практиките на домашното четене, които „направяват“ читателя. Например в някои от *свидетелствата* се заявява невалидността на правото за домашно четене. Така в документ от 20 март 1902 г., подписан от *Върховната сметна палата* и адресиран до директора на Народната библиотека, се казва: „Имам чест да Ви моля, Господин Директоре, да считате за невалидно вече удостоверението от 15 декември 1900 г. под № 3710, дадено от Върховната сметна палата на писаря при същата Д. В. Кацаров, за да се ползва с книги от библиотеката за домашно четене, тъй като той престана да служи в Палатата“¹⁰⁶. Читателят губи своята *институционална привилегия*, тъй като не е част от учредението.

Освен санкциониращите писма, има и такива, които регистрират *редовните читатели*. Например това от 30 април 1911 г.: „Чест имам да явя на *Министерство на финансите*, че Марин Т. Муканов по отношение издаденото му удостоверение № 30 337 от 2-и декември 1906 г. за заемане книги за домашно четене няма никакви задължения спрямо

¹⁰⁴ ф. 35, а.е. 1176, л. 284.

¹⁰⁵ ф. 35, а.е. 1176, л. 435. В по-късно писмо има и *запор* върху заплатата на *закъснял читател*.

¹⁰⁶ ф. 35, а.е. 1176, л. 289.

поверената ми Народна библиотека¹⁰⁷. Подписано е от тогавашния директор Пенчо П. Славейков.

Прави впечатление, че някои от изисканите книги за домашно четене, са свързани с извършването на *изследователска работа* от читатели. Например такъв е случаят с помощник-началника на първоначалните училища при МНП, който „събира материал, който ще влезе като част от готвещия се от него „Очерк върху допълнителното учение у нас и в чужбина“¹⁰⁸. За тази цел на читателя са необходими съчинения, списания и вестници за ползване извън библиотеката.

Един щрих от *войнишкото четене* може да бъде проследен в записка от 13 януари 1918 г. (Кюстендил), от *Щаба на действащата армия* до Народната библиотека:

Умолява се управлението на Народната библиотека да даде своето съдействие на поручик Шишков от Политическото отделение при Щаба на действащата армия за издирване на необходимите материали по даденото му *научно изследване*. Моли да му бъдат отпуснати срещу негов подпис необходимите му книги и

¹⁰⁷ ф.35, а.е.1176, л. 583.

¹⁰⁸ ф. 35, а.е. 1176, л. 579.

списания за срок, който правилника на библиотеката позволява¹⁰⁹.

Писмото е подписано от началника на военно-политическо отделение.

В документ от 13 май 1904 г., счетоводителят на *Министерство на търговията и земеделието* пише до директора на Народната библиотека следното: „Министерството на Търговията и земеделието ще опита да събере стойността на книгата *Записки из мъртвого дома* – Достоевски от бащата на бившия писар при това Министерство, покойния Кр. П. Кънчев, за това, умолявате се, Господин Директоре, да явите каква е цената на въпросната книга“¹¹⁰.

Друго писмо от 12 ноември 1909 г. гласи: „пресметачът при поверената ми станция Д. Дебелянов и чиновник-наблюдателят Кр. Димитров са уволнени и издадените им удостоверения под № 3992 и 3993 от 28

¹⁰⁹ ф. 35, а.е. 1176, л. 622. Освен библиотеката, другата институция, която има *задачата* да осигурява подходящи четива за войниците на фронта, е Културното отделение към Щаба на българската армия с ръководител поручик Павел Орешков. Под негово ръководство се създава *Походна войнишка библиотека* (1916 – 1918), от която до края на войната (1918) излизат 55 книги. Най-значително място е отредено на поезията – 72.49% от общия обем, а прозата е 27.51% (Гергова 1991: 231). С тази инициатива можем да говорим за първото институционализирано „произвеждане“ на българския войник в читател. За 1918 г. броят на грамотните български новобранци е 46 829 (89.5%), а броят на тези със средно и висше образование е 11 323 (Колев, Йордан К. Професионална и социална структура на българската интелигенция (1919 – 1923). – *ГСУ. Център по културознание*. Т. 80 – 81, 1987 – 1988, 181 – 194. Вж. също Атанасов, Георги. *Походна войнишка библиотека, 1917 – 1918: Демократични тенденции в ранното военно книгоиздаване*. София: Военно издателство, 1987.

¹¹⁰ ф. 35, а.е. 1176, л. 474.

октомври 1906 г. за вземане на книги от Народна библиотека, ще трябва да се считат за унищожени“¹¹¹. Както е известно поетът символист Дебелянов е работил в *Централната метеорологична станция*.

В следващата част ще разгледам втората група институционални читатели, чиято опека и автономия е тази на собственото им име.

2.2.4. ИНДИВИДУАЛНИ ЗАЕМАНИЯ

Втората група институционални читатели е тази на заемащите книги *без опеката на съответното учреждение* или формиране. Първият автономен читател, заел книги от библиотеката, е губернаторът Петър Алабин. Книгите са на Фьодор Достоевски („Унижените и оскърбените“), Немирович, Gustav Flaubert (2 тома), а датата е 22 октомври 1878 г.¹¹²

В запазените документи, макар и малобройни, присъстват и читателки, заели книги от библиотеката: Мария Тодоровна Чистякова, госпожица Клотилда Цветишич, г-жа Узунова и три съпруги на общественици – Кр. Илчева-Михалчева, Дафина Кьорчева и съпругата на Захари Стоянов (Анастасия Обретеннова)¹¹³. За Чистякова няма данни относно професионалния ѝ статус, освен че е *госпожа*. Г-ца Цветишич е директорка и учителка в Софийската девическа гимназия. Другите две читателки са

¹¹¹ ф. 35, а.е. 1176, л. 575.

¹¹² ф. 35, оп. 1, а.е. 1176, л. 1. Тогава библиотеката е все още с названието *Софийска обществена библиотека*. Първият граждански губернатор на София, името му се свързва с откриването на Народната библиотека.

¹¹³ Анастасия Обретеннова (1880, Русе – 1926, Русе) – участничка в националноосвободителните борби, по-малката гъщеря на Баба Тонка. Куриер на Русенския революционен комитет. Учи в Москва (1877 – 1881). Учителка в Русе (Димитрова, Йорданов 2011: 261).

съпруги съответно на философа Димитър Михалчев и на литературния критик Димо Кьорчев. „Петата“ читателка всъщност присъства в архива единствено като лице, от което се изисква да върне заемата от покойния ѝ съпруг книга – *Oeuvres completes* на Edgar Quinnet¹¹⁴. Това отново показва маргинализираното присъствие на жени в първите години на библиотеката. Вигима е и строгостта на библиотечната управа, която издирва своя книжен имот и след смъртта на читателя¹¹⁵.

Както при институционалните заемания на книги, така и при личните, е налице *кореспонденция със санкциониращ характер*. За контекстуализиране на този тип домашно заемане свидетелства писмо от Пенчо Славейков от 15 март 1885 г. В него става ясно, че читателят Попов е пристъпил правилника и е:

...взел под разписка от Народната библиотека за прочитане у дома си, които книги нееднократно му се искаха от управлението на Библиотеката, но той и до днес не ги е възвърнал – като ги задържа у себе си под разни оправдания. Заради това, моля ви, господин съдия, да го призовете на съд и да го осъдите или да възвърне въпросните книги или да плати стойността им от триста лева... сума с разноските на делото. При това, моля ви, делото да се назначи за разглеждане, защото интересите на библиотеката не търпят по-дълъг срок, най-късно в 48 часа като се постанови и решението с предварително изпълнение, съгласно гл. 108 от гражданското съдопроизводство на мировите съдии, понеже искът е подкрепен с писмени доказателства – не

114 За петте жени вж. ф. 35, а.е. 1176, л. 14, л. 28, л. 132, л. 653 и л. 654.

115 В запазените документи присъстват и други подобни искания за връщане на заемани от вече покойници книги от техните роднини. Емблематичен е случаят с вдовицата на Захари Стоянов.

подлежащи на оспорване, които прилагам¹¹⁶.

За съжаление не са запазени документи, които да изяснят по-нататъшния ход на това гражданско дело. В случая настоящото изследване цели да покаже различните нюанси, които произтичат от регламента на библиотеката и маркират пътищата на домашното четене. Именно различните аспекти от дисциплиниращата принуда на четенето показват как то функционира като част от уредбата на модерното българско общество и обуславя появата на *институционалния читател*.

Друг аспект от правилника на библиотеката, според който „книги се заемат винаги с наложен залог“¹¹⁷, отправя към казуса с читателя Бобчев. От неговия случай може да се съди за характера на санкциите и за *поведението на читателя*. Независимо че признава за повредата на книги от Народната библиотека, Бобчев настоява „да отстрани някои от повредите на книгите с гума“ и дори се заканва в писмо до директора, че „ще си пати от него, ако не прибърза да му възвърне залога“¹¹⁸. Оказва се, че читателят Бобчев дава под съд директора за наложената му санкция¹¹⁹. За читателския му вкус съдим от заетите книги: „Съчинения“ на Христо Ботйов, София, 1888 г.; Дженюаригъс А. Макгахан – „Турските зверства в България“, прев. Стефан Стамболов, София, 1880 г.; Димитър Маринов – „История на българската литература“, Пловдив, 1887 г.; Захари Стоянов

¹¹⁶ ф. 35, а.е. 1176, л. 102.

¹¹⁷ ф. 35, а.е. 1176, л. 102.

¹¹⁸ ф. 35, а.е. 1176, л. 102.

¹¹⁹ ф. 35, а.е. 1176, л. 134. („Но прискръбната, да не казвам, дори и възмутителна постъпка на г. Бобчев при тази работа е, че той дръзнал да ме даде вече под съд, защото по службата си вардя поверения ми гържавен имот, защото пазя интересите на гържавата от престъпни посегателства във вярност на своята служба.“)

– „Записки по българските въстания“, Пловдив, 1884 г., Захари Стоянов – „Записки по българските въстания“, т. 2, Русе, 1887 г.

В историята на Народната библиотека до 1944 г. се срещат и казуси с *невърнати книги от управленския персонал*. Такъв е случаят със завинаги заетите книги от бившия поддиректор на библиотеката Димитър Христов. Казусът откроява още един аспект от политиката на библиотечната управа спрямо нарушаващите реда ѝ читатели¹²⁰. От няколко запазени документа за *случая „Христов“* става ясно, че заместник-директорът е заел 20 библиотечни единици, сред които книги, списания и вестници. Някои от заглавията на „забравените“ книги са: „Медицински сборник“; У. Шекспир – „Хамлет“; Й. Гьоте – „Събрани съчинения“ (т. 2); „Теория на финансите“ (руски език); Бюджет за 1895 г.; в. „Мир“, 1897 г.; „Списък на общините в Княжеството“, 1891 г.; *Revue politique et Parlementaire*, 1896; *L'Economiste*, 1891; „Движение на търговията“, 1895 г.; *Neue Zeit*, 1894/5 г.; Н. Некрасов – „Стихотворения“, т.1; „Медицина“, 1894 г. (кн. I-V); В. Юго – „Клетниците“, т. I-II и „Деветдесет и третата година“; Фр. Шилер – „Съчинения“, т. I; Ив. Вазов – „Съчинения“, т. III; „Медицински сборник“, 1895 г., кн. 1 – 4; И. Тургенев – „Пролетни води“; Н. В. Гогол – „Тарас Булба“; А. Островски – „Съчинения“, т. I; *La question de banque* и т.н. Вижда се, че профилът на четивата е разностранен, което говори за широките интереси на читателя. Димитър Христов, освен поддиректор в Народната библиотека, е общественик,

¹²⁰ Димитър Христов (1871 – 1944) е поддиректор на Народната библиотека в периода 15 декември 1894 – 27 юли 1895 г. (Йорданов 1930: 319) По това време директори на библиотеката са съответно Димитър Маринов и малко преди напускането на Христов – Райчо Михов Каролев.

народен представител в V ВНС и министър на земеделието и гържавните имоти през 1911 – 1913 г. и 1926 – 1930 г. (Йорданов 1930: 155). Може би Христов не връща книгите поради своята заетост. За това говори и следната бележка: „обещавал ту днес, ту утре, но и досега още не ги е повърнал.“¹²¹. Въпреки уведомителните писма до МНП от тогавашното библиотечно ръководство, читателят не връща книгите обратно в библиотеката¹²². В историята на Народната библиотека този случай не е изолиран. В хронологичен план Христов наследява поста от друг „закъснял“ читател в лицето на Никола Йонков-Владикин, изпълняващ длъжността поддиректор за около 5 месеца и 24 дни (Йорданов 1930: 319). Владикин е подсъдим в първото *дело срещу нередовен читател в България*¹²³.

В писмото (№ 2 774/ 14 март 1900 г.) от тогавашния министър на МНП Пенчо Славейков до ръководството на Народната библиотека се откриват *указания и порицания, свързани с домашния прочит*:

В Министерството ми има сведения, г-н Директоре, че раздаването на книги за домашно четене от поверената Ви Народна библиотека, както и за четене в читалнята на Библиотеката не се извършвало от нарочно за това определения чиновник, но и от други служещи, освен това много книги, дадени за домашно четене, не се връщали в определения срок, но дълго време стоели неприбрани, въобще не се съблюдавали предписанията на параграф §30 и §32¹²⁴. С това, като Ви обръщам внимание върху горния безпорядък, предлагам Ви да се разпоредите и наредите 1)

121 ф. 35, а.е. 1176, л. 195. Писмото е от 1900 г.

122 ф. 35, а. е. 1176, л. 193.

123 Делото срещу *Владикин* разглеждам в друг параграф в същата глава.

124 Цитира се *Правилника от 1898 г. за народните библиотеки в София и Пловдив*.

раздаването на книгите за четене да става само от натоварения с тази длъжност чиновник, 2) Всички раздадени за домашно четене книги, които са преминали срока, в който е трябвало да се повърнат, веднага да се приберат и 3) за напред раздаването на книги за домашно четене да става точно по *предписанията* на §30 и §32 от „Правилника за Народните библиотеки в София и Пловдив“¹²⁵. За всяко несъобразяване с правилника, в случая Министерството ще гържи лично Вас отговорний.¹²⁶

В друго писмо от 22 март 1901 г., отново свързано с *разпоредбата* за даването на книги за *домашен прочит*, става ясно, че:

раздаването на книги (...) да става от никого друго освен от определеното за това лице, и за всякоя книга трябва непременно да се оставя надлежната разписка и бележка съгласно правилника. Освен това не трябва да се дават под никакви условия книги на лица, които не са повърнали взетите допреди книги. Този ред трябва строго да се съблюдава.¹²⁷

Отношението към книгата и формирането на читателските практики личи и от писмото от МНП до г-н директора на Софийската народна библиотека: „Министерството ми не може да се съгласи подвързията на изгубената библиотечна книга от студента Алексиев да не се дири, както е намерил средства да набави книгата, така и трябва да намери и за подвързването ѝ.“¹²⁸

За по-пълното контекстуализиране на

¹²⁵ Трябва да се обърне внимание, че народните библиотеки в София и Пловдив се регулират от *обиц правилник* до 1914 г.

¹²⁶ ф. 35, а.е. 1176, л. 221.

¹²⁷ ф. 35, а.е. 1176, л. 227.

¹²⁸ ф. 35, а.е. 1176, л. 253.

читателските практики в библиотеката е необходимо да се надникне и в една формалност, която всъщност е „паспорт“ на домашния прочит, а именно – т.нар. *заемна бележка*¹²⁹. Самата бележка е с няколко графи (от ляво надясно) – сигнатура, предмет, автор – заглавие – година на изданието – том – част, книга, дата, гардеробен номер, подпис на читателя, занятие, адрес. На един лист може да се напише само едно съчинение. Загължението на читателя се свежда до това – при предаването на самите книги да прегледа за липса на листове или друга повреда, като своевременно уведоми „раздавача“, който отбелязва тези недостатъци в *особен регистър*.¹³⁰

Библиотеката санкционира, но и тя е обект на *санкции* от МНП. В писмо до директора на Софийската народна библиотека от МНП (23 юли 1902 г.) се излагат *препоръките* на МНП към директора на библиотеката:

1. Да вземете мерки, щото всички отбелязани в акта на финансовия министър, един екземпляр от който е оставен в библиотеката, неправилности в сметките да не се повтарят, особено да се непроизвеждат разходи от едно бюджетно упражнение за сметка на друго.

2. За влоговете на лицата, които заемат книги за *домашно четене*, да се въведат *депозитни квитанции*, каквито съществуват в Пловдивската библиотека, и на вложителите да се издава редовна квитанция, в която да се означава точно в какво се състои залогът му. В околийските управления съществувала някаква приходно-разходна книга за *депозитите*, която също би могла да се приспособи... Препоръчвам Ви да я прегледате и сам да определите кой от двете книги ще бъде по практична за Библиотеката.

¹²⁹ ф. 35, а.е. 1176, л. 269.

¹³⁰ ф. 35, а. е. 1176, л. 269.

3. Да вземете всички необходими *мерки* за прибирането на заетите от бившия поддиректор Д. Христов книги, също и от всички други лица, у които биха се открили такива, или пък ако са изгубени да им се събере стойността с разноските по пренасянето и да се доставят наново.

4. Да издирите какво е станало с откупените от Наталия Каравелова ръкописи и кореспонденцията на покойния Любен Каравелов и как са изчезнали от библиотеката. В последната има отдавнашни служители, та ще може от тях много нещо да разузнаете. Финансовият инспектор предполага да са дадени някога на покойния Захари Стоянов, за да му послужат при издаването съчиненията и автобиографията на Каравелов, следователно могат и сега да се намерят, наследниците на Захария. Във всеки случай Министерството Ви препоръчва да обърнете внимание върху тези работи и да издирите кому са дадени, от кого, по чие разпореждане, намират ли се налице и къде, върнати ли са или ще трябва по административен или съдебен ред да се приберат.

5. Да се провери най-щателно кои книги са взети от библиотеката за домашно четене, преди да са записани в инвентара и снабдени със сигнатура и печат, и невърнати от кои лица са взети и кой от предшествениците Ви е отговорен за тях. След разкритието ще ги изискат от лицата, от които са заети, или пък стойността им да внесат, в противен случай ще изискате книгите или стойността им от отговорния директор, като му внушите, че ако това не стори по доброволен начин, работата ще се предаде в съдилището.¹³¹

Безспорно най-дългогодишно водената кореспонденция е с читателя Никола Йонков-Владикин. Тя

¹³¹ ф. 35, а.е. 1176, л. 387.

продължава повече от 10 години и съдържа 65 писма¹³². Срещу писателя е заведено дело поради „забавяне“ на 28 тома книги, които той взема за вкъщи в продължение на „десетина години“ под предлог, че е писател. Оказва се, че „никога не се е погрижил да ги върне обратно“¹³³.

В писмо от 21 февруари 1904 г. (София), директорът на Народната библиотека Стоян Заимов пише до г-н поддиректора Пенчо П. Славейков следното: „Забранява Ви се, Господин Поддиректоре, да давате занаяд каквито и да били библиотечни книги за домашно четене под своя лична гаранция, защото се разваля правилното гържане на статистиката на четените книги и освен това по моя начин много от книгите може да се изгубят“.¹³⁴

Друг аспект на *рестрикциите към домашното четене* се наблюдава в документ (1 април 1904 г.) от *Министерство на финансите* до директора на Народната библиотека. От съдържанието разбираме, че е забранено използването на *лични библиотеки* от фонда на библиотеката за домашно заемане от страна на чиновниците финансисти: „Поръчва Ви се по съображения, твърде добре Вам познати, да не давате за къщно ползване книгите от библиотеките на Никола Ст. Палаузов и Любен Каравелов, както и вестниците от епохата преди Освобождението“.¹³⁵

В запазената *кореспонденция* могат да се проследят прочитите на бележити общественици. Разбираме, че читател на библиотеката е професор Иван Шишманов. В писмо от 25 февруари 1916 г. тогавашният директор на

¹³² В отделен параграф от настоящото изследване подробно съм разгледала воденото дело. Броят на писмата е на базата на запазените в архива на библиотеката документи.

¹³³ ф. 35, а.е. 1176, л. 525 а.

¹³⁴ ф. 35, а.е. 1176, л. 462.

¹³⁵ ф. 35, а.е. 1176, л. 470.

Народната библиотека, г-р Михаил Тихов, моли професора: „да повърнете заетите от Вас библиотечни книги според тук приложения списък, или да смените датите за заемането им“¹³⁶. От друго писмо става ясно, че книги за *домашино четене* заема и Янко Сакъзов¹³⁷. Друг читател е Андрей Ляпчев, който също има напомняне за *невърнати книги*.¹³⁸

За отношението на Михаил Арнаудов към книгите и за *читателските му навици* разбираме от писмото:

Преди няколко години, още при покойния директор на Народната Библиотека Пенчо Славейков, бях заел и няколко книги, които после, на тръгване за странство, повърнах господину Славейкову в кабинета му. Не зная как, останало е отбелязано в библиотеката, че тези книги не са повърнати, и от тогава те постоянно се дирят от мене. Понеже досега не ми се е случвало да губя чужда книга и понеже в библиотеката имаше някои неуредици, които са станали причина да изчезнат безследно, моля Ви да направите потребното, за да не се търсят те повече от мене. Това са следните съчинения: 1. Spencer – *Problems de morale*, 2. Spencer – *Autobiographie*, 3. Goethe – *Der junge Werther*.¹³⁹

Други *читателски предпочитания* стават ясни в писмо от 10 ноември 1916 г. В него директорът Стилиян Чилингиров пише следното до г-н Д. Боботинов:

Умолявам Ви най-учтиво да бъдете тъй добър и повърнете заетите от Вас библиотечни книги, а именно:

¹³⁶ ф. 35, а.е. 1176, л. 608.

¹³⁷ ф.35, а.е.1176, л. 610. Писмото е от 26 февруари 1916 г.

¹³⁸ ф.35, а.е.1176, л. 611. Писмото е от 28 февруари 1916 г.

¹³⁹ ф.35, а.е. 1176, л. 615. Писмото е от 24 април 1916 г.

1. Войников, Д. – „Кратка българска история“. 2. Войников, Д. – „Разни стихотворения“. 3. Радченко – „Обществени и политически движения в България“. Ако не сторите това най-късно до 15 т.м., ще бъда заставен да ги събера по административен ред и да Ви конфискувам залога.¹⁴⁰

Запазената документация съдържа информация за временно преустановяване на даването на книги за домашен прочит в Народната библиотека, за което се известява МНП: „Съобщавам, че поради върлуващите в града епидемични болести и съгласно решението на Библиотечния комитет от 21 т.м. преустановявам даването на книги за домашен прочит до второ разпореждане“.¹⁴¹

Още един щрих, открояващ *читателските предпочитания* на някои видни обществени дейци от разглеждания период, може да бъде открит в кореспонденцията на библиотеката с тях. Може да се направи изводът, че т.нар. индивидуални заемания са правени предимно от най-образованата прослойка по това време, представители на която са изброени в следващите параграфи.

За читателските вкусове на литературоведа Беньо Цонев съдим по отправеното му от директора Чилингиров писмо от 26 март 1919 г.: „Уважаеми г-н Цонев, у Вас се намира книгата „Среди книгъ“ от Николай Рубакин със сигнатура I M 1/1, заета още на 31 януари 1914 г. Понеже тази книга е справочна и се търси често от публиката, моля да я повърнете веднага“.¹⁴²

В друго напомнително писмо от 9 август 1919 г., изпратено от директора Чилингиров до читателя Йордан

¹⁴⁰ ф.35, а.е. 1176, л. 620.

¹⁴¹ ф.35, а.е. 1176, л. 626. Писмото е от 22 октомври 1918 г.

¹⁴² ф. 35, а.е. 1176, л. 628.

Йовков, който по това време живее във Варна, четем: „Дирекцията на Народната библиотека Ви моли да повърнете незабавно съчиненията на Мопасан, том III-IV и V, заети от Вас още на 29 октомври 1917 г.“¹⁴³

На 17 март 1920 г. Стилиян Чилингиров пише до П. Тодоров (истинското име на Сирак Скитник) следното: „Отдавна сте взели от поверената ми Библиотека 8 книжки от сп. „Аполон“, 1914 г. Като Ви съобщавам това, моля Ви да ги повърнете веднага, за да не се пречи чрез загържането им от Вас на други, които също биха желали да работят с тях“.¹⁴⁴

Така представените писма илюстрират политиката на библиотеката спрямо читателските заемания, в която проличават властовите механизми, чрез които институцията упражнява контрол и формира *институционалната* роля на читателя.

Чилингиров преустановява практиката за индивидуално изпращане на *известията за забавени книги*. Практиката на „напомнянето“ за т.нар. *индивидуални заемания* от читатели се трансформира в *обща кореспонденция* до закъснелите читатели, започнала след издаване на директорска заповед от 21 април 1920 г. Тя гласи:

В отдела на Народната библиотека „*домашно четене*“ се въведе регистър, дето Ви се отрежда без вносна партида, като Ви се дава право (§ 114 от Правилника за Народната библиотека) да гържите заетите книги най-много три месеца. След този срок започва да тече глобата от 10 ст. на ден за всеки том, която ще се събира, без да се правят

¹⁴³ ф. 35, а.е. 1176, л. 629.

¹⁴⁴ ф. 35, а.е. 1176, л. 638.

никому отстъпки.¹⁴⁵

Важно е да се отбележи, че на гърба на въпросната бележка са отбелязани имената, до които тази заповед трябва да стигне. Между тях са: Петко Ю. Тодоров, Васил Пундев, Стоян Аргиров, Александър Балабанов, Божан Ангелов, Иван Вазов, г-р Никола С. Бобчев, Михаил Арnaudов, Андрей Ляпчев, Ст. Л. Костов, Ана Карима, проф. Атанас Иширков, Йордан Йовков, Васил А. Златарски, Иван Шишманов, Александър Цанков, г-р Беньо Цонев, г-р Богдан Филов, г-р Михаил Тихов, Симеон Радев, Янко Сакъзов, Михаил Попруженко, Андрей Протич, Боян Пенев, Стефан Младенов, Димитър Михалчев, Илия Миларов.

Този списък се оказва от изключителна важност, тъй като показва кои са *реалните читатели*, които заемат книги от Народната библиотека. Те са представители на *групата на индивидуално заемащите*. Сред нея личат имената и на адвокати и университетски преподаватели. Тези читатели може условно да отделим в една друга читателска група, която се различава от тази на заемащите от институцията, където принципът е в посока на авторитета на самата институция. Докато при видните общественици, индивидуално заемащи книги, случаят е друг. Не е случайно обединяването им в *общо писмо*; подобно групиране съвсем не е формално. За тогавашното време това е уловимият екстракт, най-явната прослойка на *българската интелигенция*.

Както стана ясно, голяма част от индивидуално

¹⁴⁵ ф. 35, а.е. 1176, л. 639. § 114 от Правилника на Народната библиотека: „Книги за домашно четене се дават само за 1 месец. Изключение се прави за лица, които по своите научни занятия имат нужда от по-дълго ползуване с книгите. Срокът в такъв случай може да се продължи до 3 месеца. Ако някоя книга не се дари от друго, тя може да се земе втори път от едно и също лице.“ (Димчев 2012: 92).

заемащите книги са професори от Висшето училище, общественици и писатели. Това са особен тип читатели, за които четенето е професия. Ако приемем дадената формулировка от Бернхард Фабиан за учения читател, който има своето „средоточие в света на книгите“ (*Wörterbuch* на Братя Грим), то корелатът към него като читател е не книгата, а библиотеката (Фабиан 2001: 307). Защото, ако обикновеният читател може да се дефинира чрез книга, то ученият съизмерва своя читателски интерес с множество книги, с измерението на библиотека (Фабиан 2001: 308). Ученият читател е в най-радикална опозиция с *еднократния читател*¹⁴⁶. Защото учеността не е просто *прочитане*, а *начетеност*. Не е случайно, че за учения библиотеката има инструментален характер (Фабиан 2001: 308). От специфичната релация с книгата за учения произтича комплексно отношение към библиотеката. *Lesewut*¹⁴⁷ за читателя учен е институционална.

Прави впечатление, че писмата до *индивидуалните читатели* и до институциите, чиито служители са заели книги, са еднакво настоятелни¹⁴⁸. В такава тоналност е и писмото до „*разни адреси*“ от 23 април 1920 г., подписано от директора Стилиян Чилингиров и от библиотекаря Михаил Кремен:

¹⁴⁶ Терминът *еднократен читател* е на Александър Къосев. За еднократния читател „веднъж прочетената книга замръзва в един случаен и повърхностен образ“, защото „произвежда ситуационност, анонимност (...) и дори подмяна на нейното културно съществуване“ (Къосев 1992: 159).

¹⁴⁷ *Lesewut* (нем.) – страст за четене.

¹⁴⁸ Според (§ 30 от Правилника от 1898 г.: „Заемане на книги за домашно четене се позволява, както в града, гдето е библиотеката, тъй и в други места.“ (Димчев 2012: 59). Също и в: (Правилник 1898: 16).

В досегашната Ви партида са отбелязани сигналите на отдавна взети от Вас книги. Умолявате се да дойдете в Народната библиотека при библиотекаря г. Михаил Кремен всеки следобед от 2-6 часа, за да подновите срока на книгите, които не се дият, и да върнете ония, с които вече сте си свършили работата. На книгите с неподновен срок ще почнем да вземаме глоба от 15 май 1920 г. по 0.10 ст. на ден за всеки том. До уреждане на партидата Ви, библиотеката престава да Ви заема повече книги¹⁴⁹.

Читателите са видни *интелектуалци* като: Александър Милев, Стоян Аргиров, Михаил Арнаудов, г-р Н. С. Бобчев, Атанас Иширков, Андрей Ляпчев, Димитър Михалчев, Боян Пенев, Андрей Протич, Янко Сакъзов, Симеон Радев, г-р Михаил Тихов, г-р Беньо Цонев, Александър Цанков, Иван Шишманов. По този начин се разкрива палитрата от читатели, представители на тогавашната българска интелигенция. За годините, по време на които е директор на библиотеката, В. Йорданов констатира, че книгите за *домашно четене* се дават само на хора, които се занимават с наука, литература, публицистика и обществена дейност (писатели, обществени дейци, професори, учители, публицисти, художници, юристи, техници)¹⁵⁰.

Подобна позиция има писмото от 17 май 1920 г. до „г-н Боян Пенев, професор, ул. Солун № 7, София“. В него се казва:

Почитаеми Господине, В партидата Ви са отбелязани сигнали на отдавна взети от Вас книги, които няколко пъти под ред се дият от други редовни посетители и четци на библиотеката. Ето защо умолявате се да

¹⁴⁹ ф. 35, а.е. 1176, л. 640.

¹⁵⁰ Велико Йорданов е начело на Народната библиотека в периода I.XI.1928 – 31.XII.1929 г. (Йорданов 1930: 190).

гойдете в Народната библиотека и повърнете книгите, които се дият и подновите срока на останалите. Бъдете предупредени за втори път, че съгласно §115 от *Правилника за управление и уредба на Народна библиотека* от 15-и този месец на всеки том за просрочен ден Ви тече глоба.¹⁵¹

Подписано е от Чилингиоров и Кремен.

От аналогично писмо узнаваме какво четете литературният критик Димо Кърчев: „На заетите от Вас книги – Лев Шестов, Фьодор Достоевски и Фридрих Ницше, не може да се прогължи срока, понеже се дири от друго лице. Умолявате се веднага да я върнете“.¹⁵²

Писмо от 7 юли 1920 г., адресирано до госпожица Дафина Кърчева, я предупреждава за трети път да върне заетите от нея книги. Подписано е от Михаил Кремен.¹⁵³

Друга читателка със закъснели книги е г-жа Кр. Илчева-Михалчева (съпруга на философа Димитър Михалчев). Текстът гласи: „Взетата от Вас на 26 април 1917 г. книга – Ив. Вазов, „Митрофан и Дормиголски“, 1882 г. още не сте върнали, въпреки предупрежденията на библиотеката“¹⁵⁴. Подписът е на библиотекаря Михаил Кремен.

Това какво е чел Боян Пенев, научаваме от писмото от 16 юни 1922 г., подписано от Стилиян Чилингиоров, с настояване да върне заетите книги. Ето и Пеневите четива: 1. К. П. Пейчинов – „Огледало“. 2. Иван Богоров – „Животът ми, описан от мен“. 3. Георги С. Раковски – „Възточний въпрос“. 4. „Граматика на старобългарски език“. 6. Панайот Хитов – „Моего пътуване по Стара планина“. 7. Никола П. Краварев

¹⁵¹ ф. 35, а.е. 1176, л. 642.

¹⁵² ф. 35, а.е. 1176, л. 652.

¹⁵³ ф. 35, а.е. 1176, л. 653.

¹⁵⁴ ф. 35, а.е. 1176, л. 654.

– „Календарче за високосната година“ 1884 г. 8. Георги С. Раковски – „Българските хайдутни“.¹⁵⁵

Следвайки траекториите на *домашните прочити*, можем да засегнем и това, че в архива на Народната библиотека се съхраняват *квитанциите*, с които се внася залогът срещу библиотечните книги¹⁵⁶. Запазени са обгорели празни листа (след пожара в библиотеката), *квитанции* и *друг тип ведомости*, както и „повърнати залози“ за *домашно четене и дисертации* от 1 януари 1925 г.¹⁵⁷ Например има обгорен документ с името на Трифон Кунев по времето, когато е библиотекар.¹⁵⁸

Един от последните документи, в който се споменава за практиките на домашното четене, е *разписката*: „Получих от домакинството 100 листа заемни за домашно четене за нуждите на дирекцията“¹⁵⁹. Датата е 4 юни 1936 г.

Наблюдението върху регламентите за извършване на домашни прочити и оформянето на групите на „реалните“ читатели е важен маркер, който разкрива каква е читателската аудитория в Народната библиотека в началото на ХХ век. Прави впечатление, че сред читателите са професори в тогавашното Висше училище, писатели и общественици – Любомир Милетич, Александър Теодоров-Балан, Пенчо П. Славейков, Андрей Ляпчев, Янко

¹⁵⁵ ф. 35, а.е. 1176, л. 678.

¹⁵⁶ ф. 35, а.е. 1176, л. 700 – 800.

¹⁵⁷ ф. 35, а.е. 1176, л. 847.

¹⁵⁸ ф. 35, а.е. 1176, л. 847.

¹⁵⁹ ф. 35, а.е. 1176, л. 867 б. По време на Втората световна война (1939 – 1944) сградата е опожарена и разрушена от бомбардировките над София (1944), унищожени са *каталозите, инвентарните книги, справочният апарат, Румелийският архив, дублетната сбирка, част от основния фонд и от изданията* на библиотеката.

Сакъзов и т.н. Списъкът съдържа и имена на учители. Заеманата литература е преобладаващо на западен език – на първо място на немски език, следван от френски, руски език и най-малък брой на родния език¹⁶⁰. В разглеждането на статистиките в следващия параграф ясно се посочва, че броят на заетите за домашно четене книги на чужди езици е преобладаващ.

2.3. СТАТИСТИКИ НА ЧЕТЕНЕТО И ЧИТАТЕЛИТЕ

За очертаването на картината на институционалното четене и институционалния читател освен разгледаните *извори за домашното четене*, като *списъците* с читатели и *кореспонденцията*, е важно да се проследят тенденциите в т.нар. статистически вedomости, запазени в архива на Народната библиотека. Това е и един от продуктивните начини за проследяване на развитието на четенето и грамотността в Нова България.

2.3.1. ГРАМОТНОСТ И ЧЕТЕНЕ

Преди да пристъпя към анализа на запазените в архива на Софийската народна библиотека ежемесечни *статистически вedomости* (за периода от 29 януари 1887 до 31 декември 1928 г.), ще се спра на някои *общии* моменти¹⁶¹. Не е възможно да се говори за протичащите читателски практики в новоучредената културна институция (1879), без да споменем данни за грамотността в Нова България.

¹⁶⁰ ф. 35, а.е. 1176, л. 880.

¹⁶¹ ф. 35, а.е. 1176, л. 1 – 266. Непълни сведения има: от 1900 г. за 7 месеца; от 1905 г. липсват също данни за 2 месеца; от 1909 г. липсват отчети за 4 месеца; за 1912 г. – 4 месеца; 1913 г. – 8 месеца; 1915 г. – 4 месеца; за периода 1916 – 1919 г. липсват „статистически вedomости“. В. Йорданов посочва, че липсва вedomост и за 1920 г., което не е вярно. Такава присъства в архива и е разгледана по-нататък в текста.

През 1887 г. е извършено първото общо преброяване на населението след Съединението. Според цитираните в него ретроспективни данни, през 1880 г. едва 3.3% от населението е грамотно (5% от градското мъжко и 2% от градското женско население, 0.5% от селското мъжко и 0.1% от селското женско население)¹⁶². При сравнение на данните за нивото на грамотността през 1887 и 1910 г., което прави Красимира Даскалова, става ясно, че „за три десетилетия грамотността се е увеличила около три пъти и към 1910 г. 1/3 от цялото население на страната вече е било грамотно (50% от мъжете и 25% от жените)“ (Даскалова 1999: 63)¹⁶³. Това в голяма степен се дължи на повсеместната държавна образователна политика и в частност – на функционирането на Закона за задължителното начално образование, установен в Търновската конституция (чл. 78).¹⁶⁴

Заради установяването за сравнително кратко време на силно административно и културно преимущество на София над всички останали градове, дължащо се безспорно на възприетия френски модел на силно централизирана държава, показателен е и темпът на нарастване на най-

¹⁶² В Княжество България първото преброяване се извършва към 31 декември 1880 г., а 19 август 1881 г. се приема за рождена дата на Българската държавна статистика (Шанкарев, Томев 1895: 14). От 19 август 1881 г. започва публикуването на месечни статистически известия, а през 1910 г. е издаден първият *Статистически годишник на България* с данни за 1909 г. Нека споменем, че населението на Царство България през 1910 г. е наброявало 4 329 108, от които 2 202 598 мъже и 2 126 510 жени. (Статистически 1911: 21).

¹⁶³ В книгата авторката проследява концептуалната неразривност на образованието и грамотността в историческа перспектива (Даскалова 1999).

¹⁶⁴ До 1912 г. задължително било само първоначалното училище, което траело от 3, 4 или 6 години – през повечето време 4 години (Даскалов 2005б: 362).

големия град в България (Даскалов 2005б: 142)¹⁶⁵. През 1887 г. София наброява около 31 000 жители; през 1900 г. – 68 000; през 1910 г. – 103 000; през 1920 г. – 154 000; през 1934 г. – 287 000; през 1946 г. – 367 000. За времето от 1900 до 1910 г. столицата нараства с 51.7%, а от 1920 до 1934 г. – с 86.4% (Даскалов 2005б: 168). Според грузи данни за 1934 г. населението на София представлява 5.5% от цялото население на страната и 25.5% от нейните градски жители (Георгиев 1983: 63). Също така, при направено преброяване на жителите на София през 1878 г., се установява, че 70.7% от тях са неграмотни, другите 14.8% „знаят да се подписват“ и едва 14.5% са квалифицирани като „грамотни“. През 1934 г. неграмотните са 20.5%, а грамотността на другите е на нивото на първоначално (25.2%), прогимназиално (24.3%), завършено и незавършено гимназиално (21.9%) и завършено и незавършено висше образование (8.1%) (Даскалов 2005б: 82).¹⁶⁶

2.3.2. КАК АРХИВЪТ „ЧЕТЕ“ БИБЛИОТЕКАТА, ИЛИ ЗА ПРАКТИКИТЕ НА ЧЕТЕНЕ В НАРОДНАТА БИБЛИОТЕКА ОТ НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК

Важно е запознаването с *документалните свидетелства*, които могат да „разкажат“ за четенето в библиотеката. Те могат да бъдат определени като *институционални канали* на библиотеката: писма (663), „статистически

¹⁶⁵ Градовете в България след 1885 г. били 74; към 1912 г. – 80; през 1920 г. – 92 града; до 1934 г. – 97; до 9 септември 1944 г. – 100 (Даскалов 2005б: 142–143).

¹⁶⁶ Особено голям е прирастът на софийското население през периода 1887 – 1892 г., след свързването на града с международната ж.п. линия (Иширков 1928: 65). Ето защо, докато през 1887 г. в столицата живеят 30 928 жители, през 1892 г. техният брой достига 46 593 (*Статистически* 1909: 24). През 1934 г. е направено последното статистическо преброяване до 1944 г.

ведомости“, „описи на народооправдателни документи“, вносни листове и др. Институциите, които участват в поддържането на различните аспекти от статистическите данни, са Софийската народната библиотека, Министерство на народното просвещение, Дирекция на статистиката, Дирекция на държавната печатница, Пловдивската народна библиотека и музей. В какво се състои дейността на тези институции, съответно как четенето и читателите имплицитно са в основата на един механизъм, който на практика „чете“ самите профили на четенето и читателските групи? Това е първото в България статистическо отчитане на читателските практики, контекстуализирани посредством библиотечната номенклатура.

Читателят бива „въплътен“ в социалния ред и може да се говори за неговото институционализиране чрез *библиотечните статистики*. Формалният ред, по който става това, е следният: библиотеката представя пред МНП¹⁶⁷ *месечните и годишни статистически ведомости* за броя на посетителите в библиотеката, категориите читатели, броя на разгадените книги, описание на езиците, работните дни на библиотеката и т.н. След това статистическите ведомости се обнародват в „Държавен вестник“ и се публикуват в *Статистическия годишник* на Дирекция на статистиката.¹⁶⁸

Първите данни за читателските посещения са от 1880 г., през която библиотеката е посетена от 1 030 души. Това са предимно читатели на вестници и списания. От самото

¹⁶⁷ По-нататък в текста ще използвам съкращението МНП за *Министерство на народното просвещение*.

¹⁶⁸ „Държавен вестник“ е най-продължително излизащото периодично издание от 1878 г. до ден-днешен. По същия ред се излагат и количествените данни от Пловдивската библиотека и музей.

начало в политиката на библиотеката е заложено да предоставя *книги за домашен прочит*. В същата година за вкъщи са дадени 97 тома на 37 читатели (Йорданов 1930: 72). Още тогава се прокрадва намерението за спиране на абонамента на вестници от страна на библиотеката с говода, че „вместо политически, вестници ще се изпишат специални журналы по право, география, математика и др.“ (Йорданов 1930: 73). Това е щрих към стремежа на библиотеката да се ползва от конкретен тип читатели и бъде даден превес върху научните четива.

През отчетната 1881 г. читателите в библиотеката са само 2 100 души заради „постоянния шум (...) шумът на трион, глъчки, песни, смехове (...), които стават постоянно в самото здание цяла зима (...), тъй щото невъзможно е читател да прочете два реда без да не е силно смутен и вълнуван, почти катадневни посетители идат и си отиват, защото невъзможно е да се седи и да прочете някой нещо или да напише“ (Йорданов 1930: 81). По това време фондът с българските книги наброява едва 524 книги (Йорданов 1930: 82).

От изискваните годишни *рапорти* от Министерство на просвещението ставя ясно, че през 1882 г. посетителите на библиотеката са 3 737, а за домашен прочит са заети 458 тома на 248 души (Йорданов 1930: 92). Преобладаващите „домашни четива“ са романите за „на сѣн градуци“ (Йорданов 1930: 82).

В *рапорта* от 20 октомври 1883 г., направен от поддиректора В. Манчов пред МНП, намираме описание на читателите и практиките на домашното четене:

С начеването на гългите зимни вечери види се, че и числото на читателите се умножава, особено за книги за *домашно прочитание*. Но управлението, както е забележило, че даването на по вѣн книги за прочитание е съвсем вредително за Библиотеката, защото сякога

почти като се връщат в Библиотеката книгите биват окапани, смачкани, оваляни, тук-там поскъсанички и измацани, вследствие на което управлението има сякоги главоболия и разправи с читателите на домашно прочитане. Ако им се поиска *обезщетение*, то они на часа подигат различни извинения и с разни убедителни думи се селят да се оправдаят, тъй щото най-после управлението, за да избегне от крамоли и разни гонешения, които и често се разправят може би съвсем иначе в Министерството, принудено да ги смълчава. В интерес на библиотеката е да се опазват, колкото е възможно книгите в добро състояние, защото управлението мисли, че Българската народна библиотека не е просто *cabinet de lecture*, гдето се прочитат разни белетристически съчинения и журнали за развлечение на публиката...¹⁶⁹

От това наблюдение на библиотекаря освен за рестрикционната политика спрямо нередовните читатели, разбираме и за преобладаващите читателски прочити на белетристика и периодични издания.

Първоначалната институционална рамка за заемане на книги за домашен прочит се задава в рапорта на тогавашния директор на библиотеката Константин Иречек, от 29 май 1884 г., във връзка с изработването на проект за „Правилник за заемане книги от Народната

¹⁶⁹ ф. 35, а.е. 1176, л. 92. В. Манчов е старши помощник от 1 август 1881 г., а от 1884 до 1 август 1885 г. заема длъжността поддиректор. Същият рапорт присъства и в книгата на В. Йорданов на стр. 82 и сл. Няма съдържателни отлики, допусната е грешка в датировката на документа – вместо 20 октомври авторът е посочил 28 октомври.

библиотека“¹⁷⁰. В него се казва:

Заемането на книги вън от библиотеката навсякъде по света зависи от местни обстоятелства. Гдето помещението е неудобно, читателите търсят да се занимават с книгите вкъщи, като имат у дома си повече спокойствие, светлина, топлина и тишина. А там, гдето помещението представлява някои привлекателни удобства, мнозина читатели предпочитат да четат и да се занимават в самите зали на библиотеката. (...) Посещаването на библиотеката зависи и от чиновниците им, от вещината им да се отнасят с посетителите, от личните им достойнства.(...) Даването на книги вън от библиотеката е въпрос много пъти доста деликатен, въпрос на лично доверие (Йорданов 1930: 113).

Както отбелязва Велико Йорданов, основавайки се на тогавашния *правилник* на библиотеката, то е „безплатно за всички, без разлика на занятие, пол и народност (...) Публиката може да заема книги за домашно четене срещу залог от 20 лв.“ (Йорданов 1930: 195).

За определянето на *показателите*, по които ще се извършва *статистиката* на Народната библиотека, може да съдим от писмото на МНП, адресирано до Дирекция на Софийската народна библиотека, в което министър Тодор Иванчев изисква:

¹⁷⁰ Константин Иречек (1854 – 1918) – историк, висш чиновник и главен секретар на МНП (1879 – 1881), министър на МНП (1881 – 1882), председател на Учебния съвет (1883), директор на Народната библиотека (1884), преподава *всеобща история* в Първа мъжка гимназия (1882 – 1883). За първи път пълна учебна програма за класическите и реалните мъжки гимназии е изработена и одобрена под негово ръководство (25.VII.1881), а за девическите гимназии програмата е одобрена на 4.IX.1881 г. (Пенев, Петров 1988: 50 – 58).

да ми предоставите в една таблица тези статистически данни за изтеклата 1886 г.: 1. Колко дни е била отворена библиотеката през всеки един месец. 2. Колко души са били посетителите през всеки месец отделно. 3. По колко екземпляра книги и на какви езици са били взимани за четене в библиотеката и вън от нея. 4. Да се определи читателите от какво занятие са били. На този въпрос е невъзможно да се отговори, понеже нямаме никакви данни и отговора ще се основава само на предположения и лични познанства. Занапред, ако е възможно ще се вземат мерки за събирането на таблични данни.¹⁷¹

В левия ъгъл на документа има надпис, добавен по-късно: „Да се съберат исканите статистически данни и да се изпратят незабавно...“. Това е първият документ, който институционализира статистиките и реално определя начина им на водене през годините. Така се регламентират първите стъпки към отчитане на библиотечна статистика на четенето в България. Освен това може да твърдим, че това са първите свидетелства за установяването на *статистическата отчетност* в библиотеката.

*Първата статистическа ведомост за четенето и читателите в Народната библиотека е за 1886 г.*¹⁷² Ще се спра подробно на нея (с данните за всеки месец), тъй като тя е отправната точка за по-следващите статистически данни и сравнения. Разделението е по месеци, записано е и колко дни е отворена библиотеката, колко са посетителите, съответно колко книги са заети за четене (включва се и домашният прочит) и на какви езици (и за

¹⁷¹ ф. 35, а.е. 1176, л. 1 и 2. Писмото е от 29 януари 1887 г.

¹⁷² ф. 35, а.е. 1177, л. 3. Броят на посетителите в библиотеката за 1886 г. е: януари – 569, февруари – 480, март – 512, април – 407, май – 433, юни – 345, юли – 561, август – 517, септември – 524, октомври – 731, ноември – 1025, декември – 749.

домашния прочит). Прави впечатление, че най-много се чете през зимните и есенни месеци, като най-висок броят на четящите е през месец ноември – 1 025, а най-нисък – през юни (345). За цялата година са заети за четене в библиотеката 995 книги, а за домашен прочит – 225. Езиците, които са представени с данни, освен български, са френски, руски, немски и английски. Най-голям брой книги са четени на руски език – 574 в читалня, а вкъщи – 147. На второ място се подреждат българските книги с 362 прочита в читалня и 20 домашни заемания. Следващите по ред са френските с 34 в читалня и 39 за вкъщи, следвани от немските със 7 в читалня и 10 вкъщи и английските – с 10 прочита в читалня и 9 домашни заемания. Накрая в графа *разни* са отбелязани 3 книги, четени на други езици и в читалня.

В *забележка*, която съпътства и по-нататък всички статистически таблици, е записано следното: „От 749 посетители за месец декември 145 души са се занимавали с прочитания на текущите периодически журналы, наредени по масите в читалнята без всякакво разписване в заемни листове (...) Следователно числото на книгите, четени в библиотеката трябва да се увеличи, но не на 145 заради тия текущи периодични журналы, четени от публиката“¹⁷³. Общият брой на посетителите на библиотеката през 1886 г. е 6 850 души.

За още по-плътнo контекстуализиране на тези статистики, ще разгледам няколко писма от тогавашния директор Васил Д. Стоянов, в които се обръща към МНП¹⁷⁴. В първото писмо от 9 май 1887 г. се излагат правоотношенията на библиотеката с МНП. Това е част от институционалната верига, по която минава

¹⁷³ ф. 35, а.е. 1177, л. 3.

¹⁷⁴ Васил Д. Стоянов е директор на Народната библиотека в периода: I.X.1884 – I.IV.1884 г.

статистиката на четенето и читателите:

С настоящето си чест имам да Ви представя „статистически вedomости“ за посетителите на поверената ми Народна библиотека за месец февруари, март и април. От тях ще видите колко души са посетили Библиотеката... колко и какви списания са се занимавали, било в читалнята на библиотеката, било у дома. От тия вedomости немалко е занимателно и заключението, което показва как се намалява броя на посетителите с приближаването на пролетта и лятото....¹⁷⁵

При изнасянето на статистиката няма изискване за анализ и коментар от страна на ръководството. На места откриваме такива бележки, които са правени по-скоро неволно и не толкова задълбочено.

*Втората вedomост, която представя читателите в библиотеката, е изготвена за 1887 г.*¹⁷⁶. Като подредба се различава от предходната основно по това, че се появява графа „от какво съсловие“ са читателите. По-нататък в анализирането на данните ще стане ясно, че разглеждането по *съсловия* е важен пункт и индикатор за това кои класи са имали *привилегията да четат*. Отчетността е само за един месец – юни. Броят на посетителите в читалнята през юни е 460, а на *домашните заемания* – 67; в библиотеката са четени – 241 книги, а *вкъщи* – 210. Езиците, на които се осъществява прочитът, са – български (146/88), руски (66/36), френски (20/38), немски (4/14), английски (3/10) и други езици (2/24). Отново след

¹⁷⁵ ф. 35, а.е. 1177, л. 4.

¹⁷⁶ ф. 35, а.е. 1177, л. 7.

българския се нарежда руският език, последван от френски и т.н.¹⁷⁷

Важна е графата за принадлежността към *съсловие*, която се появява за първи път във водената през 1887 г. статистика. Така се дава началото на по-нататъшното разгръщане на социалните прослойки, палитрата става все по-наситена, следвайки развитието на модерното българско общество. Във връзка с привременното руско управление в Княжеството е имало 2 121 чиновници. Както е известно, в столицата и в големите градски центрове, в които българското население през 80-те години значително нараства, са концентрирани получените образование интелектуалци, чиновници и офицери. След Съединението, с увеличаване на територията и поемането на нови функции от гържавата, нуждата от чиновници рязко нараства, което води до прогресивното увеличаване на чиновническата прослойка (Даскалов 2005а: 68).

Професиите, които присъстват в библиотечната статистика за 1887 г., са в съотношение: *военни* – 27 и *граждани* – 500. Разбира се, малко по-късно от „цивилните“ започват да се „разрояват“ новите съсловия. За читателските предпочитания съдим по забележка във вedomостта, в която е посочено, че „от 527 посетители за през месец юни 1887 г. 244 души са се занимавали с прочитане само на периодични списания, които са изложени в библиотетската читалня“.

В писмо от директора на Народната библиотека от 1-и август 1887 г. до МНП се вижда „пътят“ на статистиката, или траекторията, която извървява читателят от библиотеката до статистическата единица: „Съгласно с чл. 53 от правилника за уредбата на Библиотеката, чест имам да Ви представя, заедно с

¹⁷⁷ Ще отбелязвам с полегата черта броя на читателите, които са заемали книги в следния ред: читалня/вкъщи.

настоящото си статистическата вedomост за посетителите на повереното ми Учреждение за изтеклия месец юли т.г.¹⁷⁸. Такива писма са приложени към всяка статистическа вedomост. Следващата вedomост е за месец юли 1887 г., както следва: посетителите в читалнята са 786, *домашните читатели* – 45, заетите книги в библиотеката – 564, а за домашен прочит – 144. Езиците, на които са ползвани книгите, – български – 321/ 19, руски 181/46, френски – 20/37, немски – 23/18, английски – 10/11, други езици – 9/13¹⁷⁹. Както и в предходните статистически данни, и в тази съотношението на езиците се запазва. За разлика от разрастващата се колона на „званията на посетителите“, наблюдава се включване на чиновници, учители, ученици. Военното съсловие отново присъства, като всъщност графата на „гражданите“ дава гореизброените три *звания*. Тенденцията, че излизането на нови прослойки предстои, става ясна от подгържането на колоната „други“, появила се на мястото на предишната „граждани“ и всъщност разделяща я на три групи – ученици, учители, чиновници. Това са първите „регламентирани“ читателски съсловия, първите професионални читателски групи, които се оформят в Нова България. Поради значимостта им ще отбележа съотношенията на читателските групи: чиновници – 48/21, учители – 66/6, ученици – 334/5, военни – 64/9, други – 264/16. Най-многобройна е групата на учениците, следвана от тази

¹⁷⁸ ф. 35, а.е. 1177, л. 8.

¹⁷⁹ ф. 35, а.е. 1177, л. 9. Отново използвам полегата черта за означението на четенето според това дали е извършено в библиотеката или вкъщи, съответно *читалня/домашен прочит*. За удобство ще се придържам до края на книгата към това обозначение.

на учителите и военните¹⁸⁰. Прави впечатление, че броят на читателите от учителското и от военното съсловие съвпада.

В *забележка* (неизменна част от всяка статистика) става ясно, че „от 831 посетители за пред месец юли 1887 г., 181 души са се занимавали с прочитане само на периодическите списания, които са изложени в библиотечната читалня“. Трябва да се вземе предвид, че групата на „читателите на периодични издания“ посещава библиотеката всеки ден, за да чете пресата. Това разделение с изричното заявяване на „само периодични издания“ автоматично обособява другата голяма група на четящите. За съжаление не е водена отчетност на типа четива, не са запазени и бележки за домашни прочити, които да представят вкуса и да оформят профила на тези читатели. Това срещаме няколко години по-късно.

Следващата статистика отново е съпътствана с писмо от 1 септември 1887 г. и подписана от директора на Народната библиотека Васил Д. Стоянов¹⁸¹. От нея става ясно следното: за месец август 1887 г. посетителите са 1 265 (читалня)/45 (вкъщи), заетите книги за прочит – 931/216, езиците са български – 505/26, руски – 410/40, френски – 26/50, немски – 24/22, английски – 19/8, други – 11/6¹⁸². Отново съотношението при езиците не търпи промяна. Не се добяват и „нови“ езици към вече утвърдените в статистиката. При професиите в читателските групи също няма промяна. Званията на

¹⁸⁰ В началото те са имали право да посещават Народната библиотека и дори са били най-многобройните ѝ читатели. Следствие на различни политики във връзка с вътрешния ред на библиотеката, се преустановяват посещенията на ученици, както и *домашното заемане* в един по-късен етап от развитието на Народната библиотека.

¹⁸¹ ф. 35, а.е. 1177, л. 10.

¹⁸² ф. 35, а.е. 1176, л. 11.

посетителите, заедно с читателската им активност в библиотеката и вкъщи, са следните: чиновници – 75/32, учители – 70/9, ученици – 445/15, военни – 297/21, разни – 316/30¹⁸³. Отново най-многобройната читателска група е тази на учениците, следвана от военните. Групата на „разните читатели“ е на свой ред многобройна поради своето неразсояване. Постепенното излизане на групи от нея е процес, който представя демографските, икономическите и социалните промени, протичащи в новата държава. Ползващите фонда на библиотеката читатели са „извадка“ и за новите социални класи в българското общество. Групата на *разните* читатели е резултат на още неустановената йерархия в социалното устройство. Защото „излъчването“ на прослойка в обществото прокламира в някаква степен и читателска група¹⁸⁴. Това, разбира се, не важи за неквалифицираните, нискограмотни и в голямата си част съсловия, ориентирани в не толкова интелектуален труд. На фона на общото число на посетителите – 1 310, 163 души – са „периодичните читатели“, които ползват изложените в библиотечната читалня списания.

За месец септември 1887 г. посетителите са 1 015 (читалня)/65 (вкъщи), заетите книги – 715/220, езиците – български 372/61, руски – 253/58, френски – 20/24, немски – 37/29, английски – 23/40, други – 10/8¹⁸⁵. Броят на читатели не се различава съществено от предходния месец, което не би дало нова яснота по отношение на профила на

¹⁸³ Подреждам групите съгласно водения архив на Народната библиотека, а не по стойността на показателя. Сумирането на базата на показателя представям в отделни *таблицы*.

¹⁸⁴ Тук назовавам *читателска група* обособената социална прослойка, която чете в библиотеката. Например учениците са читателска група и т.н

¹⁸⁵ ф. 35, а.е. 1177, л. 13.

самите читателски групи. Затова акцентирам на езиковата принадлежност на четивото и социалния статус на читателите. Съотношенията се запазват, като този път превъзходство имат военните пред учениците. Чиновници – 128/23, учители – 19/8, ученици – 38/19, военни – 165/10, други – 260/5. В *забележка* е отбелязано, че от 1 080 посетители през месец септември 1887 г., 155 души са „периодичните читатели“. *Статистическият лист* е подписан от директора Васил Д. Стоянов.

През следващия месец октомври се покачва читателската активност; библиотеката е посетена от 951 (читалня)/95 (вкъщи) читатели¹⁸⁶. Заетите книги са 616/145, езиците, на които са четени книгите, са български – 323/31, руски – 254/73, френски – 8/13, немски – 5/8, английски – 6/8, други – 20/12. В езиците скалата се запазва – при „званията на посетителите“ няма нови съсловия, което означава, че групата на „разни“ е най-многобройна. Читателската стратификация по социален статус е: чиновници – 160/42, учители – 45/13, ученици – 236/-, военни – 34/-, други – 476/40. В забележката към статистическата отчетност се посочва, че от общия брой читатели (1 046) през месец октомври 1887 г., 346 души са читателите на периодически издания в читалнята.

За следващия месец, ноември 1887 г., посетителите в читалнята са 986, а читателите за домашен прочит – 225, заетите книги са 805/265. Езиците, на които се чете, са отново същите, както и в разгледаните данни: български – 495/82, руски – 307/122, френски – 46/29, немски – 10/7, английски – 10/9, други – 27/16. *Званията на посетителите* също така запазват своя характер: чиновници – 208/98, учители – 46/36, ученици – 411/10, военни – 59/5, други – 202/76¹⁸⁷. Както отбелязах и по-горе, групата на

¹⁸⁶ ф. 35, а.е. 1177, л. 15.

¹⁸⁷ ф. 35, а.е. 1177, л. 17.

„разните“ читатели все още не е получила своята стратификация. За сметка на това другите „устойчиви“ групи поддържат с несъществени промени стойностите си. В графа *забележки* този път се посочва следното: „От 1 211 читатели през месец ноември 1887 г., 141 души са чели само периодични списания в библиотечната читалня“.

През месец декември същата година разпределението на читателите е следното: ползващите книги в библиотеката са 1 019, а заемащите вкъщи четива – 149. Заемите книги са 564/284, от които на български език 255/29, руски – 261/178, френски – 34/41, немски – 3/14, английски – -/19 и други езици – 11/3, като се запазва минимална промяна в съотношението. Няма включване на други езици. Същото се наблюдава и при званията на читателите – чиновници – 118/24, учители – 77/31, ученици – 538/46, военни – -/2 и с други професии – 206/46, от които по-късно ще се излъчат новите звания¹⁸⁸. В *забележки* е посочен общият брой на читателите, който е 1 168 за този месец, от които „429 души са се занимавали само с четенето на периодични списания“.

Прави впечатление, че през цялата 1887 г. *четенето в библиотеката* е около три пъти повече от *домашните заемания*, въпреки че учениците са най-многобройните и читатели. В по-късни години се наблюдава изравняването в двата типа четене поради донякъде рестриктивната политика на библиотеката спрямо учениците, посещаващи читалнята. Втората група по численост е представлявана от т.нар. „други професии“. Тя е „заета“ от необособените професионални съсловия, които търпят своята поява в следващите години. Чиновниците са най-устойчивата група, присъстваща трайно в читателските статистики.

¹⁸⁸ ф. 35, а.е. 1177, л. 19.

Това се дължи на новата административна и обществена подредба след 1878 г., която утвърждава това съсловие. Тази доминация донякъде влияе и върху учителите и наблюдаващия се отлив от тази професия след Освобождението и насочване към по-престижни и доходни гържавни служби и към някои от т.нар. свободни професии (Даскалов 2005б: 381).

В таблицата са представени данните за четенето през първото десетилетие от функционирането на библиотеката¹⁸⁹:

Читателите в Народната библиотека (1887 – 1896)¹⁹⁰

¹⁸⁹ Таблицата е изготвена на базата на документи от НБКМ-БИА, ф. 35, оп. 1, а.е. 1177, л. 7 – 270. Статистическите данни са сумирани от запазените *статистически вedomости* в архива на библиотеката, като от водената ежемесечна статистика са представени показателите за календарна година и след това са обобщени по десетилетие. Придържам се към повторното „обнародване“ на данните с директното им обработване от архива. Това е допустимо с оглед на коригирането на допуснати грешки при този нов „прочит“, който би дал едно ново продуктивно осветляване по отношение на *тенденцията на институционалното четене*.

¹⁹⁰ Както стана ясно в предишния параграф, имаме сведения за *читателските посещения* още от 1880 г. Но те няма как да бъдат „произведени“ в предложеното статистическо сумиране, тъй като запазените сведения за тях не са пълни, няма регулярност във воденото им и най-определящото условие – едва от 1887 г. МНП изисква задължително ежемесечно предоставяне на *статистически вedomости*. Затова не използвам 1886 г. като изходна в този анализ на социалния състав на читателите, защото данни за професиите са налични едва от 1887 г. В. Йорданов говори за тях като „добре запазените в библиотечния архив от 1887 г. насетне ежемесечни таблици“, което единствено потвърждава тяхната непълнота преди това. (Йорданов 1930: 343).

години	чиновници	учители	ученици	военни	свободни	актьори	женски пол				общ брой посетители
							грама	учителки	ученички	студентки	
1887	827	206	1 092	600	1 407	-	-	-	-	-	6 756
1888	142	108	584	2	252	-	-	-	-	-	1 168
1889	1 101	500	3 465	126	2 704	-	-	-	-	-	17 332
1890	2 951	772	8 951	529	1 088	-	-	-	-	-	14 272
1891	1 888	835	6 522	-	853	-	312	-	-	-	11 791
1892	1 698	553	6 970	-	786	-	260	-	-	-	10 943
1893	2 084	1 441	7 440	-	860	-	200	-	-	-	11 192
1894	3 685	1 351	14 260	-	882	138	226	-	-	-	26 612
1895	3 012	1 224	15 788	-	894	190	322	-	-	-	36 345
1896	2 792	1 244	24 807	-	907	403	350	-	-	-	39 204

Общ	20	8 234	89	1 257	10	731	1 670	-	-	-	175
брой	180	4.68	879	0.71	633	0.41	0.95				615
	11.	%	51.18	%	6.05	%	%				
	39		%		%						
	%										

От представените резултати отчетливо се виждат основните групи читатели, които посещават библиотеката – най-многобройни са *учениците*, второ място заемат *чиновниците*. Числеността на последните се дължи на настъпилите административни и институционални промени в държавното устройство след 1878 г. Характерно за тази социална група е масовото ѝ навлизане в социалната уредба на държавата. Ето защо се говори за т.нар. *чиновнически въпрос*, който е свързан с бързо нарастващия брой държавни чиновници и който разглежда тенденцията за превръщането на бюрокрацията в самостоятелен политически фактор. Друг белег на тази читателска група е, че тя се различава от останалата част от населението на България най-много по своята *грамотност*. Още самите съвременници забелязват, че огромното мнозинство от българската чиновническа интелигенция е на възраст под 40 години (Дечев 2010: 237)¹⁹¹. Първоначално *чиновническите заплати* са твърде високи (под руско влияние), което допринася за голямо търсене на чиновнически служби, особено от малко по-образованите хора. Заради подобен пост много от тях изоставят търговия, занаят и дори свободна професия (Даскалов 2005а: 68). Но в края на XIX в. чиновническите заплати постепенно са намалени с някакъв

¹⁹¹ Вж. за влиянието на *чиновническата интелигенция* подробно пак там (Дечев 2010: 235 – 237).

процент и с различни удръжки в резултат на поскъпването на живота около инфлацията (Даскалов 2005а: 71). По-късно – от 1910 до началото на 1925 г. – цените на стоките нарастват 44 пъти, докато средната заплата на чиновника се повишава само 10 пъти. Това показва, че покупателната му способност намалява 4 пъти (Даскалов 2005а: 74).

Трето място по посещаемост на библиотеката заемат свободните професии като лекари, адвокати, професори и др. Важно за по-нататъшното анализиране на социалните групи е да се посочат някои специфики при третирането на *свободните професии* в статистиките. Според Румен Даскалов в началните преброявания т.нар. „свободни професии“ включват духовници, адвокати, лекари, професори, учители, писатели, журналисти и актьори. Докато в първите десетилетия на ХХ в. те са дефинирани като „хора, които получават доходи от лични услуги, и в частност: лекари, адвокати, архитекти, инженери, художници, артисти и др., които не са на държавна служба“ (Даскалов 2005б: 226).

Присъстват и две малобройни читателски групи – на актьорите, за които има данни едва от 1894 г., и на жените читателки, с първи данни за посещения от 1891 г.¹⁹² Още от самото начало на функционирането, пред ръководството на библиотеката стои въпросът за читателската публика, която посещава институцията. По повод посещенията на най-многобройната читателска група – учениците, К. Иречек заявява, че „между тях има и такива, които са съвсем малки, а все дохождат и искат да четат романи и други неща, неподходящи за тяхната възраст“ (Йорданов 1930: 101). Предложението на Иречек е да се изисква писмо от учителя и съответно директорът да издава постоянна карта, като на учениците до 14

¹⁹² В § 2.4. подробно разглеждам „еволюцията“ в появата на *жените читателки*.

годишна възраст такова удостоверение да се издава само в краен случай, защото за „тях ще е достатъчна самата ученическа библиотека на гимназията“ (Йорданов 1930: 101). Тази мярка влиза в сила от 16 февруари 1884 г. Друга рестрикция по отношение на читателските посещения, която имплицитно показва как се възпитава читателски вкус, има по линия на читателите, които посещават библиотеката през зимата само и единствено да се „греят“, с оглед на което трябва да се „изключи и всичката белетристика, защото те с нея си прекарват времето“ (Йорданов 1930: 112). МНП приема и утвърждава това предложение на 21 юни 1884 г. Този щрих маркира желанието на тогавашния директор да изгради профила на библиотеката като институция, която е ориентирана към *научни занимания*. Това намерение е видно и от правилника за заемане на книги от същата година, регламентиращ заемането на книги за домашен прочит. В §1 изрично се посочва, че заеманите от чиновниците книги трябва да са „само за служебно употребление“, сиреч научни книги (юридически, педагогически и др.) и никак не книги за частно четение и забавление (Йорданов 1930: 113)¹⁹³.

За да обобщя разглеждането на представените данни за десетилетието (1886 – 1896), ще акцентирам върху последната година от него – 1896 г., изготвена по време на директора Райчо М. Каролев. Това е и единствената „ведомост“, която е съпроводена от конкретни обобщения върху читателските практики и е направена от директора на библиотеката съобразно обобщените данни. Целта на Р. Каролев е „да узнае вкуса на читателите към четивото, към книгата“ (Йорданов 1930: 169). През 1896 г. Библиотеката е посетена от 36 021 читатели, като най-

¹⁹³ Така посочените рестрикции намират намират своето „институционално въплъщение“ във водената *кореспонденция* между съответните ведомства и Народната библиотека.

посещавани са месеците ноември и декември. Отново най-многобройната читателска група е тази на учениците (70% от всички читатели) и студенти (12%); другите групи се разпределят съответно – 5% чиновници, 3% учители, дами 0.5% и т.н. Основно са четени произведения на български, следвани от руски, френски, немски и английски език. От всички четени, белетристични книги са 5 345, а най-малобройни са тези с богословски характер (Йорданов 1930: 316)¹⁹⁴. По реда на броя на прочитаните автори са: Виктор Юго (324), Иван Вазов (281), Жул Верн (221), Илия Блъсков (199), Александър Дюма (171), Николай В. Гогол (140), Тодор Х. Станчов (137), Любен Каравелов (118), Фридрих Шилер (117), Уилям Шекспир (111), Евгени Сю (109), Михаил Гребенаров (108), Захари Стоянов (98), Пол дьо Кок (79), Васил Друмев (73) (Йорданов 1930: 169). Вигна е доминацията художествените четива, на сензационните романи, както и търсените „по 40-50 пъти през годината“ писатели като Станчев, Гребенаров, Семков, които са представители на явлението *графомания*. По думите на Стоян Михайловски „тези парцали книжовни сякаш че преследват все една и съща цел: да накарат читащата публика да почувства омраза към книгопечатането“ (Даскалова 1999: 169). Директорът Каролев обяснява читателския вкус с липсата на рационално ръководство при избора и на достатъчно книги в литературния отдел (Йорданов 1930: 170). Нека не забравяме, че българският читател в първите години след Освобождението все още няма нужния рецепционен опит и умение да възприема произведения със сложен сюжет и голям обем, поради което до края на XIX век водещи издания са разказите, които постепенно отстъпват пред

¹⁹⁴ Тези статистики са изготвени по време на *управлението* на директора Райчо Каролев (1 февруари 1895 до 12 април 1899 г.), което продължило 4 години 1 месец и 12 дни (Йорданов 1930: 316).

повестите и романите¹⁹⁵.

Според *отчета* на библиотеката за 1896 г., общият брой на съчиненията наброява 15 600 в 21 800 тома, от които на първо място по многочисленост са съчиненията от „обществените науки“ (юриспруденция, политически науки и социология) – 2 441 съчинения в 3206 тома, исторически науки – 2 387 съчинения в 4 037 тома, художествена литература – 2 037 съчинения в 3 083 тома. През същата година се получават 212 периодически списания и 70 политически вестника, от които 46 български списания и 60 политически вестника (Иречек 1974: 112)¹⁹⁶.

За *домашния прочит* през същата година четирите от най-четящите съсловия са съответно – чиновниците (25% от всички читатели), студентите (около 22%), учениците (около 15%) и учителите (приблизително 12%); общият им брой възлиза на 2 620 души. Оттук може да се обобщи, че за домашния прочит се четат „сериозни книги“ поради това, че от многобройната група на учениците, четящи в библиотеката (около 70%), само 15% е четяща вкъщи. Другите проценти се разпределят между учители, студенти и университетски преподаватели, чиято статистика е основният мотив за определянето на

¹⁹⁵ По-нататък в изследването представям статистики за книжната продукция в България.

¹⁹⁶ В тази връзка трябва да се допълни, че до 1885 г. в София излизат 10 вестника – заедно с неполитическите, между тях 1 турски; в Пловдив 13 – между тях 1 турски, 1 гръцки, 1 френски; в Русе 4; в Сливен 2; в Стара Загора 2; в Бургас 1; във Варна 1. През 1896 г. в София са излизали 29 списания и 35 политически вестника, от които 3 френски, 1 турски, 1 еврейски; в Пловдив – 7 списания и 10 вестника, от които 3 гръцки, 3 турски, 1 арменски и 1 еврейски. във Варна – 3 списания и 7 вестника; в Русе – 3 списания и 5 вестника или общо в България през 1896 г. са излизали 55 списания и 80 политически вестника” (Иречек 1974: 111).

„по-сериозния характер на домашното четиво“ (Йорданов 1930: 170).

Тези начални и едновременно с това основополагащи статистически данни дават ход на по-натъшното проследяване на тенденциите при читателите. Представят се първите читателски съсловия, за които четенето е системно и институционално наложено. Тази „уловимост“ на читателските практики говори и за съсловната диференциация в развитието на българското общество. Анализирането на данните от *статистическите вedomости* откроява тенденциите в институционализирането на четенето от една страна, и от друга – формирането на *първите категории читатели*.

Читателите в Народната библиотека (1897 – 1906)

години	чиновници	учители	ученици	свободни	актьори	гами	учителки	ученички	студентки	общ брой
1897	2 332	1 655	26 427	1 009	158	600	30	377	-	41 313
1898	2 862	1 492	19 035	1 609	116	186	207	392	-	33 855
1899	3 657	1 458	15 283	1 346	219	140	219	427	-	34 451
1900	2 528	974	16 036	3 530	3	16	-	13	-	25 488
1901	3 067	1 424	10 507	7 808	56	222	260	31	-	32 536
1902	2 558	1 212	2 125	9 977	89	177	192	51	-	27 363
1903	2 438	1 976	4 094	6 961	43	197	294	133	11	24 951
1904	2 711	2 013	3 535	6 853	72	387	275	-	87	24 615
1905	2 398	1 248	3 459	7 281	183	340	146	132	132	23 227

1906	2 498	1 941	3 905	6 057	190	346	311	268	129	23 618
общ	27 049	15	104	52	1 129	2 611	1 934	1 824	359	291 417
брой	9.28%	393	416	431	0.38%	0.89%	0.66%	0.62%	0.12%	
		5.28%	35.83	18.00						
			%	%						

За 1898 г. директорът Каролев заключава, че има подобряване на читателските практики следствие на „подобър избор на произведенията, които се изписват в библиотеката“ (Йорданов 1930: 171). Остава тенденцията на най-многочислената читателска група на учениците, които освен че „принизявали качеството на четене“, нямат и „никакъв ръководен принцип в четенето“ (Йорданов 1930: 171). Трайно присъства нагласата към промяна на *регламента* за читателите ученици. През 1901 г. Директорът Панайотов заявява мнението си да не се допускат ученици в читалнята, а да взимат книги за домашен прочит с предварително разрешение от класните им настояници. Основният довод е, че в читалнята има само 80 места и „често за сериозни читатели не може да се намери свободно място“ (Йорданов 1930: 180)¹⁹⁷.

Още през тези ранни години от съществуването на библиотеката се засяга проблемът с *невърнатите книги* на професори от Висшето училище. На следващата година (1902) Владимир Шишманов също констатира голямо количество книги, които липсват, „взети неизвестно от кого и кога“. Министърът отбелязва: „При възникването

¹⁹⁷ Давид Панайотов е директор на Народната библиотека в периода 1 януари 1901 – 14 януари 1902 г.

ми в библиотеката намерих един непълен опис на дадени за временно домашно ползване списания и съчинения“ (Йорданов 1930: 184). Въпреки практиката по изпращане на напомнителни писма на „книжните длъжници“, малцина му отговарят. Санкциониращата принуда за възвръщане на библиотечния имот призовава възвръщането му „посредством надлежните административни и съдебни власти“ (Йорданов 1930: 184). Като основни длъжници се посочват професорите от Висшето училище.

Ще акцентирам върху някои моменти от отчета на поддиректора на библиотеката Пенчо Славейков за 1903 г., които моделират читателските практики. Поетът от кръга „Мисъл“ се опитва да направи от библиотеката елитарно място, което да възпита добрия литературен вкус. Това ясно проличава от препоръките за промяна в правилника на библиотеката, които изпраща до министър Шишманов. Славейков настоява да се изписват само *oeuvres completes* (пълни събрани съчинения), а не съчинения с текущ характер, защото те служат „за удовлетворение на любознателството на обикновения читател. Библиотеката няма средства да задоволява тяхното любопитство“ (Йорданов 1930: 189). Славейков подчертава, че трябва да се ограничи броят на читателите и забрани влизането на „улични хора“, защото библиотеката трябва да посреща интересите на културните дейци (Йорданов 1930: 189). Отново присъства и негодуванието от присъствието на учениците, които „идват в библиотеката да се учат уроците на топло, или да късат, цапат и крадат книги“ (Йорданов 1930: 189). А по повод домашното четене Славейков предлага да се ограничи даването на поезия и белетристика за домашно четене, защото така „библиотеката ще престане да бъде място за развлечение на дензубци“ (Йорданов 1930: 189). Министърът, разбира се, категорично отхвърля част от

„естетическата програма“ на поета. На първо място това е предложението му за ограничаване броя на читателите, както и претенцията за предоставяне единствено на събрани съчинения (Йорданов 1930: 190).

От 1904 г. започва да излиза *годишникът на Народната библиотека*¹⁹⁸. За тази година имаме следните показатели във връзка с *посещенията на читатели*: общият им брой е 24 588, от които 21 469 четат в библиотеката, а 3 119 от тях – вкъщи. Най-много посещават библиотеката читатели от свободните професии – 6 732, на второ място студенти – 5 618, 3 081 ученици, 1 737 чиновници и 1 678 учители. Според *официалните статистики* през същата година (1904) броят на чиновниците в Царство България достига 28 940 души (Даскалов 2005а: 68). За домашен прочит най-много книги вземат чиновници 885, студенти 426, ученици 345 и учители 341. В читалнята са ползвани най-много литературни съчинения – 4 877, списания – 2 704, общественонаучни – 1 048, военни – 38 и други. За *домашен прочит* са заемани общо 4 983 съчинения, от които литературни 2 444, списания 834 и обществени – 428. Езиците, на които са били заеманите четива, са български и руски, следвани от френски, немски, английски и др. (Йорданов 1930: 191).

През следващата година (1905) читателите са 20 182, от които най-голям брой души са от свободни професии – 6 171, втори са учениците – 3 032, чиновници – 1 458, учители – 1 337 и пр. Същата година в държавното управление са заети 32 600 души (1.55%) и други 16 100 души или 0.77% в местната администрация (общо 2.32%), а от *свободните професии* наброяват 24 500 души или 1.40% (Даскалов 2005б: 227).

¹⁹⁸ Първият *годишник* на Народната библиотека излиза през 1905 г. в сп. „Училищен преглед“, с. 226.

Четените в читалнята книги са 11 105, от които на художествената литература се пагат 4 491, на обществените науки – 1 072, история 556, естествени науки 372, философия 317, публицистика 256, педагогика и филология по 154 и пр. За *домашно четене* са заемани 4 792 книги, от които художествена литература 2 552, обществени науки 586, история 303, естествени науки 173, философия 147 и т.н. Прочитните езици са съответно български 2 056, руски 1 752, френски 749, немски 150, английски 58 и „разни“ 27 (Йорданов 1930: 192).

Режимът на заемане на книги се променя с течение на времето, което личи от писмото на директора на библиотеката Пенчо П. Славейков до кмета на София (№ 333/15 септември 1909 г.)¹⁹⁹. В него, опирайки се на новоприетия *закон за библиотеката* (1909), Славейков заявява, че „книжният имот на библиотеката ще бъде достъпен само за ония, които ще се занимават със сериозна културна работа, а не и за обикновено четиво“ (Йорданов 1930: 205)²⁰⁰. Директорът Славейков категорично забранява достъпа на ученици до поверената му библиотека, а за домашен прочит разрешава даването единствено на „научни книги за срок една неделя и само с парична гаранция“ (Йорданов 1930: 205).

За допълнение към представените факти предлагам и статистика, извлечена от архива на Народната библиотека за периода 1907 – 1915 г., чрез която онагледявам *социалната структура* на читателите в следната

¹⁹⁹ Пенчо Славейков (1866 – 1912) – директор на Народната библиотека от 19 февруари 1909 до 19 юли 1911 г., когато е уволнен. – Вж. подробно в (Симеонова 2009: 69 – 72).

²⁰⁰ Става въпрос за *Закона за Народното просвещение*, приет от ОНС на 26 януари 1909 г. и по-специално частта за Софийската народна библиотека в София. Вж. (Димчев 2012: 63 – 68).

таблица²⁰¹:**Читателите в Народната библиотека (1907 – 1915)**

години	чиновници	учители	ученици	свободни	актьори	гами	учителки	ученички	студентки	общ брой
1907	1 709	1 749	3 746	5 944	176	316	206	249	51	19 017
1909	1 632	1 104	2 842	5 438	61	178	201	346	172	21 013
1910	738	1 392	19	2 653	32	94	49	23	248	18 255
1911	1 071	1 582	88	3 106	49	144	123	22	569	23 353
1912	3 036	996	527	4 091	42	113	62	112	372	16 703
1913	178	218	179	263	---	15	35	25	118	2 731
1914	1 593	1 580	1 891	4 684	35	194	318	754	872	28 808
1915	928	505	1 035	1 351	19	203	112	425	601	11 188

²⁰¹ НБКМ-БИА, ф. 35, оп.1, л. 430 – 585. (обобщителната таблица е изготвена на базата на данни от всеки месец за съответните години). Допълнително съм обработила данните и в проценти, които излагам в същата глава на изследването. Важно е да се отбележи, че първата *статистическа вedomост* за четенето и читателите в Народната библиотека е от 1886 г. (намира се във ф. 35, а.е. 1177, л. 3). Важно е да се отбележи, че В. Йорданов не представя статистически данни за 1915 г. в своята *История на Народната библиотека*. В *Годишника* на библиотеката имаме данни за 1914 г. и след това за 1923 г. В настоящото изследване отчетите за 1915 г. са представени за първи път.

общо	10 885	9 126	10 327	27 570	414	1 257	1 106	1 956	3 003	141
	7.71%	6.46%	7.32%	19.54 %	0.29%	0.89%	0.78%	1.38%	2.12%	068

За очертаване на *читателския профил* на посетителите на библиотеката е важно да се видят кои са четящите съсловия. Тези начални и едновременно с това основополагащи статистически данни, дават възможност за проследяване на тенденциите в оформянето на читателските групи, за които четенето е по-системно и институционално наложено.

Важно да се отбележи е, че представените групи читатели са избрани като най-многобройни, респ. най-представителни за профила на посетителите в разглеждания период. За по-голяма нагледност и яснота съм сумирала данните. Най-голям е броят на читателите от свободните професии. При тях тенденцията показва постепенното разоряване на професионалната ориентация и оттам на интересуващото ни читателско разслояване. Втора по численост е групата на читателите ученици, трета – на чиновническото съсловие (Даскалова 1999: 183). Тенденцията, която се наблюдава след Освобождението, е на повече хора, изкарващи прехраната си с умствен труд. В тази група естествено попадат и чиновниците.

Интересно наблюдение за *четенето при чиновниците* е открил Вазов в своите спомени (Вазов 1957: 289 – 299)²⁰². Писателят представя критично чиновническото съсловие по отношение на „умствените занятия, прочитът, книгите и всичко онова, което способства за моралното им повдигане и вчеловечаване, е пренебрегнато от тях.

²⁰² Датировката на спомена е от 28 април 1882 г.

Едновременното бакалче имаше по няколко книги за прочет, размесени с тефтерите му, днешното чиновниче няма нито време, нито воля да отвори книгата... Нашето чиновничество не чете“ (Вазов 1957: 289 – 289). Въпреки критичното отношение на Вазов, в следосвобожденския период чиновниците читатели са една от най-многобройните групи, посещаващи библиотеката. Но явно този укор е отправен и заради този нов административен ред и порядките, които трябва да усвоят новите съсловия. Защото чиновничество е образовано, но писателят набляга на духовната нищета, настъпила след събъждането на националната автономия. Вазов е скептичен и към местата на четене – „гружествата се затварят, читалищата изчезват, сказките вече станаха смешни, различните общополезни и благотворителни общества умират от анемия, книжнината вехне и остая в забвение: всичко що може да служи за доказателство на нравственото възвишение на едно общество, на напредъка, когото то прави, на добрий залог за бъдещето му, изчезва у нас...“ (Вазов 1957: 290). Реторичният въпрос, с който писателят излага възмущението си, е „Коя е причината на този умствен застои на класата, която у нас има претенция да представлява интелигенция?“ (Вазов 1957: 290).

Като цяло обществената нагласа е негативна по отношение на чиновничеството. Една от причините, както стана ясно, е неговата многобройност. Това довежда до преразпределение на богатата, за заплати на гържавните чиновници отиват 50% от приходите в бюджета (Към чиновниците влизат и учителите – почти 1/3 от всички чиновници и големият контингент железничарски и телеграфо-пощенски служещи). Думите на икономиста и статистик Кирил Попов най-точно аргументират подобно отношение: „Обществото винаги е гледало на чиновниците като на засвоили гържавните облаги узурпатори, които трябва да се изместят от топлите места. Благодарение на

туй мнение, във всички критически за финансите на страната времена първото посегателство е било посегателство върху чиновническите заплати и чиновническите служби.“ (Даскалов 2005а: 71).

Учениците, които посещават библиотеката, са също многобройна група. В Народната библиотека е запазена солидна кореспонденция, в която са видни институционалните нагласи на ръководството на библиотеката към читателите ученици. Например в писмо от 25 февруари 1902 г. Пенчо Славейков е заявява, че няма да допусне ученици от Софийската гържавна мъжка гимназия да посещават библиотеката, защото „рисуват и граскат, както и късат книгите и списанията“²⁰³. В друго писмо на Славейков от 4 ноември 1909 г., той заявява непоколебимата си позиция по отношение на читателите, които посещават библиотеката: „Салонът на библиотеката да служи само за книжовна работа, а не за обикновено четене. За учениците входа в библиотеката е запретиен.“²⁰⁴

Внимание трябва да се обърне и на обособяването на една специфична група, която се появява в библиотечните ведомости в графата *женский пол*²⁰⁵. Това са *дами*, учителки, ученички и студентки. Част от *дамите* са вероятно жени интелектуалки. Ани Гергова говори и за друга категория активни читателки, които тя определя

²⁰³ НБКМ – БИА, ф. 35, а.е. 1165, л. 90.

²⁰⁴ НБКМ – БИА, ф. 35, а.е. 1165, л. 133. В същата глава подробно разглеждам кореспонденцията, която засяга читателските практики и дисциплинира *институционалния читател*.

²⁰⁵ Обобщителната графа, в която първоначално се появяват жените читателки, е титулована „женский пол“. Видно е, диференциацията е по полов, а не по съсловен принцип. Тук представям групите читателки. В отделен параграф на настоящето изследване разглеждам *жените читателки* и тенденциите в изследвания период.

като „съвсем ограничена социална група – част от осигурените материално съпруги и дъщери на замогващи се банкери, търговци и индустриалци“ (Гергова 1991: 242). Според съществуващите статистики, *обществената йерархия* определя завидното място на *дамите*. За сравнение могат да се цитират и статистически данни от другата народна библиотека – тази в Пловдив. Според тях през 1902 г. само 66 *дами* посещават читалнята или вземат книги за домашен прочит, през 1903 г. – те са 534, през 1904 г. – 1 125, 1905 г. – 1 170, 1906 г. – 1 327, 1907 г. – 1 552 и т.н. (Даскалова 1999: 180). Тази статистика отчетливо показва прогресивното увеличаване на грамотността и читателската култура на женския пол. Красимира Даскалова обяснява този факт с нарастването на жените от средната класа, които разполагат с повече свободно време (Даскалова 1999: 180). Най-малкият брой книги, заети за домашен прочит, е регистриран през 1910 г., вероятно в резултат на новата заемна политика, наложена от директора Пенчо Славейков.

Най-малобройното сред представените групи е *актьорското съсловие*. Актьорите неизменно присъстват в категорията на заемащите за домашен прочит. Техният брой се увеличава отчетливо с формирането на

професионалния театър в България в началото на ХХ век²⁰⁶. Г. Георгиев в своята „София и софиянци“ привнася негативен нюанс по отношение на артистите, наричани към края на века от тогавашния елит с презрителната дума „карагъзчии“ (Георгиев 1983: 153). Подобно отношение, особено в началните десетилетия на века има към професиите, свързани с изкуството. В спомените си „Път през годините“ К. Константинов отбелязва за този период:

В ония времена занимаването с каквато и да е литературна работа (писане на стихове, разкази, критически статии) се смяташе от мнозинството грамотни хора за несериозно нещо, едва ли не за известна смахнатост. Впрочем такава беше отношението изобщо към всички, които имаха занимания с някое изкуство. Все пак актьорите и художниците бяха горе-долу добре приети, макар и с известна снизходителна усмивка

²⁰⁶ През 1904 г. драматичната трупа на „Сълза и смях“ става Български народен театър, с което се слага началото на професионалния театър в България. Актьорите у нас имат чиновнически статут, узаконен още през 1907 г. (Даскалова 2012: 392). На 3 януари 1907 г. е открита сградата на Народния театър в София по проект на виенските архитекти Херман Хелмер и Фердинанд Фелнер. Събитието е съпроводено с освиркването на княз Фердинанд от студентите, довело до затварянето на Университета, масови уволнения на преподаватели и до оставката на министъра на образованието Иван Шишманов. Първи директор на Народния театър става Пенчо Славейков (1908). На 16 февруари 1909 г. е приет закон за Народния театър, според който той става държавно учреждение под надзора на МНП.

(Константинов 1966: 120)²⁰⁷.

През периода 1878 г. до войните (1912 г.) в страната се поставя началото на различните измерения на българската култура. Освен създаването на различни културни институции, се развиват книгоиздаването и книготърговията, заражда се и се утвърждава българската литературна критика, оформя се обликът на българската читателска публика, а и не на последно място, българската литература определя своите национални особености.

²⁰⁷ Още за писателското съсловие: „За писателите имаше само грубо подигравателно отношение, което се проявяваше особено обидно от тѣй наречената аристокрация. (...) Единственият общопризнат писател беше Иван Вазов ... Всички останали трябваше да имат някакво „сериозно“ занятие, за да изкарват хляба си, тѣй като интересите към българската книга не позволяваха оригиналните произведения да се печатат в тиражи, по-големи от 1000-1500 екземпляра, и хонорарите очевидно биваха нищожни. Така всички, дори и именитите вече писатели, имаха някаква чиновническа или обществена служба, с която се издържаша...“. Не по-добро е материалното състояние и на работещите *писатели в Народната библиотека*. Например на длъжността „младши помощник-библиотекар“ е назначен Пейо К. Яворов от 1904 до 1908 г., със заплата от 2 100 лв. От 1905 г. постъпва и Петко Ю. Тодоров, първоначално като секретар с 3 120 лв., а след това като библиотекар със заплата от 2 340 лв. Очевиден е фактът, че двамата изтъкнати писатели получават сравнително *ниско* възнаграждение, което не може да се компенсира с несигурните хонорари. За разлика от тях *висок* социален авторитет имат много от т.нар. свободни професии – лекари, инженери, юристи и др. (Манафова 1994: 195). За материалното положение на българския автор в следосвобожденските години вж. Гергова, Ани. Авторът – битие и творческа свобода. – ГСУ. *Център по културознание*. Т. 87, 1994 и по-специално: 50 – 54. За икономическите принуди върху писатели, журналисти, учени и публицисти в Западна Европа вж. Шарл, Кристоф. *Интелектуалците в Европа през XIX в.: Есе по сравнителна история*. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004.

От 1912 г. започва да функционира редовно *библиотечният комитет* в състав: директор на библиотеката г-р Н. Бобчев, председател и членове: професорите Васил Н. Златарски и Беньо Цонев, главният библиотекар г-р Никола Михов и библиотекарите Петко Ю. Тодоров и г-р Иван Димитров. На първото си заседание решават да забранят безусловно на студентите да идват и изучават своите лекции (като досегашните стъпки в тази посока са единствено по отношение на учениците). В подкрепа на този довод се изтъква мнението, че библиотеката „играе по-скоро ролята на студентска читалня и ученишка заемна библиотека, отколкото на място за научни изследвания“ (Годишник 1915: 106).

В *архива* на Народната библиотека след 1915 г. са запазени *статистики* за *читателските посещения и „звания“* за 1920 г. и 1921 г. За първи път изложението на статистическите данни е направено съобразно *пола на читателите*. За разлика от анализиранияте предходни „сведения“, които регистрираха женското участие в графата *дами*, тук се наблюдава „споделяне“ на професиите и от жени.

Представям обобщените данни за 1920 г., в които излагам броя на читателите, заемащи книги за библиотеката и за домашен прочит²⁰⁸:

²⁰⁸ НБКМ-БИА, ф. 35, оп. 1, а.е. 1177, л. 777.

Читателите в Народната библиотека (1920)²⁰⁹

звания на читателите:	мъже	жени
<i>свободни професии:</i> адвокати, лекари и инженери	986 (читалня)/238 (вкъщи) 4.15%/1.00%	26 (читалня)/38 (вкъщи) 0.11%/0.16%
<i>хора на изкуството:</i> художници, писатели, музиканти	679 (читалня)/197 (вкъщи) 2.86%/0.83%	30 (читалня)/69 (вкъщи) 0.13%/0.29%
професори	107 (читалня)/103 (вкъщи) 0.45%/0.43%	---
журналисти	245 (читалня)/89 (вкъщи) 1.03%/0.37%	---
учители	1 336 (читалня)/484 (вкъщи) 5.62%/2.04%	578 (читалня)/384 (вкъщи) 2.43%/1.62%
духовници	15 (читалня)/45 (вкъщи) 0.06%/0.19%	---

²⁰⁹ В своята „История на Народната библиотека.“ В. Йорданов не представя статистически данни за 1920 г. Авторът греша като отбелязва, че за библиотечното книгозаемане следвоенният период започва от 1921 г. (Йорданов 1930: 344).

военни	565 (читалня)/436 (вкъщи) 2.38%/1.83%	---
чиновници	1 250 (читалня)/1 080 (вкъщи) 5.26%/4.54%	49 (читалня)/130 (вкъщи) 0.21%/0.55%
студенти, ученици	5 968 (читалня)/1 668 (вкъщи) 25.10%/7.02%	1 004 (читалня)/1 031 (вкъщи) 4.22%/1.21%
търговци	273 (читалня)/96 (вкъщи) 1.15%/0.40%	4 (читалня)/- (вкъщи) 0.02%/-
занаятчии и работници	293 (читалня)/119 (вкъщи) 1.23%/0.50%	2 (читалня)/2 (вкъщи) 0.01%/0.01%
пенсионери, безработни, домакини	472 (читалня)/574 (вкъщи) 6.19%/2.41%	293 (читалня)/865 (вкъщи) 1.23%/3.64%
общ брой читатели:	23 777	

Най-многобройна е групата на читателите студенти и ученици – 40.68% от общия брой читатели (23 777), на второ място са учителите – 11.70%, третата по численост група бива представлявана от чиновническото съсловие – 10.55%, четвъртата читателска група е заета от пенсионери, безработни и домакини – 9.27%. По-нататък в низходящ ред се нареждат упражняващите свободни професии (адвокати, лекари и инженери)²¹⁰, съставляващи

²¹⁰ Съществуват различни интерпретации за определянето на социалните групи, които се причисляват към *свободните професии*.

5.42% от всички читатели; военни – 4.20%, хора на изкуството (художници, писатели, музиканти) – 4.10%, занаятчии и работници – 1.75%, търговци – 1.57%, журналисти – 1.40%. Най-малобройна е групата на читателите духовници – 0.25%. Общият брой на читателите в читалнята е 15 237, или 64.08% от общия брой посетители – 23 777. Процентът на заетите за вкъщи книги е 35.92% спрямо общия брой читатели²¹¹.

За следваща **1921 г.** статистиката на читателите в Народната библиотека отново запазва равноправността при разделение на „званията“ по полов признак²¹²:

Читателите в Народната библиотека (1921)

звания на читателите	мъже	жени
<i>свободни професии:</i> адвокати, лекари и инженери	1 040 (читалня)/275 (вкъщи) 4.86%/1.28%	41 (читалня)/29 (вкъщи) 0.19%/0.14%
<i>хора на изкуството:</i> художници, писатели, музиканти	724 (читалня)/218 (вкъщи) 3.38%/1.01%	60 (читалня)/44 (вкъщи) 0.28%/0.20%
професори	325 (читалня)/154 (вкъщи) 1.52%/0.72%	---
журналисти	398 (читалня)/105 (вкъщи) 1.86%/0.49%	---

²¹¹ В архивните документи има несъответствие на изнесенния резултат на общия брой читатели, посочен като 23 774, а не 23 777.

²¹² НБКМ-БИА, оп. 1, а.е. 1177, л. 823. Това са и последните запазени статистически ведомости в архива на Народната библиотека до 1944 г.

губовници	11 (читалня)/2 (вкъщи) 0.05%/0.01%	---
военни	533 (читалня)/158 (вкъщи) 2.49%/0.74%	---
учители	933 (читалня)/303 (вкъщи) 4.36%/1.42%	278 (читалня)/157 (вкъщи) 1.30%/0.73%
чиновници	1 190 (читалня)/478 (вкъщи) 5.56%/2.23%	106 (читалня)/80 (вкъщи) 0.50%/0.37%
студенти, ученици	6 424 (читалня)/1 468 (вкъщи) 30.00%/6.86%	1 145 (читалня)/698 (вкъщи) 5.35%/3.26%
търговци	128 (читалня)/45 (вкъщи) 0.60%/0.21%	---
занаятчии, работници, земерелци	205 (читалня)/83 (вкъщи) 0.96%/0.39%	3 (читалня)/3 (вкъщи) 0.01%/0.01%
домакини, безработни, пенсионери	1 377 (читалня)/744 (вкъщи) 6.43%/3.47%	471 (читалня)/979 (вкъщи) 2.20%/4.57%
общ брой читатели:	21 411	

Най-многочислен отново е броят на учениците и студентите – 9 735 (45.46%). За разлика от предходната година (1920), втората читателска група се представлява от домакини, пенсионери и безработни – 3 572, или 16.67% от общия брой посетители. Третото място по брой посещения заемат чиновниците – 1 854 (8.66%), на четвърто

място са т.нар. свободни професии (адвокати, лекари и инженери) – 1 385 (6.46%). По-нататък в низходящ ред се нареждат съответно: учителите – 1 671 (7.80%), хора на изкуството (художници, писатели, музиканти) – 1 040 (4.88%), военни – 691 (3.22%), журналисти – 503 (2.34%), професори – 479 (2.23%), занаятчии, работници и земеделци – 294 (1.37%), търговци – 173 (0.80%). На последно място, както и през 1920 г., са духовниците: 13 (0.06%). Професиите, в които не се срещат жени, са професори, журналисти, военни, духовници и търговци (както и през 1920 г.). Общият брой на посетителите в читалнята е 15 388 и представлява 71.77% от общия брой на посетителите – 21 411. Процентно читателите, които са чели книги вкъщи, е 28.13% спрямо общия брой читатели (21 411) за 1921 г.

Както се вижда и от двете таблици, *основните читателски групи*, които посещават Софийската народна библиотека, са представени от ученици, студенти, чиновници и представители на свободните професии. Другата голяма група е на хората „без професии“, т.е. домакини, безработни и пенсионери.

В. Йорданов отбелязва, че след 1924 г. се въвежда друг тип представеност на читателските посещения, изразяваща се в изчисляване броя на посетителите според заеманата книга за домашен прочит, въз основа на броя на самите заети книги, като броят на посетителите се приравнява на броя на заетите книги (Йорданов 1930: 344). Тези данни са описани в „Тетрадка за статистиките на книгите“, поставени на разположение на публиката. Започната на 20 ноември 1923 г., свършена на 31 декември 1928 г.²¹³:

²¹³ НБКМ-БИА, ф. 35, оп. 1, а.е. 1177, л. 824.

година	съчинения	тома
1922	467	668
1923	1 495	1 765
1924	2 754	3 272
1925	4 753	5 813
1926	4 130	4 976
1927	6 829	8 158
1928	8 658	9 198

В писмо до директора на библиотеката Чилингиров, Министерството на народното просвещение изисква да „изпрати списъци предимно на булевардната литература, преводна или оригинална, която се разпространява в отделни брошури“²¹⁴. Отговорът, който е получен, е, че „искането е неприемливо“. Дали оттук може да се съди за естетически аргумент, който стои зад този отказ?

В началото на 1923 г., чрез *правилик*, утвърден с указ № 183 от същата година, се прекратява даването на книги за домашно четене²¹⁵. В §184 от *Правилника* обаче присъства *забележка*, в която се споменава, че на професори, писатели, учители, публицисти, видни обществени дейци, художници, техници, юристи, се дават до 3 книги срещу залог от 150 лв. за всяка книга. За сравнение на тази сума спрямо социалния контекст през 1919/1920 г., цената на бял хляб (кг) е 3.56 лв., а през 1928/1929 г. е 9.30 лв.;

²¹⁴ НБКМ-БИА, оп. 1, ф. 35, а.е. 1178, л. 122.

²¹⁵ Даването на книги се прекратява с писмо № 8400 от 10 април 1923 г. (Годишник 1924: 63).

месечната издръжка на живота на четиричленно семейство през 1920 г. е 1 303 лв., а през 1928/1929 г. нараства на 3 013 лв. (Беров 1988: 11).

Задържането на книгите от читателите е 1 месец. Срокът на заемането може да бъде продължен с нови разрешения до 3 месеца, ако книгите не са поискани от други читатели. В противен случай, залогът се конфискува в полза на фонда на Народната библиотека и читателят се лишава от право да ползва книги за домашно четене. Ако книгите не бъдат върнати изобщо, читателят се „преследва“ по реда, установен от *правилиците* и *законите* за присвояване на гържавно имущество (Годишник 1924: 63)²¹⁶.

За читателските посещения през **1923 г.** разбираме от *Годишника на Народната библиотека*, според който читателите на библиотеката са: адвокати, лекари, инженери – 1 147 мъже и 7 жени; хора на изкуството – 372 мъже и 15 жени; професори – 128 (само мъже); журналисти – 617 мъже и 36 жени; учители – 1 507 и учителки 235; духовници – 14; военни – 165; чиновници – 1 638 и чиновнички – 77; студенти и ученици – 6 686 мъже и 974 жени; търговци – 297 мъже и 5 жени; занаятчии, работници и земеделци – 423 (само мъже); пенсионери, безработни, домакини – 1 750 мъже и 220 жени. Общият брой читатели за 1923 г. е 16 323, от които 14 754 мъже и 1 569 жени (Годишник 1924: 58)²¹⁷. Най-многобройна сред четящите в библиотеката е групата на *студентите* и *учениците* – 46.92% от общия брой читатели; второ място заема групата на *пенсионери, безработни* и

²¹⁶ Допълнение към чл. 184 от *Правилника* на Народната библиотека, одобрен с указ № 637 от 15 декември 1923 г.

²¹⁷ Годишниците на Софийската народна библиотека излизат в следната *периодичност* – 1905 г. (за 1904), 1912 г. (за 1912/1913), 1915 г. (за 1914), 1924 г. (за 1923), 1926 г. (за 1924/1925) и 1930 г. (за 1926 – 1928).

домакини с 12.06%; трети по численост са *учителите* – 10.67%; четвърто място достигат *чиновниците* с 10.50%; петата читателска група е представлявана от т.нар. *свободни професии* – 7.07%.

Книги за *домашно четене* през 1923 г. се раздават *от януари до април*. Съгласно цитираната клауза в *правилика*, читателските групи, които могат да заемат книги, са: свободни професии (адвокати, лекари, инженери и др.) – 87 мъже и 4 жени; хора на изкуството (художници, писатели и др.) – 18 мъже и 6 жени; професори – 38; журналисти – 8; чиновници – 124 и чиновнички – 12; военни – 20; духовници – няма; учащи се – 331 мъже и 142 жени; учители – 57 и учителки 22; търговци – 12 мъже и 1 жена; работници 11 мъже и 1 жена; пенсионери, домакини, безработни – 130 мъже и 224 жени. Общият брой на читателите, заели книги за дома, е 1 248, от които 836 мъже и 412 жени. В низходящ ред първите пет „домашно“ заемащи читатели са: студенти и ученици – 36.45%; пенсионери, безработни и домакини – 28.36%; чиновници – 10.89%; свободни професии – 7.29% и учители – 6.33%.

През 1924 г. читателските групи са: чиновници – 1 707, чиновнички – 37; учители – 1 950, учителки – 338; адвокати – 1 189; артисти – 379; ученици – 314, ученички – 167; студенти – 13 309, студентки – 1 142; лекари – 152, лекарки – 4; само мъже – професори – 344, журналисти – 793, писатели – 563, фелдшери – 17, търговци – 286, офицери²¹⁸ – 365, инженери – 239, художници – 236, занаятчии – 244, работници – 550,

²¹⁸ *Офицерите* заемат силно издигнато и материално обезпечено положение в новоучредената държава. По това време те са най-добре платените чиновници и привилегията за бърза кариера с безпрепятствено повишаване по чин и звание (Даскалов 2005а: 131). Според Дечев офицерството подпомага налагането на определена буржоазна култура в България, както и на буржоазна публична сфера (Дечев 2010: 242 – 243).

войници – 4. Безработни, домакини, пенсионери – 2 196 мъже и 311 жени. Общият брой на читателите е 26 836, от които 24 837 мъже и 1 999 жени (Годишник 1926: 138 – 139). В низходящ ред първите пет читателски групи се подреждат: студенти – 53.85%; безработни, домакини и пенсионери – 9.34%; учители – 8.52%; чиновници – 6.49% и адвокати (само мъже) с 4.43%.

Според *официалните статистики* през разглежданата година (1924) България има 17 чиновници на 1 000 души население и 83 479 чиновници при 4 900 000 души население. За сравнение по същото време Франция има 3.81 чиновници на 1 000 души население, Чехия – 2.91, Полша – 2.59 (Даскалов 2005а: 74).

За *домашно четене* (1924 г.) книги са заемани от чиновници – 112, чиновнички – 50; учители – 91, учителки – 70; адвокати – 32; артисти – 11; лекари – 1; професори – 22; журналисти – 31; писатели – 11; офицери – 4; пенсионери и безработни – 7; духовници – 3; учреждения – 14. Общ брой на „домашните“ читатели – 459, от които 339 мъже и 120 жени (Годишник 1926: 138 – 139). В низходящ ред основните по численост групи са: 35.52% от общия брой читатели, учители – 35.07%, адвокати (само мъже) – 6.97%, журналисти (само мъже) – 6.75% и професори (само мъже) – 4.79%.

През 1925 г. читателите в библиотеката са: чиновници – 1 583, чиновнички – 37; учители – 1 223, учителки – 335; адвокати – 847; артисти – 211; ученици – 58, ученички – 20; студенти – 16 217, студентки – 1 337; лекари – 105, лекарки – 2; професори – 136; журналисти – 498; писатели – 554; фелдшери – 2; търговци – 428; офицери – 368; инженери – 170; художници – 224; работници – 521; занаятчии – 155; войници – 1; пенсионери, безработни, домакини – 1 871 (мъже) и 382 жени. Общият брой на читателите в читалнята е 27 305, от които 25 187 мъже и 2 118 жени (Годишник 1926: 142-143). В низходящ ред петте основни групи читатели са представени от: студенти – 64.28% от общия брой

читатели, безработни, пенсионери и домакини – 8.25%, чиновници – 5.93%, учители – 5.70% и адвокати (само мъже) – 3.10%.

За *домашно четене* през същата година (1925) читателите са: чиновници – 207, чиновнички – 169; учители – 63, учителки – 92; адвокати – 40; артисти – 10; лекари – 5; професори – 37; журналисти – 17; писатели – 27; инженери – 3; художници – 1; пенсионери, безработни, домакини – 32 мъже и 5 жени; духовници – 7; учреждения – 14. Общият брой на читателите, заемали книги за домашен прочит е 729, от които 446 мъже и 269 жени (Годишник 1926: 142 – 143). В низходящ ред основните читателски групи са: чиновници – 51.77%, учители – 21.26%, адвокати (само мъже) – 5.48%, пенсионери, безработни и домакини – 5.35% и професори (само мъже) с 5.07%.

Както стана ясно, заемането на книги за вкъщи е разрешено само за лица, занимаващи се с наука, литература, публицистика и обществена дейност, срещу залог от 150 лв. за книга. Това обяснява факта, че ученици и студенти не са заемали книги за домашен прочит.

В следващите отчетни години **1926, 1927 и 1928 г.** четящите „съсловия“ *запазват* съотношението си спрямо предходните три разгледани години. Посетителите в читалнята през 1926 г. са 34 109 (31 437 мъже и 2 636 жени), а за домашно четене – 1 348, от които 904 са мъже, 444 са жени (Годишник 1930: 170 – 171). През 1927 г. четящите в библиотеката са 33 717, от които 31 030 са мъже, а жени – 2 687. Общият брой на читателите, заемали книги за вкъщи, е 1 806, от тях – 1 150 мъже и 656 жени (Годишник 1930: 174 – 175). Наблюдава се покачване в домашните заемания. През 1928 г. четящите в библиотеката са 32 291, от които 29 815 мъже и 2 476 жени. За домашно четене броят на четящите е идентичен с предходната година – 1 851, от които 1 167 мъже и 684 жени (Годишник 1930: 178 – 179).

Следващата година, за която има данни, е **1939 г.**, когато започва Втората световна война. Това е последната статистическа година до 1944 г. По това време Народната библиотека разполага с 2 читални (130 места). Читателските посещения наброяват 23 948 (за сравнение през 1880 г. читателите са едва 1 030 души), от които в низходящ ред: „други“ (домакини, безработни, пенсионери) – 8 854, студенти и учащи – 7 028, служещи – 4 758, научни работници – 3 308, работници – няма²¹⁹. Разпределение на ползваните книги *по езици*: български – 18 934, руски – 3 064, други чужди езици – 3 868, общо – 25 866 (Известия 1954: 328).

За представените данни (1923 – 1939) може да се направи следното заключение на базата на сравнение на най-многочислените читателски групи (жени и мъже): прави впечатление, че най-многобройните читатели в библиотеката са учениците и студентите, с изключение на 1939 г., когато най-многобройна е групата на пенсионерите, безработните и домакините. Младежите четат предимно с учебна цел т.нар. задължителни четива, които заемат в читалнята. При домашните заемания се наблюдава същата тенденция: най-многобройни са читателите студенти и ученици, следвани от групата на пенсионерите, безработните и домакините. Другите читатели, заемащи четива за вкъщи, са чиновниците и учителите.

Оказва се, че някои от статистическите данни и документални свидетелствата (1878 – 1929) на Софийската

²¹⁹ Прави впечатление различната *номенклатура* в наименованията на професиите след 1944 г. Например *чиновниците* са посочени като *служещи*. Представените данни са само за четене в библиотеката. Поради започването на Втората световна война домашните прочити се преустановяват, както и самата дейност на библиотеката след 1939 г. (Известия 1954: 327). Следващата отчетна година в *Известията* е 1949 г.

народна библиотека, която представя директорът Йорданов, са единствено „оцелели“ в неговия труд. Защото вследствие на бомбардировките през 1944 г. голяма част от архива на библиотеката е унищожен. Така изчезват и невидимите следи от читателите.

2.4. ЖЕНИТЕ ЧИТАТЕЛКИ

Спирам вниманието си на женското присъствие в разглежданите читателски списъци, в опит за очертаване профила на първите читателки в Народната библиотека. Затова ще представя данни от библиотечния регистър, от който разбираме за читателските им предпочитания.

2.4.1. ПЪРВИ ЧИТАТЕЛКИ

Ето единствените данни за *първите жени читателки*, които заемат книги за домашно четене от Софийската народна библиотека в първите години от създаването ѝ:

дата на заемане	читателка	произведение
15 януари 1880 г.	Мадам Бонман	И. С. Тургенев, „Сочинения“
1880 г.	Мария Чистякова (учителка)	Фридрих Шпильголен, „Прекрасная американка Шпильголена“; вестник „Европы“ (за август), <i>Revue des deux Mondes et Luillet</i> .
2 май 1880 г.; 1 октомври 1880 г.	Клотилда Цветишич (Софийска девическа гимназия)	<i>La Transylvani et les Habitants de Gerando, I, II vol.</i> ; J. Гредек, <i>Die heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe</i> (1877); Пушкин, А. С. „Сочинения“; Carl Ernst Bock, <i>Bau, Leben und Pflege des menschlichen Körpers</i> , 1868

15 май 1880 г.	Елена Казаклиева (учителка)	Н. Гербел, „Английские поемы в биографиях и образцах“ (1875); <i>Lessings</i>
22 май 1880 г.; 28 юни 1880 г.;	госпожа Узунова	Buckle, <i>Histoire de la civilisation en Alleman</i> , 1 том; Гогол, Н. В., „Сочинение“, т. 1.
27 май 1888 г.; 1 август 1888 г.; 19 септември 1888 г.; 3 октомври 1888 г.	Елена Панова	Victor Hugo, <i>Oeuvres completes</i> , vol. V, Чарльз Дикенс, „Холодный дом“; Пушкин, А. С., „Сочинения“, т. 1 и 2; Юго, В., „Человек, который смеется“; Фридрих Шпильголен, „Из мрака с свету“, Sylvio Pellico.
19 септември 1888 г.; 3 октомври 1888 г.; 24 октомври 1888 г.; 12 декември 1888 г.; 3 януари 1889 г.; 24 януари 1889 г.	госпожица Зоя Михайлова (учителка)	Comenskeho, A. J. <i>Didaktika</i> , Коменскаго, А. Я. „Великая дидактика“; Ив. Вазов, „Стихотворения за малки деца“; И. Тургенев – пълни събрани съчинения, т. 2 и 3; Гете. „Сочинений“, томъ 3 и 4.
28 декември 1888 г.	госпожа М. Муткурова	Л. Толстой, т. 3, Ф. Достоевски, т. 4, Н. Некрасов, Ал. Дюма, „Аюговикъ IV“, 2 част.
28 септември	госпожа Поликсени Стамболова	Dumas, A. <i>Graff von Monte Christo</i> , vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6.

<p>3 октомври 1888 г.; 15 декември 1888 г.; 3 януари 1889 г.; 23 януари 1889 г.</p>	<p>госпожица Ева Панова</p>	<p>Чарлс Дикенс, „Холодний домъ“, Victor Hugo, <i>Les misérables</i>, 3 част; Уолтър Скот, „Роб Роѝ“ и „Айвънхоу“; Н. В. Гогол. „Събрани съчинения“, т. III.</p>
<p>1 декември 1888 г.; 9 декември 1888 г.; 23 декември 1888 г.; 30 декември 1889 г.; 9 януари 1889 г.; 21 януари 1889 г.</p>	<p>Атина Болярска</p>	<p>Шекспир, „Крал Лир“; „Юлий Цезар“ (трагедия), Негаев, П. Н., „Геометрическо чертане“; Тургенев, П. С. „Съчинения“, IV; Жул Верн, „Путешествие къ централный земли“, „Двадцать тысяч лье под водой“ и „Тайнственият остров“; Добролюбов, Н. А. „Съчинения“, т. 2; Писемский, Алексей, „Взбаламученное море“.</p>

Представените *първи домашни прочити* ясно показват, че читателският профил на жените е в тясна зависимост от професионалната им ориентираност. Например учителката взима предимно педагогически четива. При другите читателки се наблюдава интерес към художествената литература. Прави впечатление, че някои от книгите са на руски и френски език, които по това време са водещи езици за образованата прослойка в България. Най-често (над 10 пъти) са заемали книги Мария Чистякова и Атина Болярска – жената, позната единствено в сянката на Вазов, тук се

проявява като *автономна читателка*²²⁰. Преобладават заеманията на книги от *учителки*, а за останалите читателки няма данни за професия.

Една от учителките е Клотилда Цветишич – хърватка от Загреб, завършила педагогика във Виена, известно време преподава в родния си град, след което е учителка (1880) и директорка (1881) в Софийската девическа гимназия²²¹. Известна също като годеница на Иречек (не стигнали до брак)²²². Двамата „високообразовани централноевропейски славяни“ се запознават на дунавски параход през 1882 г. Друга линия от *биографията* на Цветишич можем да свържем с писателката и общественичка Ана Карима²²³. В мемоарната си книга „Към

²²⁰ Атина К. Болярска (1860, Русе – 1950, София) – учителка. Завършва Фундулевската гимназия в Киев и става учителка в Русе. Съпруга на Иван Вазов (4 ноември 1890 – 17 януари 1892). Тя е племенница на Васил Друмев. (Димитрова, Йорданов, 2011: 47).

²²¹ За първи път името на Цветишич се среща в спомен от 4/16 януари 1881 г. : „Ангелов, временен директор на девическата гимназия е уволнен, и като провизорна директорка е назначена една хърватка – Клотилда Цветишич“ (Иречек 1930: 295). Макар че в *Дневника* си Иречек сравнително често споменава Цветишич, но никъде не я назовава своя годеница. Преводачът на „Български дневник“ от чешкия ръкопис Стоян Аргиров в бележка под линия изказва предположението, че позоваванията се отнасят до Клотилда. Вж. (Аретов: 2011).

²²² За разваления годеж на Иречек с Цветишич разбираме от: Сис, Владимир. Кореспонденция на г-р Константин Иречек с Марин Дринов (Годишник 1924: 280) (бележка под линия към писмо LXVII). Владимир Сис изписва фамилията ѝ като *Цвиетишич*.

²²³ Карима назовава малкото име на учителката като Клотинда, на всички други места – архива, *Дневника* на Иречек, статията на Н. Аретов и *Чужденци – просветни дейци в България* (Пенев, Петров 1988), се изписва Клотилда. В края на книгата не е отбелязана и като коректорска грешка.

просвета и култура“ бъдещата писателка описва впечатленията си от Цветишич в Първа девическа гимназия, определя хърватката като „истинска представителка на западната култура“ (Карима 1943: 27 – 34).²²⁴

Според Гергова по-голямата група читателки е на жени интелектуалки, които учителистват (Гергова 1991: 242). Това е и най-масовата образована професионална прослойка сред женското население²²⁵.

Факторите, които стоят в основата на ниската посещаемост на библиотеката от жените, включват изоставащата грамотност, различните образователни рестрикции по отношение достъпа им до образование, като резултат ниския им социален статус и изолирането им в домакинството.

²²⁴ Карима цитира пасажи от спомените на Цветишич. За съжаление *библиографска препратка* за тях не се посочва. Предметите, които преподава Цветишич, са география и „пеене“ (Карима 1943: 36). Ето описанието на Карима за учителката: „симпатично, възрозово лице, със силно алени устни, с модна фризура, модно облечена. Вървеж твърд, изглед на самостоятелна жена, съзнаваща, че живее, за да принесе полза на обществото.“ (Карима 1943: 34). А за дисциплината и отношението към нея разбираме следното: „Цветишич бе пълна господарка в гимназията. Тук тя заповядваше като културна домакиня, настойница учителка. При всичката ѝ строгост всички я обичахме и почитахме. (...) виждахме в нейното лице и обноси нещо невиджано дотогава. Пълна тишина наставаше, щом тя влезнеше в класа. Видимо, и тя правеше всичко, за да заслужи нашето уважение и почит.“ (Карима 1943: 36). По същото време в Първа девическа гимназия преподават Екатерина Каравелова (учителка по литература на Карима) и Вела Благоева (учителка в образцовото основно училище при гимназията).

²²⁵ Вж. подробно главата: Женци, пол и професионален живот в „Нова“ България (Даскалова 2012: 345 – 433).

2.4.2. СТАТИСТИКИ НА ЖЕНИТЕ ЧИТАТЕЛКИ

Характерно за групата на жените читателки е промяната при регистрирането им в „статистическите вedomости“ от „дами“ до по-нататъшното им отбелязване не по полов, а по съсловен признак. Това е опит за институционалното им утвърждаване и симптом за автономията, която придобиват в обществения живот. Историческото маргинализиране на читателската група на жените допълнително налага изваждането им от „сянката на историята“ и оформянето им като равноплавна група в новия институционален рег. Този опит очертава тенденцията в общественото позициониране на жените читателки, която е продукувана от социалноикономическите фактори в държавата.

За първи път във водената *статистическа вedomост* на библиотеката се появяват данни за жени читателки едва през януари 1891 г.²²⁶ До 1897 г. „дами“ е класификационният белег, с който жените участват в представителните статистики на Народната библиотека. По това може да се съди, че статистическите данни следват предимно упражняваните от мъже професии, наложени от тогавашната обществена конюнктура. При така „балансираната“ професионална подредба е ясно, че делението се извършва съобразно доминацията на мъжете в обществения живот. В библиотечните статистики професиите, упражнявани само от мъже, са дадени без допълнително знание за пола, защото то се подразбира.

Преди да пристъпя към анализ на сведенията за жените читателки в Софийската народна библиотека, ще представя *процентното разпределение на мъжете и жените* в София спрямо общия брой жители. Защото, ако се споделя

²²⁶ НБКМ-БИА, ф. 35, оп. 1, а.е. 74. л. 73.

единствено подгребата *по звания* в статистиките до 1891 г., може да се заключи, че жените или не съществуват, или са някаква маргинална група, статистически недогонваща и 1% от общата картина в преразпределението на богатата (в случая званията).

Жените и мъжете в София (1879 – 1934)

год	187	188	188	189	190	190	191	192	192	1934
ина	9	1	8	3	0	5	0	0	6	
мъ	48.9	59.4	57.9	59.7	56.3	55.5	55.1	52.8	51.7	51.2
жен	51.1	40.6	42.1	40.3	43.7	44.5	45.9	47.2	48.3	48.8

От досега разгледаните читателски групи, групата на жените се отличава по няколко признака, които налагат отделното ѝ разглеждане: както стана ясно, жените се появяват по-късно в статистиките на библиотеката (1891); в самото начало присъствието им е спорадично.

Изследването на жените читателки в Народната библиотека неминуемо отваря въпроса и към жени, които работят в библиотечната институция. За първи път жени работят в Народната библиотека от 1904 г. (Назърска 2011: 204). От статия на Назърска става ясно, че в библиотеката в периода 1904 – 1905 г. работят само пет жени (заемат позиции като помощен персонал), а по време на Първата световна война (1915 – 1919) броят е 21 (Назърска 2011: 204). До 1934 г. библиотеката няма директорска или поддиректорска длъжност, заемана от

жена²²⁷. За налаганото дистанциране на жените от библиотечните позиции, авторката прави ценна съпоставка с въвеждането на гадена длъжност в библиотеката и назначаването на жена на нея: позицията *дежурен* е създадена през 1882 г., а се заема от жена през 1904 г.; *архивар-регистратор* (1910), заема се от жена едва през 1918 г.; *раздавач* (1909), а назначаването на жени става през 1915 г. (Назърска 2011: 209)²²⁸. А за заемането на ръководни постове емблематичен е случаят с Маргарита Димчевска, която завършва Библиотекарското училище към Лондонския университет и кандидатурата ѝ за директор на Народната библиотека бива отклонена от проф. Ив. Шишманов (1925). Това е пример за недопускането на образованите жени към упражняването на постове, които отговарят на тяхната квалификация, но не и на желаниия пол²²⁹. Димчевска изпълнява длъжността секретар-библиотекар в Софийската народна библиотека в периода 16 май – 31 юли 1926 г. (2 месеца и 15 дни) (Йорданов 1930: 322)²³⁰.

По времето, когато Иван Шишманов е министър на просвещението, в университет вече следват 45 девойки. През 1863 г. във Франция се позволява на жените да посещават университет; през 1871 г. в някои от германските университети следват жени; през 1879 г. в

²²⁷ Маргарита Димчевска работи в Народната библиотека (1934 – 1943), където изпълнява длъжността директор (1934 – 1935), гл. библиотекар и завеждащ Чуждестранния отдел (Вж. Младенова 2004б: 147).

²²⁸ Според сведения на В. Йорданов до 1929 г. Народната библиотека е управлявана от 20 души директори (само мъже). Като средно на директор се падат по 2 ½ години управление.

²²⁹ Вж. (Назърска 2005: 29–36), както и (Даскалова 2012: 388–389).

²³⁰ Друга жена на същия пост *секретар-библиотекар* е Констанца Якимова в периода 4. I. 1922 – 31. XII. 1922 г. (11 мес. и 27 дни) (Йорданов 1930: 322).

САЩ женското образование е така достъпно, че дава възможност на висшистките да постъпват на служба в държавните служебни учреждения. В Англия, Ирландия, Швеция, Норвегия и Дания жените също отдавна посещават университетите. В университетите на Букурещ и Яш румънките се приемат като *слушателки*. В Италия жените имат право да постъпват във висшите учебни заведения и да практикуват всички професии, с изключение на адвокатската. Подобно е положение и с българките в Историческия факултет (Манафова 1994: 16).

Жените получават достъп да следват във Висшето училище едва от 1901 г. След тази година броят на студентките непрекъснато расте – записаните жени са средно 21.9% от броя на всички учащи в ДУС (Назърска 2003: 82). Най-предпочитаните научни области от студентките са филологическите (31.1%), хуманитарните (24.7%) и природо-математическите (20.8%) науки за сметка на правото (9.4%) и аграрните науки (3.1) (Назърска 2003: 86)²³¹. От специалностите най-избирани от жените са славянска филология (14.1%), медицина (9.2%), право (9.0%), педагогика (7.7%) и романска филология (7.6%) (Назърска 2003: 87). За времето от 1901 до 1944 г. 5 630 жени завършват Софийския университет (Даскалова 2012: 419). Първата доцентка в Държавния университет в София е Елисавета Карамихайлова (1897 – 1968), която заема тази позиция едва от март 1940 г., а първата жена професор в Университета е

²³¹ За едно по-общо сравнение – във Виенския университет през 1900 г. 53.8% от студентите избирали право, 22.9% – медицина, а 20.1% – науки или филологии. (Шарл 2004: 163).

Жана Николова-Гълъбова (Даскалова 2012: 396 – 397)²³². В периода 1878 – 1944 г. са известни 12 защитени и публикувани от *български* дисертации (в областта на философията, държавните науки, медицината, приложната химия) (Даскалова 1993: 75)²³³.

Обобщените данни от архива на Народната библиотека в София посочват професиите, които упражняват жените читателки и съответно техния брой. В таблицата са представени професионалните поприща, които заемат читателките в периода 1897 – 1915 г.²³⁴. Правя уговорката, че не включвам годините от 1891 до 1896 г. поради ниската посещаемост и липсата на пълни данни за жените читателки. В споменатия период класификацията е не по съсловен, а по полов признак (*Женский пол*). Общият брой на читателките е 1 670 за тези 6 години²³⁵.

²³² Даскалова излага данни за жените в науката и техния достъп до образование, като представя тенденциите във висшите училища от този период, в които са преподавали жени. Става ясно, че според уставите на Държавния университет в София от 1927 и 1939 г. жени са можели да кандидатстват за асистентски места само в случай, че не е имало кандидати мъже. А първата асистентка (дъщеря на университетски професор) в ДУС е назначена едва през 1918 г. (Даскалова 2012: 396 – 397). Вж. също главата „Преподавателки във Висши училища“ (Назърска 2003: 222 – 243).

²³³ Четири от тях защитени и публикувани в България, а останалите – в университетите на Мюнхен, Лайпциг, Берн и Вюрцбург (там защитава докторат първата българска изкуствоведка Евдокия Петева-Филова).

²³⁴ Представените данни са обобщени на базата на ежемесечните статистики от НБКМ-БИА, ф.35, а.е. 1177, л. 275-764. Броят на читателките за периода (1891 – 1896) е: 1891 г. – 312, 1892 г. – 260, 1893 г. – 200, 1894 г. – 226, 1895 г. – 322, 1896 г. – 350.

²³⁵ НБКМ-БИА, ф. 35, оп. 1, а.е. 1177, л. 3 – 270.

Читателките в Народната библиотека (1897 – 1915)

година	дама	учителки	ученички	студентки	общ брой читатели
1897	600	30	377	-	1 007
1898	186	207	392	-	785
1899	140	219	427	-	786
1900	16	-	13	-	19
1901	222	260	31	-	513
1902	177	192	51	-	420
1903	197	294	133	11	635
1904	387	275	-	87	749
1905	340	146	132	132	750
1906	346	311	268	129	1 054
1907	316	206	249	51	822
1908	няма данни				
1909	178	201	346	172	897
1910	94	49	23	248	414
1911	144	123	22	569	858
1912	113	62	112	372	659
1913	15	35	25	118	193
1914	194	318	754	872	2 138

1915	203	112	425	601	1 341
Общо	3 868	3 040	3 780	4 827	14 039

Прави впечатление, че студентките са най-многобройната група читателки – 4 827 (34.38%), на второ място са дамите – 3 868 (27.55%), следвани по численост от ученичките – 3 780 (26.92%). Учителките са 3 040 (21.65%). Тези четири *основни групи читателки* са представителна извадка за това кои са четящите, респ. образовани жени в Нова България.

През 1897 г. е приет закон, който изравнява девическото и мъжкото образование по броя на класовете (фиксирайки го на седем класа след 4-годишното първоначално училище). Според Красимира Даскалова като цяло в началото на ХХ век може да се говори за нарастване на грамотните и по-образовани жени, но „четящите сред тях са по-скоро изключение, отколкото типично за българските условия явление“ (Даскалова 1999: 179).

Четенето, канонът и авторките. Литературният канон институционализира четенето като „предписва“ четива. Канонът е особена символна структура, на която читателят трябва да се подчини. Той е „гръбнакът“ на литературната история, респ. начинът, по който исторически съществува литературата. Но както знаем от редица изследвания, канонът се създава политически, т.е. властово²³⁶. Според Красимира Даскалова може да говорим за три етапа в развитието на българската „женска книжнина“: първи – до 90-те години на ХІХ в.; втори – до 20-те години на ХХ в. и трети – на междувоенния период. Третият период се характеризира с нарастване на броя и влиянието на жени писателки; започва ясно открит процес на феминизация на

²³⁶ Вж. емблематичното изследване по въпроса (Кьосев 1998).

българската литература (Даскалова 2012: 383)²³⁷. При тази фаза се откроява обръщането към себе си, освобождаването от някои зависимости и артикулиране на идентичност (Даскалова 2012: 380). Към третия период може да причислим *авторки* като Анна Карима, Фани Попова-Мутафова, Евгения Марс, Вела Благоева, Дора Габе, Екатерина Ненчева, Санда Йовчева, Мара Белчева, Яна Язова. От изключителна важност е запознаването с развитието и тенденциите при книжнината, създадена от жени, които успешно участват в литературния живот наравно с мъжете²³⁸. Обобщено, чрез метода на библиометричното изследване, Красимира Даскалова представя литературната активност на жените в България периода 1878 – 1944 г. (Даскалова 1993). В изследването се доказва, че „най-осезателно е женското присъствие в белетристиката“ (318 заглавия), на второ място – това са женските публикации по хуманитарни и социални проблеми, литературнокритически изследвания и т.н. (147 заглавия) (Даскалова 1993: 74). Тези данни подлагат под съмнение наложеното впечатление, че жените се изявяват единствено като *поетки* в литературата (133 стихосбирки) (Даскалова 1993: 74)²³⁹.

Следващите запазени *статистически вedomости* обхващат периода **1920 – 1921 г.**²⁴⁰. При тях за първи път женското присъствие е отписано от графата *гами* и е равнопоставено със *званията и занятията* на другите читатели. Ето данни за посещенията на *читателките в*

²³⁷ Вж. главата „Жените авторки“ (Даскалова 2012: 378–384).

²³⁸ За това вж. (Кирова 2009). Първото систематично изследване, което показва един незабелязан „паралелен“ на познатия канон литературен масив, създаден от жени.

²³⁹ От тези стихосбирки – 92 са за възрастни, а 41 за деца.

²⁴⁰ НБКМ-БИА, ф. 35, оп. 1, а.е. 1177, л. 777 – 823.

библиотеката през 1920 и 1921 г.²⁴¹:

звания на читателките:	заемания за 1920 г. читалня/вкъщи	заемания за 1921 г. читалня/вкъщи
адвокатки, лекарки и жени	41 (читалня)/29 (вкъщи)	26 (читалня)/38 (вкъщи)
художнички, писателки,	60 (читалня)/44 (вкъщи)	30 (читалня)/69 (вкъщи)
учителки	278 (читалня)/157 (вкъщи) 1.30%/0.73%	578 (читалня)/384 (вкъщи) 2.43%/1.62%
чиновнички	106 (читалня)/80 (вкъщи) 0.50%/0.37%	49 (читалня)/130 (вкъщи) 0.21%/0.55%
студентки, ученички	1 145 (читалня)/ 698 (вкъщи) 5.35%/3.26%	1 004 (читалня)/1 031 (вкъщи) 4.22%/4.34%
занаятчийки, работнички,	3 (читалня)/3 (вкъщи)	2 (читалня)/2 (вкъщи)

²⁴¹ ф. 35, оп. 1, а. е. 1177, л. 777 – 797 (за 1920 г.) и ф. 35, оп. 1, а. е. 1177, л. 800 – 823 (за 1921 г.). Представям статистиката само с жените читателки, тъй като сравнението с мъжете читатели съм разгледала в горния параграф. Не разглеждам данни за *търговци, военни, професори, Журналисти, духовници*, защото няма жени сред тях.

домакини, безработни, пенсионерки	471 (читалня)/979 (вкъщи) 2.20%/4.57%	293 (читалня)/865 (вкъщи) 1.23%/3.64%
търговки	---	4 (читалня)/- (вкъщи)

Прави впечатление, че и през 1920 г. се запазва тенденцията от предишните години за преобладаващия брой на *студентките* и *ученичките* – 2 035 (45.18%), второ място по численост заемат *учителките* – 962 (21.35%). На трето място са *пенсионерки*, *безработни* и *домакини* – 1 058 (23.49%). Вероятно от трите четящи групи най-осезателно присъстват домакините. За това съдя и по значителния брой заемания на книги за домашно четене. Тук за първи път се среща групата на *чиновничките* – четвърта по численост 179 (3.97%)²⁴². За съжаление липсват статистики за разпределението на чиновниците по пол (Даскалова 2012: 363). Първите чиновнически места за жени са осигурени от отдела на пощите и телеграфите, и ако се съди по публикации в женския периодичен печат, броят на жените в телеграфните и телефонните служби е на второ място по значимост след учителската професия (Даскалова 2012:

²⁴² В *официалните статистики* тази група се представя единствено от мъжка перспектива. Тази завишена генерализация води до некоректност в отчитането и явно дискриминиране на женския пол. Вж. за чиновничките (Даскалова 2012: 362 – 372).

363)²⁴³.

Другите професии, упражнявани от жени, са свързани с изкуството (*писателки, художнички, музикантки*) – 99, или 2.19% от общия брой читателки. От статията на Ирина Генова „Художниците и модернизацията на художествения живот в България – преодоляване на граници“ разбираме, че в Художественото училище в София още от самото му създаване могат да учат и жени (за разлика от достъпа им до Висшето училище – 13 години по-късно). Жените и мъжете се обучават по една и съща програма, но работят в отделни зали. В началото жените не са допускани до вечерния акт (рисуване на голо тяло от натура) (Генова 2004а: 41). През 1920-те и особено през 1930-те години нараства броят на жените, получили художествено образование и участващи в художествени дружества: „Родно изкуство“ (1919), „Независимите художници“ (1920), „Севернобългарските художници“ (1920) (Генова 2004: 45, 50). Някои от най-изявените художнички са Елисавета Консулова-Вазова, Васка Емануилова, Вера Лукова, Елена Карамихайлова и др. Те произхождат предимно от средни и по-богати социални слоеве, от образовани семейства (Генова 2004а: 53)²⁴⁴. Подобна е ситуацията и с музикантките, които са предимно дъщери на политици, военни и интелектуалци (Назърска 2003: 219). Според Ж.

²⁴³ Като цяло професионалното битие на чиновничките е съпътствано от *институционални ограничения*: от 1912 г. да не се приемат за телеграфистки жени; през 1920 г., при управлението на БЗНС, се обсъжда въпросът за уволнението на чиновничките, за да се премахне безработицата сред мъжете (Даскалова 2012: 364 – 365).

²⁴⁴ Семейното потекло на някои от художничките потвърждава горното твърдение – бащата на Елисавета Консулова – Георги Консулов – е високообразован търговец, взел участие в освободителната борба, а след 1878 г. – в изграждането на новата държава; бащата на Вера Лукова е генерал, а майката е завършила френски колеж; бащата на Вера Негкова е дипломат, а майката е следвала музика в Женева и т.н.

Назърска има сведения за поне 50 българки, които са получили висше музикално образование в чужбина, и за 30 легализирани дипломи – главно певици и пианистки, учили между 1899 – 1931 г. в Берлин, Виена, Прага, Рим и Петербург (Назърска 2003: 218). След завръщането си от чужбина или дипломирането си в ДМА, някои от добре обезпечените не търсят професионална реализация, други дават частни уроци или преподават в държавните училища, трети напълно сменят полето на професионална изява, като Фани Попова-Мутафова и Л. Касърова, които стават писателки (Назърска 2003: 219)²⁴⁵.

Следващата по численост читателска група е тази на жените *адвокатки, лекарки и жени инженери* – 64 (1.42%). През 20-40-те години жените медици работят главно като училищни лекарки (52.5%), в болниците (23.7%), в работнически диспансери (3.4%) и като общински лекарки и в местните здравни служби (по 1.7%) (Назърска 2003: 200). Според данни на Красимира Даскалова 25 българки получават образование на инженер-химички до 1944 г. (в Германия, Чехословакия, Полша, Австрия, Франция). Едва 12 от тях получават разрешение да практикуват професията си (Даскалова 2012: 395). Други 21 българки получават дипломи по строително, машинно и електроинженерство (Даскалова 2012: 395). Професионалната реализация на жени с юридическо образование е затруднена поради недопускането им до адвокатски стаж. Това е в резултат на липсата на политически права на жените, тъй като в Закона за адвокатите (чл. 1-2) едно от условията за заемане на адвокатска длъжност е наличието на граждански и политически права (Назърска 2003: 207). Едва през 1937 г. в България е въведено активно изборително право за „жените майки в законен брак“, както и на вдовиците и

²⁴⁵ *Държавната музикална академия* е основана през 1921 г. с Царски указ № 145 на цар Борис III, обнародван в „Държавен вестник“ от 21.07.1921 г. .

разведените. На практика това води до правна възможност жените да адвокатстват. Един от първите докторати по право е защитен от Вера Златарова (1931) (Назърска 2003: 212). За съжаление започването на адвокатския ѝ стаж в Скопие е осуетено от висшите административни власти в София²⁴⁶.

Най-малобройните читателски групи са представени от по 4 работнички и търговки, или 0.02% от общия брой читателки. Според официални данни през 1919 – 1923 г. в България има 396 494 работници (без членовете на техните семейства), които съставляват общо 8% от цялото население на страната: от тях 253 063 мъже и 143 431 жени (Даскалова 2012: 401). Общият брой на читателките, които са посещавали библиотеката през 1920 г. е 4 504, от тях 2 519 са заели книги за вкъщи.

Не се наблюдават значителни промени от предходната година (1919) – отново най-голяма е групата на *студентките* и *ученичките* 1 843 (45.01%), следвана от тази на *домакините* – 1 450 (35.41%), групата на *учителките* наброява 435 (10.62%), при *чиновничките* се наблюдава незначително увеличаване в посещаемостта на библиотеката – 186 (4.54%), както и при занимаващите се с изкуство (*художнички, писателки, музикантки*) – 104 (2.54%). Най-малобройни са групите на свободните професии (*адвокатки, лекарки, жени инженери*) – 70 (1.70%) и на последно място – *работничките* 6 (0.14). Общият брой на читателките през 1921 г. е 4 094, от които домашните прочити са 1 990 (значително по-малко от предходната година). Това единствено говори за по-голямата заетост на жените в обществената сфера и невъзможността им да прекарват повече време вкъщи (независимо от поддържането на високия брой на четящите вкъщи

²⁴⁶ Вж. факсимиле от документа за назначаването ѝ на адвокатски стаж в Скопие в: (Даскалова 2012: 415 – 416).

домакини).

От данните в тази таблица, както и от очертаните по-горе характеристики на читателската група на жените, могат да се отличат четирите *основни читателски групи* – студентки и ученички; домакини; учителки; чиновнички.

Така очертаната история на жените читателки е още един щрих в конституирането на ролята им в следосвобожденското общество. Това е и една от новите им институционални роли.

2.5. ЧЕТЕНЕ И НАКАЗАНИЕ: ПЪРВИЯТ ЧИТАТЕЛСКИ ПРОЦЕС В БЪЛГАРИЯ

За пълното изграждане на *модела на институционалния читател* освен досега представените обобщени сведения за различните социални групи, тенденциите и практиките на четенето в библиотеката, е редно да се разгледа читателска история през конкретен *случай*. Така институционалният читател ще получи своя индивидуален облик.

Основен извор за написването на този текст са архивните документи по делото на Никола Йонков-Владикин (1862 – 1918), запазени в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“²⁴⁷. Разглеждам историята на първия известен подсъдим читател в България. Подвеждането под отговорност заради читателските му навици потвърждава тезата, че може да се говори за *институционален читател*.

Сред архивните материали за историята на

²⁴⁷ Документацията по делото Владикин се намира в НБКМ-БИА, ф. 35, а.е. 1176, л. 310 – 401. *Биографичните данни* за Владикин се базират на: (Данчов 1936: 232); (Янев 2008: 97). Заглавията на книгите на Владикин са от каталога на НБКМ.

Софийската народна библиотека до 1944 г. не присъства друго дело с подобна плътна документация и няколкогодишна продължителност²⁴⁸. С основание може да се говори за *читателски процес*, в който усилията на съда са насочени срещу фигурата на читателя. Това е и единственото известно до днес дело, заведено срещу нередовен читател в България²⁴⁹.

Избраният казус контекстуализира четенето в библиотеката през наказанието (по Фуко). Изборът на този подход е направен с оглед на функционирането на *властовите механизми* в читателските практики. Разглеждам читателя като субект в рамките на институцията библиотека, която репродуцира модела на *властови регулатор*. Паноптикумът онагледява властта, т.е. Дисциплиниращата матрица в *модерните институции*²⁵⁰. Тази сполучлива метафора на Фуко показва читателя като фигура, под-властна на механизмите на дисциплиниране през модерната епоха. В случая домашният прочит е усвоената читателска практика, посредством която срещу журналиста Никола Йонков-Владикин е заведен граждански процес по повод закъснялото връщане на книги.

Данните за живота на Владикин са оскъдни. Според тях той е роден и починал в с. Голямо Белово, син е на Йонко Димитракиев, а негов чичо е владиката Евстатий Зографски Пелагонийски (със светско име Георги Димитракиев) (Генчев 1988: 233 – 234). Владикин участва в подготовката на Априлското въстание и е беловски летописец на

²⁴⁸ В архива са запазени 65 писма, свързани със *случая* „Владикин“.

²⁴⁹ Приемаме цялата условност на „единствено“, тъй като има и други подведени под юридическа отговорност лица. Но разглежданото дело се отличава по няколко критерия от другите дела, които споменавам на други места в текста.

²⁵⁰ Вж. подробно главата „Паноптикумът“ (Фуко 1998, 204 – 241).

събитията. Наследява библиотеката на чичо си, а своята литературна и историческа дейност развива основно след Освобождението. Редактор на вестниците „Народен приятел“ (1885) и „Драгоман“ (1886), сп. „Дума“ (1890-1894), сп. „Разум“ (1893 - 1896)²⁵¹. Автор е на „Популярна прагматическа история на небето и земята и страданията на човешкия род“ (1885), „История на Бельовското въстание в 1876 г.“ (1887), „История на древните траки“ (I - 1911, II - 1912), „Исус според съвременните нему историци“ (1897), „Какво да правим? Уроци от миналото и сегашното...“ (1907), „Евстатий Пелагонийски“ (1929). Баща е на професора по право Любомир Владукин²⁵².

Делото срещу Никола Йонков-Владукин е интересно за изследователите на история на четенето по няколко причини: *първо*, то е гражданско-процесуално дело, заведено срещу читател, чрез което може да бъде изследвана практиката на домашното четене; *второ*, самият читател е интелектуалец и публична фигура в новата национална гържава; *трето*, от материалите по това дело са видими рестрикциите, които „направляват“ домашното четене. Историята на процеса срещу Владукин дава възможност да се проследи един аспект от

²⁵¹ За тези издания вж. (Иванчев 1962 - 1966).

²⁵² Любомир Владукин (1891 - 1948) - професор по общо гържавно и конституционно право в Софийския университет, юрист и белетрист. Специализирал е гържавни науки във Виена и Вюрцбург. Автор на „Регентството като гържавноправен институт“ (1927), „Българското престолонаследие“ (1930), „Основите на царската власт и престолонаследията“ (1931), „Курс по общо гържавно право“ (1935), „Между Царевец и Трапезица“ (1931) и др. Труговете му присъстват в списък на вредната литература, изключен е от СБП заради това, че е „ярък идеолог на фашизма“. Убит без съд и присъда (1948). Архивът на проф. Владукин е унищожен. Вж. (Данчов 1936: 232), (Пенчева 2007) и (Списък 1957, 10 - 11).

конструирането на *модерното четене*, а именно властовите норми и механизмите, които регламентират читателското поведение. Безспорно те са тези, които полагат читателската практика в социокултурния контекст. *Читателят е социокултурна фигура, дълбоко вписана в обществения ред.*

Едно от малкото изследвания в областта на история на книгата и четенето в България, което ни запознава с криминални прояви по отношение на книги, е направено от Орлин Събев (Събев 2009: 177 – 199). В него той представя интересни казуси, свързани с кражбата на книги в Османската империя през XIX век. В статията си изследователят разглежда четири случая на кражба на книги и съпътстващите *административни процедури*, свързани с разкриването на техните извършители – *съдопроизводството* и *наказанието* им (Събев 2009: 179).

Кражбата на книги или дългосрочното им „забавяне“ от интелектуалци може да се разглежда и като част от формирането на домашните библиотеки в следосвобожденска България²⁵³. Според Тодор Боров за помасово навлизане на книги в българския дом може да се говори в годините между 1904 – 1912 г. (Боров 1941: 12 – 13). Този период отчасти се припокрива с времето на заемането на книги от Владукин и процеса срещу него²⁵⁴. Можем да предположим, че в крайна сметка мотивът за „забравените“ книги е в полза на събирането на *домашна библиотека*, неизменна част от битието на интелектуалеца.

Малко известен детайл от биографията на Владукин

²⁵³ За лични библиотеки можем да говорим още от Възраждането. Вж. подробно (Гергова 1991) и (Гергова 2000).

²⁵⁴ Тъй като изходната година на заемане на книги от Владукин е 1902 г., а самото дело продължава до 1910 г.

е пребиваването му като поддиректор в Народната библиотека в периода 21 юни 1894 до 15 декември 1894 г. (Йорданов 1930: 319)²⁵⁵. От една страна, това не е изненадващ факт, тъй като „през това първо нейно двайсетилетие тук минават, наред с кадрила на другите персонални промени – кой за месец, кой за година – и Петко Р. Славейков, и Илия Миларов, и Д. К. Попов, и Н. Йонков-Владикин – повече или по-малко известни поети, писатели, публицисти, но едва ли с някаква гуря като библиотекар“ (Боров 2009: 601)²⁵⁶. Както свидетелства историята на библиотеката, много от нейните директори и служители са писатели или в най-общ план културни дейци. Като основен фактор за избора на писатели, различни изследователи изтъкват отсъствието по това време на библиотекар-професионалисти (Боров 2009: 601). Владикин обаче е отстранен като под-директор заради тогавашния закон за чиновниците, на които е забранено да бъдат директори и редактори на списания и вестници и т.н. Донякъде се приема, че мотивите за уволнението му са политически, защото по това време е главен редактор и на либералния вестник „Народен приятел“ (1894 – 1895). Като основание за отстраняването му депутатите изтъкват факта, че Владикин постоянно „висял“ в залата на Народното събрание, „списвал вестници“, занимавал се с вестникарство, следователно нямал работа в библиотеката и следствие на това е уволнен още в деня на

²⁵⁵ Този факт откриваме и в (Манафова 1994: 194).

²⁵⁶ В началните години от съществуването на библиотеката липсата на подготвени чиновници е особено осезателна. Според В. Йорданов „почти всички директори, освен Иречек, не са били сведущи по специалната наука за библиотекознанието“ (Йорданов 1930: 122).

дебатите в парламента на 15 декември 1894 г.²⁵⁷ Тези наблюдения разкриват характерни черти от ролята му на обществена фигура: учен, който заема книги за домашен прочит, и поддиректор, който представлява библиотеката и нормите на четене в нея. Това е още един щрих към профила на *институционалния читател* – санкциониращ и подлежащ на санкциониране.

Важен момент от хроникването на четенето в периода от делото срещу Владикин е разглеждането на читателския процес, свързан с Народната библиотека. Той включва четене в институцията, тоест в библиотеката, и заемане на книги за домашен прочит. За съотношението между четенето в библиотеката и домашното четене през годините, в които читателят Владикин ползва книги от фонда на Народната библиотека, свидетелства следната таблица (Йорданов 1930: 205):

години	четене в библиотека	домашно четене	общ брой книги
1902	10 400	6 617	16 017
1903	11 073	4 995	16 068
1904	18 247	4 986	23 233
1905	11 135	4 794	15 929
1906	11 103	5 717	16 810
1907	10 807	5 787	16 594

²⁵⁷ Манафова, Райна. Интелигенция с европейски измерения. С., 1994, с. 194. Авторката се опира на дневниците на VIII ОНС, I, р.с., 15 декември 1894, кн. 2. Вж. за политическите позиции на Владикин в статиите му: „За княза“ и „Коментарии върху Бялата конституция“. – *Разум*, 1894, № 3 – 4.

1908	10 889	6 600	17 489
1909	6 313	3 069	9 417
1910	9 544	1 148	10 692

От таблицата е видно, че заемането на книги за дома е около двойно по-малко от четенето в библиотеката. За четенето в читалнята В. Йорганов пише: „в читалнята повечето посетители продължават да гържат една и съща книга по няколко дни, а всяко тяхно ежедневно явяване в библиотечната читалня е пресмятано като отделно посещение в зависимост от факта, че един посетител на заемната библиотечна стая може да вземе не само една, а няколко книги...“.(Йорганов 1930: 346). Единствено през 1904 г. читателите, които четат в библиотеката, са три пъти повече²⁵⁸. Най-малкият брой книги, заети за домашен прочит, е регистриран през 1910 г. – вероятно в резултат на новата заемна политика, наложена от директора Пенчо Славейков. Запазените „статистическите вedomости“ за четенето дават възможност да се уловят тенденциите в институционализирането на категориите читатели и тяхната типология. Това е и един от продуктивните начини за проследяване на развитието на четенето в Нова България.

²⁵⁸ През същата 1904 г. започва да излиза *Годишник на Народната библиотека в София*.

2.5.1. СЛУЧАЯТ „ВЛАДИКИН“

*Всеки индивид ще бъде обективиран по един
безкраен принцип на индивидуализиране. Всеки индивид става
случай.*
Мишел Фуко

В зелена папка е затворена една читателска история. Книгите имат своя съдба, читателските прочити имат своя история, включително и т.нар. домашно четене. Известният в началото на ХХ в. общественик Никола Йонков-Владикин, с изследователски интереси в областта на историята, заема книги от Народната библиотека и „забра-вя“ да ги върне повече от година. Поради това срещу него е образувано съдебно производство. Следвайки хронологията на процеса, следите на дело № 2664 от 1905 г. ни представят „маршрута“ на запазената документация за периода 3.V. 1902 – 4.XI. 1910 г.

Първото писмо, с което дирекцията на Народната библиотека отправя молба към Владикин, е от 22 март 1902 г.²⁵⁹ В него читателят учтиво е молен да върне книгите, които е „взел от нея в разни времена, за временно ползване, понеже ѝ са от належаща нужда“²⁶⁰. Книгите, които са заети за домашен прочит, са: Claudius Ptolemaeus. *Geographia*; Joseph van den Gheyn. *Les populations danubiennes*; Dion Cassius. *Histoire Romaine*, 4 – 10 т., Julius von Klaproth. *Tableau historique, géographique, ethnographique et politique du Caucase...*; Pouqueville. *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman*, 2 и 3 т. ; Hesychius²⁶¹;

²⁵⁹ НБКМ–БИА, ф. 35, а.е. 1176, л. 297.

²⁶⁰ НБКМ–БИА, ф. 35, а.е. 1176, л. 297.

²⁶¹ Липсва заглавието на произведението.

Charles Alexandre. *Dictionnaire grec-français*, 2 m.²⁶²

След това напомнително писмо следва иск на пловдивския окръжен управител и влиза в ход съдебно производство, заведено срещу нередовния читател Никола Йонков-Владукин от с. Голямо Белъово, Татар-Пазарджишка околия. Сумата, която трябва да плати, е в размер на *512 лева*, тоест стойността, на която са оценени книгите, „взети за домашно четене от Софийската народна библиотека“²⁶³. Тази сума е доста висока предвид тогавашния социален контекст, когато средната месечна заплата на чиновник от Министерството на народната просвета възлиза на 143.42 лв.²⁶⁴

В едно по-късно писмо от 3 май 1902 г., свързано със случая „Владукин“ и адресирано до софийския окръжен управител, тогавашният директор на Народната библиотека Владимир Шишманов иска да бъде разпоредено „да се изискат чрез подведомствените Ви органи, от г-н Владукин, отбелязаните в приложения списък съчинения, които той е взел от Библиотеката за домашно ползване преди повече от година и не ги е върнал, ако да му са били

²⁶² Пак там, л. 297.

²⁶³ ф. 35, а.е. 1176, л. 310.

²⁶⁴ Представената средна заплата е изчислена на базата на интервална скала на годишните заплати на държавните чиновници и служаци по ведомства. Вж. Статистически годишник на Българското Царство. Г. II, София: Държавна печатница, 1910, с. 466. За сравнение на тенденцията при *заплатите* и материалната състоятелност през 1912 г.: първоначален учител е взимал 120-180 лв., прогимназиален учител – 250-370 лв., гимназиален учител – 250-370 лв., професор в СУ – 600 лв., доцент – 400 лв., асистент – 300-350 лв., директор на Народната библиотека – 470 лв., поддиректор на Народната библиотека – 300 лв., директор на Университетската библиотека – 400 лв., библиотекар – 160 лв., коректор в Държавната печатница – 160 лв. (Беров 1988: 14).

искани няколко пъти²⁶⁵. В отговора си от 26 юни 1902 г. Владикин уверява директора на библиотеката, че много от книгите, за които се споменава в изискуемия списък, са вече върнати на библиотеката, а за друга част щял да иска разрешение специално от Министерството на народното просвещение да ги задържи, тъй като са му нужни за изследванията върху българската история²⁶⁶.

Важно с оглед на очертаването на читателските предпочитания на Владикин е кои са заетите от него книги. За тях добиваме представа от списък, изпратен от Народната библиотека до пловдивския „гържавен адвокат“, в който се представя невърнатият „библиотечен имот“, съгласно регистъра на книгите, давани от Софийската народна библиотека за домашно четене. Списъкът е подписан от тогавашния директор Стоян Заимов²⁶⁷. Посочена е датата на заемане на книгата, нейната стойност, както и съответната сигнатура²⁶⁸.

²⁶⁵ ф. 35, а.е. 1176, л. 311. Владимир Шишманов (1860 – 1941) – директор на Народната библиотека от 9 март до доброволното му оттегляне от поста към средата на 1903 г. Вж. подробно в: (Симеонова 2009).

²⁶⁶ ф. 35, а.е. 1176, л. 315. В статията на Бернхард Фабиан „Ученият като читател“ авторът разглежда учения като особен тип читател, който „е единственият читател, чието постижение в четенето е погложено на публичен контрол и критика, а именно когато използва начетеността си в собствени публикации“ (Фабиан 2001: 305). Акцентирам върху този аспект от типологията на *читателя учен*, тъй като това е още един щрих към санкциониращите принуди на четенето, когато функционира в определен социокултурен контекст.

²⁶⁷ Стоян Заимов (1853 – 1932) – директор на Народната библиотека от средата на 1903 до лятото на 1908 г. Вж. (Симеонова 2009: 65 – 66).

²⁶⁸ Посочването на цената на всяка от „забравените“ книги е важно заради „събирането от страна на хазната на поменатия гържавен библиотечен имот“. (ф. 35, а.е. 1176, л. 333) В цитираното писмо се споменава и за невъзможността на ръководството на Народната библиотека да изпрати *разписките*, срещу които е взел книги Владикин.

Следващата таблица онагледява **заемите книги**²⁶⁹:

Дата на заемане	Автор и заглавие	Цена в лева
2 август 1898	Cornelius Tacitus. <i>Oevres completes de Tacite</i> . Paris, 1844, vol. 4.	23
11 август	Plinius. <i>Histoire naturelle</i> . Paris, 1848 – 1850, vol.1 – 2.	45
6 ноември	Alfred Maury. <i>Histoire des religions de la Grèce antique</i> , vol. I, II, III, Paris, 1857 –	25
25 ноември	Marcus Tullius Cicero. <i>Oeuvres complètes de Ciceron</i> . Paris, 1843, vol. 4.	25
4 януари 1899	Procopius Caesarensis. <i>Corpus scriptorum historiae byzantinae</i> . Bonnae, 1835, vol. III.	12
8 януари 1899	F. Lenormant. <i>La legende de Semiramis</i> . Paris, 1872.	29
8 януари 1899	F. Lenormant. <i>Les origines de l'histoire</i> , vol. 1, 2, 3.	40
20 февруар	Геродотъ. <i>Исторія въ девятыхъ книгахъ</i> , vol. 1 – 2.	30
13 м а ъ 1899	M. Nisard. <i>Ammien Marcellin, Jornandes, Frontin Les Stratagemes, Vegece, Modestus</i> .	23

²⁶⁹ НБКМ-БИА, ф. 35, а.е. 1176, л. 325.

2 юли 1899	L. Heuzey et H. Daumet, <i>Mission archéologique de Macédoine</i> . Paris, 1876,	45
19 октомв	Polybius. <i>Historiarum reliquiae</i> . Paris, 1880, vol. 1 – 2.	23
19 октомв	Тукидидъ. <i>Исторія Пелопоннеской войны</i> , vol. 1 – 2.	25
23 октомв	M. A. Savagner, Jordanes. <i>De la succession des royaumes et des temps et de l'origine et</i>	14
23 октомв ру 1899	Macrobe, Nisard. Macrobe, <i>Oeuvres complètes</i> ; Varron, <i>De la langue latine</i> ; Pomponius Mela, <i>Oeuvres complètes: avec</i>	25
18 април 1900	Charles Alexandre. <i>Dictionnaire grec-français</i> , vol. 1 – 2.	45
19 април 1900	Tite – Live. Oeuvres de Tite-Live: <i>Histoire romaine</i> . Paris, 1844, vol. 1 – 2.	46
23 декемвр	Joseph van den Gheyn. <i>Les populations danubiennes</i> .	14
23 декемвр	Claudius Ptolemaeus. <i>Geographia</i> , Paris, 1883.	23
Всичко		512

Прави впечатление, че профилът на четивата е ориентиран към древната история. Списъкът е подписан от дирек-тора на библиотеката Стоян Заимов.

Документацията по случая „Владикин“ съдържа и *кореспонденция* от 17 ноември 1905 г. на директора на библиотеката Заимов с адвоката, нает по това дело. Заимов моли „да се заведе иск, колкото е възможно по-скоро от страна на хазната за прибиране на поменатия библиотечен имот отговорът на пловдивския адвокат – „да се заведе гражданско дело“²⁷⁰.

В *препис* от решение № 173 от 15 февруари 1906 г., който гласи:

Татар-Пазарджишки околийски мировий съдия в публично съдебно заседание разглежда гражданското дело № 2664 от 1905 г., възбудено от Пловдивский окръжен управител като представител на хазната, против Н. Йонков-Владикин от с. Гол. Белъово за 512 лева (...) в едно с лихвата им и разноските, която сума дължал от разни книги, давани му от Софийската Народна библиотека за четене, като за доказателство на иска си е представил завършен препис от извлечение от регистъра на книгите²⁷¹.

При изслушване на адвоката на Владикин пред Пазарджишкия съд на 15 февруари 1906 г. се оказва, че някои от невърнатите книги са изгорели в дома на учения при пожар заедно с цялата му библиотека²⁷². Това обстоятелство се подкрепя с представено по делото удостоверение под № 314/ 1906 г., издадено от общинското управление на с. Голямо Белъово. В полза на историка е и фактът, че „книгите му не са били оценени във време на взимането им“ и че „в такъв случай разписките по делото са в тежест на исковата страна“²⁷³. На основание на гореизложените мотиви, на 15 февруари 1906 г. Татар-

²⁷⁰ ф. 35, а.е. 1176, л. 333.

²⁷¹ ф. 35, а.е. 1176, л. 342.

²⁷² ф. 35, а.е. 1176, л. 342.

²⁷³ ф. 35, а.е. 1176, л. 342.

Пазарджишкият съд приключва случая „Владикин“. С решение № 173 *искът* е обявен за неоснователен и дори се задължава гържавната хазна да заплати на ответника 25,50 лв. разноски по водене на делото. Взетото от съда решение е неокончателно и по правен регламент подлежи на по-нататъшно *апелативно обжалване* пред Татар-Пазарджишкия съд. Подписано е от мировия съдия Христо Иванов²⁷⁴.

В писмо по случая от 15 април 1906 г., от Татар-Пазарджишкото околийско управление до пловдивския „гържавен адвокат“, се обявява, че е подадена апелативна *жалба* срещу решението на съда, тоест срещу оправдаването на ответника²⁷⁵. Два месеца по-късно директорът на библиотеката Стоян Заимов получава отговор на своето запитване по делото от пловдивския адвокат, в който се съобщава, че искът на хазната е отхвърлен. Подадена е обаче въззивна жалба против решението на мировия съдия и „делото (...) висящо пред Татар-Пазарджишкия окръжен съд“²⁷⁶.

Владикин не присъства и на следващото дело, насрочено за 4 юли 1906 г. от Пазарджишкия окръжен съд²⁷⁷. Както стана ясно, искът на Пловдивския окръжен управител е отхвърлен като неоснователен поради факта, че някои от книгите са върнати, а други са изгорели заедно с цялата библиотека на подсъдимия читател (за наличието на пожар има удостоверение от общинското управление на с. Белъвово под № 314/1906 г.). Поради това и последвалата апелативна жалба на Пловдивския окръжен

²⁷⁴ Пак там, л. 342. Взетото решение на съда е от същата дата – 15 февруари 1906 г. В разгледания документ е описано представеното заседание на съда.

²⁷⁵ ф. 35, а.е. 1176, л. 344.

²⁷⁶ ф. 35, а.е. 1176, л. 352.

²⁷⁷ ф. 35, а.е.1176, л. 354.

управител е обявена за неоснователна и съответно не довежда до юридически последици. Така решението се приема за окончателно и „подлежи на обжалване пред Върховния касационен съд в едномесечен срок...“²⁷⁸. От кореспонденцията между министъра на просвещението Никола Атанасов и директора Стоян Заимов става ясно, че от 1906 г. поддиректорът на библиотеката Пенчо П. Славейков е разпоредил читателят Владукин да не се допуска в библиотеката²⁷⁹.

Читателското дело продължава в полза на Владукин, въпреки че постъпва касационна жалба (№ 95/ 20 януари 1909 г.) против оправдателното решение на Пазарджишкия съд²⁸⁰. Основният мотив за жалбата, който се излага, се опира на *Правилника за народните библиотеки в София и Пловдив от 1898 г.*, чийто § 32 изрично гласи „никому не се дават повече от три книги за домашно четене и за по-дълго време от един месец. Изключение се прави само за професорите или изобщо за всички лица, които по своите научни занимания имат нужда от по-много книги и повече време за ползване. На такива лица може да се отпускат до десет съчинения на един път за срок до 6 месеца“²⁸¹. Ясно е, че ученият Владукин влиза във втората категория читатели – групата на интелектуалците, на които се отпуска повече време за четене, а и характерът на самата му дейност категорично предполага това. Правилникът много

²⁷⁸ ф. 35, а.е.1176, л. 354.

²⁷⁹ ф. 35, а.е. 1176, л. 546 и л. 548. Писмата са от 29 март 1907 г. и 4 април с.г. Следствие *заповедта* на Пенчо Славейков, нередовният читател пише до МНП за изясняване на причините за издаването ѝ. Министърът прави запитване до тогавашния директор Стоян Заимов, който потвърждава намерението на библиотечната управа.

²⁸⁰ ф. 35, а.е.1176, л. 356.

²⁸¹ *Правилникът* е утвърден с княжески указ от 6 май 1898 г. под № 15, обнародван в „Държавен вестник“, бр. 127 от 18 юни 1898 г.

прецизно съблюдава регламента за домашното ползване на книги, който според статистиките от това време почти се изравнява с четенето в самата библиотека. Няколко са причините, които толерират феномена на домашно четене по това време, – големият брой ученици, които посещават библиотеката, проблемът със сградата на Народната библиотека и недобрите условия, които се предлагат на читателите²⁸².

* * *

След многогодишно прехвърляне на делото и безкрайните последващи обжалвания, решението на съда за подвеждането на Владикин под юридическа отговорност се приема за неоснователно (1910)²⁸³. Главният мотив, който натезжава за оправдателен ход на делото, е пожарът в дома

²⁸² Цялата история на библиотеката е съпътствана от проблема за сградата и постоянните смени на помещения. Едва през 1949 г. е построена днешната сграда на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. В. Йорданов представя много точно патоса по отношение на борбата за постоянна библиотечна сграда в статията си „За българското книговище. Средства за построяването му“ (в. *Мир*, 18 май 1937 г.): „В продължение почти на 60 години, откакто съществува библиотеката почти всички нейни директори винаги са искали, настоявали, молили, някои дори са пишели кански до Бога, та дано поне той да ги чуе, че трябва съвременно помещение, за да се запазят нашите книжовни творби, нашите архивни материали, да се съхранява духовната култура на България“. Вж. също емблематичната студия на: (Боров 2009: 497 – 524).

²⁸³ В своята *История на Народната библиотека* В. Йорданов датира края на делото още през 1906 г. и повече не споменава за него: „Въпросът се протака чак до 1906 г. (...) гържавният адвокат от Пловдив уведомява библиотеката, че съдът отхвърлил нейния иск...“ Това показва единствено, че се е позовал на архивни материали до съответната година (Йорданов 1930: 155).

на Владикин, но по-силният интелектуален аргумент е достойното отстояване на четенето като занимание, което те „принуждава да се стремиш към безкрайното“ знание (Фуко 1998: 236).

На това дълго и настоятелно дело срещу „закъснелия“ читател са свидетели библиотечните директори Владимир Шишманов, Пенчо П. Славейков и Стоян Заимов. На следващата година *читателят Владикин* е осъден чрез изпълнителен лист № 1756/1911 г., издаден от Татар-Пазарджишкия съд, с постановление да бъде заплатена на библиотеката стойността на невърнатите 28 тома книги (512 лв.)²⁸⁴. Министерството на просвещението обаче прави постъпка за опрощаване на дълга и изпълнението е спряно „до второ разпореждане“²⁸⁵. *Владикин за пореден път е оправдан*. Както става ясно доста по-късно, в писмо от 12 декември 1914 г. казусът „Владикин“ отново се повдига от директора Александър Златанов. В писмо до министъра той настоява да се възобнови искът по събиране на сумата²⁸⁶. Запитването на Златанов е продиктувано от затруднението на

²⁸⁴ Характерното за *изпълнителния лист* е удостоверяването, че лицето, в чиято полза е издаден, разполага с право на принудително изпълнение за реализиране на своя претенция срещу длъжника – в случая Владикин трябва да изплати паричната сума, като съдебният изпълнител е задължен да образува изпълнително производство, в което да се реализира това право.

²⁸⁵ Това разбираме от писмо (№ 407/24.IX.1911 г.), адресирано до Татар-Пазарджишкия финансов началник от зам.-директора на библиотеката Никола Михов, изпълняващ тази длъжност в периода 19.VII.1911 – 16.X.1911 г. при управлението на Пенчо Славейков. В архива липсват други документи, които да представят отговора на съответното ведомство.

²⁸⁶ ф. 35, а.е. 1176, л. 589. Александър Златанов е бил директор на Народната библиотека в периода 18 септември 1913 – 31 март 1915 г.

библиотечното ръководство да прибере голяма част от книгите си, „пръснати (...) по недобростъвестни четци без нуждния залог“ и подчертава, че „по-голямата част от лицата, които ще трябва да следим за изгубени и пр. книги, са все професори, писатели, бивши библиотечни чиновници и обществени дейци“²⁸⁷. С това последно писмо, отнасящо се до читателя Владикин, се губят следите. Той умира няколко години по-късно²⁸⁸. Освен със своите обществени изяви, журналистът оставя своя принос и в *историята на четенето*.

Ето как *случаят „Владикин“* представлява съществен щрих от историята на формирането и функционирането на институционалното четене в зараждащото се модерно българско общество. Проследяването на сложното взаимодействие на властовите механизми и натрупването на символен капитал (четене) в библиотеката дава основание да се говори за нова култура на читателските практики, в която читателят става *автономен индивид*.

Post mortem

През 2011 г. се появява преиздание на книгата на Никола Йонков-Владикин „Зачатките на българската история“, издадена през 1901 г. в Татар-Пазарджик²⁸⁹. Труд, за който безспорно са помогнали и невърнатите от Народната библиотека книги.

Систематизацията на различни показатели от библиотечната номенклатура насочи към открояването на особения тип читател, наречен институционален.

²⁸⁷ ф. 35, а.е. 1176, л. 589.

²⁸⁸ Умира през 1918 г.

²⁸⁹ Фототипно издание излезе през май 2011 г. в издателство „Симолини“, благодарение на Антон Съботинов и Александър Мошев (Владикин 2011).

Въвеждането в научно обращение на неизползвани и непубликувани до момента архивни източници позволи проследяването на различни *институционални практики* в библиотеката като: санкции за нередовни читатели; кореспонденция със санкциониращ характер, свързана с домашното заемане на книги (институционално и индивидуално), което за този период е равностойно на четенето в самата библиотека. За типологизирането на институционалния читател и институционалното четене са разгледани първите библиотечни читатели и прочити.

Друга регулационна „принуда“, която в най-чист вид „улавя“ читателите, е водената библиотечна статистика. От нея най-точно могат да се извлекат данни за социалния състав на читателите в библиотеката, както и извеждането на по-обща за изследвания период тенденция, някои от които се срещат и в другите разгледани библиотеки. Анализирането на основните читателски групи, институционалното обособяване на жените читателки, проследяването на първото известно дело, заведено срещу нередовен читател, бележат институционалното утвърждаване на новия читател след 1878 г.

Чрез тази реконструкция на читателските практики могат да се очертаят първите уловими читателски „хроники“, които допринасят за конструирането на една от възможните истории на читателя в свободна България.

ГЛАВА III. ЧЕТЕНЕ И ЧИТАТЕЛИ В ДРУГИ БИБЛИОТЕКИ

3.1. ПЛОВДИВСКАТА НАРОДНА БИБЛИОТЕКА (1879)

3.1.1. ИСТОРИЯ, ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ. НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

Институционалните характеристики на втората по-големина библиотека в България ще бъдат представени на базата на изследваните документални свидетелства, профилиращи читателската общност. Целта е да се очертаят параметрите на историята на четенето и читателите освен в рамките на библиотеката, и в един по-широк социокултурен контекст. Това от своя страна би осъществило намерението за систематичност в проучването на аспектите на читателските практики (1878 – 1944).

За изследването на Народна библиотека „Иван Вазов“ (Пловдив) са проучени краеведски материали, включващи *хроники* за периода 1878 – 1944 г., статии от *периодичния печат*, свързани с културната история от онова време. Използвани са *годишниците* на библиотеката от създаването ѝ до края на разглеждания период. От тях са анализирани: *статистиките* за читателските посещения както в библиотеката, така и при заемане на литература за дома; социалният състав на читателите; тематичната статистика на ползваните книги. Запознаването със *статистическите вedomости* по тези критерии дава възможност систематично да се проучат различни аспекти на читателските практики (1878 –

1944)²⁹⁰. Трябва да се отбележи, че статистиката на Пловдивската народна библиотека е с най-голяма непрекъснатост по време на разглеждания период²⁹¹.

Архивът на библиотеката до 1901 г. не е обработен. Единствените данни, които са публично достояние от този фонд, присъстват в книгите на Рагка Колева и Емил Стоицов – „Народната библиотека в Пловдив: Архивни хроники, 1879 – 1945“ (Колева, Стоицов 2008), както и „Народната библиотека в Пловдив: Архивен фонд. Първи свитък, 1882 – 1892“ (Колева, Стоицов: 2012). Книгата (Колева, Стоицов 2008) е базирана на архива на библиотеката, *годишниците* на Пловдивската народна библиотека (1905–1941), пловдивския *периодичен печат*, архивните фондове на Иван Добровски, Йоаким Груев, Лука Касъров, Николай Райнов и др., *дневниците* на Румелийското Народно събрание и на Народното събрание на България, *исторически преглед* на Народната библиотека и музей в Пловдив до Съединението. В последната книга на Колева и

²⁹⁰ Систематизирани статистически сведения за библиотеките от този период са отразени в *Статистическия годишник* след 1909 г. Първоначално се излагат данни за Народните библиотеки в София и Пловдив. От втората половина на ХХ в. се включват библиотеките от Велико Търново и Шумен (вече със статут „народни“), както и общински, дружествени, кооперативни библиотеки, а от 1929 г. се дават обобщени сведения за читалищните библиотеки. Университетската библиотека в София се включва в статистическите наблюдения през 1938 г. (Дончева 2004: 413 – 414).

²⁹¹ Доказателство за това са *Годишниците* на Пловдивската библиотека, които излизат редовно от 1904 г. до 1941 г. *Годишниците* на Народната библиотека в София обхващат периода 1905 – 1930 г. *Отчетите* на Пловдивската библиотека поддържат *единна структура* в извеждането на показателите: данни за броя на посетителите и заетите книги в читалнята и за вкъщи, четени книги по области на знанието, социален състав на читателите, прочитни езици.

Стоицов (2012) се подема инициативата по обработване на фонда в свитъци (необработеният документален масив е в 7 папки с хронологично деление 1882 – 1887 г., 1888 г., 1889 г., 1890 г. и три папки без данни за година), вероятно до 1901 г. Първият от тях „свитък“ обхваща документи от десетгодишен период (1882 – 1892), при управлението на директорите: Александър Башмаков, Илия Йовчев, Иван Белопитов, Иван Говедаров, Стефан Ботев, Атилио Такела и Васил Диамандиев. За периода след 1901 г. архивът на библиотеката е предаден в Териториалния архив – Пловдив²⁹². Там са организирани и обработени само малко документи, включени в 31 архивни единици и общ брой 478 документа.

Във връзка с *домашния прочит* се водят специални книги с имената на читателите, заетите от библиотеката книги, платения депозит и други данни. Съществува голяма преписка до читатели, невърнали в срок книги, съдебни процеси срещу нередовни читатели, писма до началници на участъци за съдействие прибирането на библиотечни книги, протоколи за взети залози, за повредени и невърнати книги. Интерес представляват книги и документи, в които се донася до Министерство на просвещението за някои читатели, които ползват книги „с противогържавно и противорелигиозно съдържание“. Изисква се разпореждане за вземане на мерки в такива случаи (1934). Необработените материали от архива, отнасящи се за периода 1882 до 1970 г., са събрани хронологично в папки и тефтери. Между тях се намират интересни източници за историята, организацията и административното устройство на библиотеката, правилници, протоколи, отчети, доклади, актове и др. (Маринов, Симеонов 1971: 118).²⁹³

²⁹² ф. 139 к, 1901–1944 г.

²⁹³ Вж. и (Нанова 1978).

Според *първото официално преброяване* от 1881 г. в Източна Румелия живеят 573 560 етнически българи, 147 700 турци, 42 659 гърци, 19 127 цигани, 4 177 евреи и други малки групи. А *първото официално преброяване на населението на Пловдив* показва, че през 1884 г. там живеят 33 442 души, от които мъже – 18 189 и жени – 15 253. От тях българи – 16 752, турци – 7 144, гърци – 5 497, евреи – 2 168, арменци – 1 061 и други – 902. Сред тях се срещат професиите на: учени, публицисти, професори, учители и учителки (161); актьори и музиканти (167); архитекти, инженери, живописци, фотографи и пр. (42); адвокати, доктори, акушерки (107); чиновници (607); духовни лица (172); печатари и литографи (114) (Зора 1885: 142)²⁹⁴. Тази картина донякъде би дала представа за по-нататъшното разглеждане на формирането на институционалния читател и установяването на новите читателски практики. От статистиката за 1885 г., представяща пловдивското население, са посочени 1 868 чиновници, 376 учители и 103 архитекти, лекари, дентисти, инженери, техници и др. Това оформя картината на професионалната структура в тези първи години след Освобождението и чертае периметъра на *потенциалните институционални читатели*. От сп. „Зора“ за същата година (1885) разбираме и някои подробности за социалния състав и културния живот на града:

²⁹⁴ Ето данните от последното преброяване на населението в Пловдив през 1939 г.: общ брой – 105 643, от които българи – 82 012, арменци – 6 591, турци – 6 462, евреи – 5 960, цигани – 2 982, гърци – 200 и други – 1 436. Сравнението на данните от 1884 и 1939 г. представя следната тенденция – двойно се увеличава броят на българите, броят на турците намалява повече от два пъти, а броят на гърците намалява близо четири пъти. Населението на Пловдив в началото на изследвания период (1884) е 31.6% от населението на града в края на периода през 1939 г. (Шивачев 1998: 40 – 42).

Пловдив се представява в края на 1884 г. и от 167 актьори и музиканти, 42 живописци и фотографи, 114 печатари и литографи, излизали 12 периодични списания (10 български, 1 гръцки и 1 на турски); 3 библиотеки, 1 музей, 1 театър; 21 (8 български и 13 чужди); 15 църкви (13 православни, 1 грегорианска, 1 протестантска и 1 католическа); 10 фабрики; 8 печатници и 10 литературни дружества, благотворителни и търговски (Зора 1885: 142).

След разпокъсването на Санстефанска България, в продължение на седем години Пловдив е столицата на Източна Румелия. До Съединението (1885) в града се събират Иван Вазов, Константин Величков, Петко Р. Славейков, Петко Каравелов, Захари Стоянов, Стефан Бобчев, Михаил Магжаров и други културни и обществени дейци. Там редактират списания и издават книги и брошури Хр. Д. Максимов, Димитър Благоев, Вела Благоева, г-р К. Кръстев. През 1882 – 1884 г. Иван Вазов и Константин Величков редактират сп. „Наука“, през 1885 г. редактират и сп. „Зора“. Н. Йонков–Владикин редактира сп. „Дума“, г-р К. Кръстев сп. „Критика“, Ст. Бобчев сп. „Българска сбирка“. Също така в Пловдив излиза сп. „Дело“, което основава и редактира Вела Благоева, известна политическа деятелка²⁹⁵. Там започва да излиза и сп. „Ново време“, под редакторството на Димитър Благоев; известно време излиза и сп. „Светлина“, редактирано от Юрган Михайлов (Караславов 1941: 20).

Концептуалната неразривност на *четенето* и *грамотността* изисква да се отбележи, че данни за нивото на грамотността съществуват едва за последните десетилетия на XIX век. През 1880 г. грамотни са едва 3.3%

²⁹⁵ Вела Благоева участва в редактирането на сп. „Съвременний показател“ заедно с Димитър Благоев и сама основава няколко списания: „Дело“ (1894), „Женски бюлетин“ (1902), „Женски труд“ (1904 – 1905). За *редакторките* на вестници и списания вж. (Даскалова 2012: 384 – 387).

от цялото население (5% от градското мъжко и 2% от градското женско население; 0.5% от селското мъжко и 0.1% от селското женско население) (Даскалова 1999: 62). Данните за Пловдив, които представя преброяване от 1885 г., посочват: 10 776 грамотни, или 32.22% спрямо общия брой на населението; неграмотните са 22 666, или 67.78%, грамотните мъже са 8 074, или 44.38%, а грамотните жени – 2 551, или 17.71% (Митева 1998: 74)²⁹⁶.

Трябва да се отбележи, че от 1878 г. до войните (1912) Пловдив се развива със *средногодишен прираст* от 559 души, за периода от 1910 до 1920 г. – 1 543 души, а за 1920 – 1939 г. – с 2 222 души²⁹⁷. Ето данните за темпа на нарастване на втория по големина град в България: през 1887 г. Пловдив наброява 33 000 жители; през 1900 г. – 43 000; 1910 г. – 48 000; 1920 г. – 63 000; 1934 г. – 100 000 и през 1946 г. – 127 000 (Даскалов 2005б: 169).

Пловдивската библиотека е основана през втората половина на 1879 г. като национално книгохранилище на Източна Румелия, под името Областна библиотека и музей²⁹⁸. Инициативата за създаването ѝ е на тогавашния областен директор на Народното просвещение Йоаким Груев. За

²⁹⁶ Трябва да се отбележи, че през периода 1886 – 1894 г. с население по-голямо от 20 хиляди жители са, освен столицата София, единствено градовете Пловдив, Варна, Русе, Шумен и Сливен (Статистически 1910: 22 – 24).

²⁹⁷ Вж. главата „Модернизацията“ в: (Пужев 1999: 165 – 203).

²⁹⁸ По предложение на Илия Йовчев, подкрепено от министър-председателя Петко Каравелов, от „областна“ тя се преименува на „Българска Народна библиотека и Музей в Пловдив“ (1886). От същата година преминава под ведомството на МНП. А по-късно през 1887 г. от наименованието ѝ отпада „българска“. От основаването си до края на 1944 г. библиотеката и музеят са под едно управление, след което се обособяват като самостоятелни институти (Маринов, Симеонов 1971: 118).

основата на книжния ѝ фонд служат книгите на *Венелиновата одеска библиотека* (1 848 тома) (Колева, Стоицов 2008: 46). Пловдивската библиотека е открита за читатели на 15 септември 1882 г. Неин пръв директор е руският обществен деец и публицист А. А. Башмаков (1882)²⁹⁹. Първият обнародван документ, който засяга библиотеката и музея, е от 30 януари 1880 г. С него директорът нарежда на префектите в областта да запазват откритите старини и да ги предават в книгохранилището на дирекцията (Колева, Стоицов 2008: 23). Областното събрание на Източна Румелия приема първия *Закон за свободата на печата* на 27 ноември 1881 г., който осигурява първото у нас задължително депозирание на печатни произведения в обществена библиотека. Чл. 3 от закона гласи: „При обнародването на всяко печатно нещо, печатарят е длъжен да дава по два екземпляра на Областната библиотека, инак той ще се наказва с глоба от

²⁹⁹ Също така Александър Башмаков, руски публицист, по-късно ръководител на „Журнал дьо Санкт Петербург“ и библиотекар при Палеонтоложкия институт в Париж. Башмаков поставя основите на модерната библиотека, като я урежда по образец на Санкт-Петербургската публична библиотека. Започва със съставянето на *каталозите*, въвежда „журнален регистър“, прилага система за контрол върху ползваната литература, съставя *правиленик* за вътрешния ред. Предприема широко набавяне с бюджет от 200 000 гроша за 1882 – 1883 г. Създава връзки с най-известните книжарски фирми – на *Разпопов* в Одеса и *Дейбнер* в Петербург, *Брокхаус* в Лайпциг, *Грюбнер* в Лондон, „*Реймвалд и Алцет*“ в Париж, *Вайс* в Цариград, *Х. Георг* в Женева. Доставчици на българските книги са Хр. Г. Данов, братя Кравареви, Паничков, Игнатов (Колева 1998: 62).

18-20 гроша“ (Колева 1998: 63)³⁰⁰. Така Пловдивската библиотека става първата депозитна библиотека. Масивът от данни в архивите на библиотеката дава възможност да се направи заключението, че повече от 80% от постъпленията във фонда до 1920 г. са от депозит. А до 1944 г. от депозит в библиотеката са постъпили 129 858 книги и периодични списания при закупени от 1904 г. до 1944 г. едва 12 044. От тях голям брой са брошурите – около 70% служебни и гребни издания с временен характер и малоценна литература.

Най-ранният ръкопис на „правилник“ е от 10 февруари 1882 г. Той е дело на първия уредник на книгите и старините в книгоохранилището на Дирекцията на народното просвещение Иван Добровски. Правилникът въвежда, наред с другите предложения, два списъка: първият има функцията на инвентарна книга, а във втория книгите се разпределят по езици (Колева, Стоицов 2008: 39). Първият *Правилник на Областната библиотека в Пловдив* е подписан от Иван Добровски на 10 февруари 1882 г. От неговия чл. 6 става ясно, че всеки читател „не ще може да поисква да му се дава за прочитание изведнъж освен само една книга“, а по силата на чл. 16 за *домашното четене* в тези първи години „не се дава никоя книга за навън, освен с писмено дозволение на Дирекцията (...) с означение за срока, който да бъде колкото е възможно по-кратък, за да могат да се ползват от същата книга и други читатели“ (Колева,

³⁰⁰ За съжаление този закон действа до Съединението, едва на 31 януари 1897 г., по инициатива на министъра на просвещението Константин Величков се приема законопроект за задължително и безплатно депозитиране на всички излезли в Царство България печатни произведения в Народните библиотеки в София и Пловдив. Първият правилник на двете народни библиотеки е публикуван на 18 юни 1898 г. и създава благоприятната предпоставка за по-нататъшното им функциониране като своеобразни архиви на българската книжнина (Колева 1998: 63).

Стоицов 2008: 44). Първите книги, достъпни на читателите, са от *каталога* на Венелиновата библиотека, изготвен от А. Баумаков и от каталог на английски книги (427), които са поръчани от Петко Каравелов (Марица 1882: 1)³⁰¹.

3.1.2. СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ФАКТОРИ: ЗАПЛАТИ И ПОКУПАТЕЛНА СПОСОБНОСТ

През първите години на своето съществуване Пловдивската народна библиотека няма *самостоятелен бюджет*, а се финансира от Дирекцията на народното просвещение. Интересно е да се проследят *личните бюджети* на служителите в библиотеката. От 1886 до 1918 г. Заплатите в библиотеката не се променят. Директорите получават 350 лв., поддиректорите – 230 лв.; писарите 80-100 лв., разсилните – 70-80 лв. (Колева, Стоицов 2008: 349). За вникване в *материалното битие на библиотекарите* представям цените в един тогавашен пловдивски ресторант: руски борш – 30 ст.; рагу от раци по полски – 60 ст.; телешко печено – 70 ст.; аспержи с масло – 80 ст. Издръжката на едно семейство с две деца на месец е била 103,40 лв. Същата година пътуването до САЩ е струвало 184 лв. (Колева, Стоицов 2008: 349-350).

В годините на *кризата* от 1929 – 1933 г. се засилват инфлационните процеси, което води до намаляване реалните доходи на населението. *Правителството на Народния блок* (1931 – 1934) въвежда *удръжки от чиновническите заплати* в размер на 5-10% (1931 г.), до 2-14% (1931/1932 г.) и от 3-20% от юни 1933 г. (Беров 1988: 20).

³⁰¹ „Тия дни се очакват за допълнение на библиотеката голямо количество томове на французски книги, между които и преводите (на французски) на много класици. Сега засега се отличава по някои рядкости Венелиновската библиотека, а по солидни произведения английският отдел“ (Марица 1882: 1).

Едва *правителството на Кимон Георгиев* (1934 – 1935), при условията на остра политическа криза, чрез различни икономически лостове, премахва удръжките за данък от чиновническите заплати (Беров 1988: 20)³⁰². Така реалните *заплати* постепенно се повишават, но без да достигнат и през 1935 – 1939 г. по покупателна сила нивото от 1912 г. (Беров 1988: 20). Тази политика се запазва без промени и при следващите правителства до Втората световна война (Беров 1988: 20). Ето и заплатите на библиотекарското съсловие през 30-те години на ХХ в.: директор на библиотека получава 6 800 лв., главен библиотекар – 5 000 лв., библиотекар – 4 680 лв., пазители – 2 400 лв., прислужници, пазачи и др. – 1 600 лв. (същите получават и по 1 000 лв. годишно за грехи и обувки) (Колева, Стоицов 2008: 350). За сравнение *месечната издръжка* на четиричленно семейство в лева през 1939 г. е 2 010 лв. Цената на хляба е 5,78 лв., 1 кг свинско месо – 27,98 лв., 10 яйца – 15,50 лв.; 1 долар се разменял за 139 лв. (Колева, Стоицов 2008: 350).

3.1.3. СТАТИСТИКИ НА ЧЕТЕНЕТО И ЧИТАТЕЛИТЕ

Според периодичния печат от това време първите читатели са „изключително от учениците от тукашната гимназия“ (Марица 1882: 1). Както стана ясно от правилника, книги за домашен прочит не се раздават. Изключения се правят само за учителите, съобразно директорски списъци. По-късно книги се заемат и от чиновници. След това забраната е премахната.

За 1882 г. *първите читателски посещения* са общо 74, от тях учениците са 48, румелийските чиновници – 17, учителите – 3, „случайни чужденци“ – 6; в тези първи години от съществуването на библиотеката читателите са не повече от 20-30 души дневно (Дякович 1949: 9). Директорът

³⁰² От 1934 г. *чиновниците* започват да получават нови заплати без *удръжки* за данък върху приходите и 10% пенсионен фонд (Беров 1998: 9).

Башмаков дава следното сведение относно тези първи читателски практики:

Почти без изключение дохождаха подир плагне: твърде рядко и преди плагне. На последните седмици посетителите са много редки; има вечери, когато няма ги съвсем. Причина е според мен в това, че Венелиновската библиотека е загубила сега интерес. Читателите искат нови книги. Подир две или три седмици, ще можем да предложим на читателите до 4 000 книги; тогава ще обадим тази новина чрез вестниците (Дякович 1949: 9).

Ограничения брой посещения на учители директорът обяснява с все още нерегламентираното даване на книги за домашно четене. В края на 1882 г. Башмаков докладва на министъра на Народното просвещение за новите постъпления във фонда, от които 635 тома са на френски, 537 – на руски, 429 – на английски, 423 – на български, 142 – на хърватски, 140 – на чешки, 34 – на немски, 18 – на гръцки. След като са добавени и томовете на Венелиновата библиотека, – 1 848 – общият брой на библиотечния фонд става 4 208. „Неповърнатите“ книги са 74. По времето на директора Илия Йовчев, в края на 1884 г., фондът на библиотеката достига 10 093 тома. Сравнявайки сведенията за *читателските посещения* през 1884 г., отбелязани в отчета на директора Йовчев, посетителите са се увеличили повече от два пъти в сравнение с 1883 г. (304) и достигат 749 (според изгадените „посетителски билети“): 180 от посетителите са чиновници, 378 – ученици, 58 – учители, търговци, „госпожи и госпожици“ – 41 и „други“ – 93 (Дякович 1949: 15). През 1884 г. са направени 6 730 посещения (средно по 20-30 читатели дневно). Освен вестници и списания на различни езици (в читалнята), са четени 5 331 тома, от които 2 502 на български език, 2 010 тома на руски, на френски (491) и на други езици (228) (Дякович 1949: 15). Тези

данни ясно показват, че най-многобройната читателска група е тази на учениците, следвана от румелийските чиновници. За чиновниците Д. Юруков отбелязва: „Пловдив беше станал истински пазар на чиновници. Цялата интелигенция на Южна България се беше стекла и чакаше назначение на служба“ (Юруков 1932: 55). Читателските групи подсказват все още необособените професионални групи. Ето какво четем в периодичния печат за читателите на новоучредената библиотека:

Разбира се, че за специалиста историк, иконом и инженер, европейската литература е по рѣка, но право да си кажем, ние не виждаме между българите още никакви специалисти, но и няма да видим скоро. Ние не виждаме и четци между нас! Четирдесят журнала по разни клонове на науката се приемат, но от тях се разрязват само няколко (Борба 1885: 3).

От публикувания в печата *отчет* разбираме каква е посещаемостта за един месец през същата година. Става ясно, че през март 1884 г., „управата е издала 136 годишни билета на разни лица – 68 ученици, 40 чиновници, 19 на търговци и художници и пр., 6 на госпожи и два на свещеници. Учреждението е приело 783 посетители, близо по 33 души на ден. (...) Откак се е отворила библиотеката, поп не е престѣпвал през прага. А това е доволно да характеризира нашето духовенство“ (Марица 1884: 3)³⁰³. Тази констатация е индикатор за ниската образованост на духовниците след Освобождението.

За преобладаващо русофилската политическа ориентация на голяма част от тогавашното общество съдим и по отношението към руските книги в библиотеката:

³⁰³ През този месец библиотеката е била отворена 24 дни.

Нам е твърде приятно, че числото на руските книги превъзхоствува в библиотеката. А защо е нам граго, да се изкажем в това, колоните на „Борба“ са тесни. Ние молитствуваме на българският народ, щото руското влияние да гържи завинаги връх в неговата среда. (...) От всички европейски литератури, ние предпочитаме за нас руската литература в популярен смисъл. Тя има за нас грамадно възпитателно значение. Да не кажем голяма дума, но няколкото характери, които на пръсти притежаваме, ние ги гължим на тая литература (Борба 1885: 3 – 4).

Статистиката за 1884 г. на Областната библиотека и музей показва следното: общ брой читатели – 749, от тях чиновници – 180, ученици – 378, учители – 58, търговци и други – 93, „госпожи и г-ци“ – 41 (Марица 1885: 4). Четене *по езици*: на български – 2 502, на руски – 2 010, на френски – 491, „разни“ – 228. За *домашен прочит* взимат книги 1 201 души.

За институционалните намеси в читателските практики може да съдим и от *Вътрешния правилник на библиотеката*. В чл. 10 например се споменават и читатели, които се занимават с научни и литературни занятия. Те могат да заемат книги, които се отнасят към предмета на заниманията им (Колева, Стоицов 2008: 102). Така правилникът насочва към типа читатели с профилирани интереси. Те са и основното ядро от посетители.

Както вече бе представено в главата за Софийската народна библиотека, санкции срещу нередовните читатели са предприети и в Пловдивската библиотека. Ето едно известие във вестник „Народний глас“: „Управлението на Областната библиотека, съгласно заповедта на г. Директора на Народното просвещение известява на

публиката, че г. г. Ст. Попов³⁰⁴ и Маню Н. Бояджиев са предадени на правосъдието и подобно ще се постъпва с всички, които вземат книги от библиотеката и се отнасят безчестно към това учреждение“ (Народний глас 1885: 2)³⁰⁵. В „архивните хроники“ на Пловдивската библиотека Колева (Колева, Стоицов 2008) намира сведения и за други *закъсни читатели*, които са сред известните личности на времето: г-р Никола Генадиев, Никола Каблешков, С. С. Бобчев, капитан Попов, Ам. Гюмюшгердан и др. Това показва, че в онези първи години от т.нар. *домашно четене* са се възползвали малцина. Подобна тенденция се наблюдава, както вече стана дума, и в Софийската народна библиотека.

В отчет за 1887 г. на Пловдивската библиотека и музей, изпратен от директора Иван Говедаров до министъра на Народното просвещение, се посочват 12 962 книги на следните *езици*: славянски – 104, български – 1 603, руски – 4 154, влашки – 8, чешки – 640, сръбски – 121, полски – 5, хърватски – 113, латински – 142, френски – 3 040, немски – 1 556, английски – 1 165, италиански – 62, гръцки – 242, арменски – 2, турски – 5. Книги „анонимни“ – 1 969, ръкописни и стари книги – 66. В това число (12 962) са включени и книгите от *Венециновата библиотека*, съдържаща 1 870 тома, представена *по езици*: руски – 912, френски – 504, български – 305, гръцки – 75, немски – 23, чешки – 19, италиански – 19, латински – 9, английски – 2, славянски – 2. Прави впечатление преобладаването на книгите на руски език, второ място заемат книгите на френски, трето място –

³⁰⁴ Стефан Попов е един от основателите на българския професионален театър.

³⁰⁵ Вестникът е с русофилска политическа ориентация. Издател е Димитър В. Манчов, редактори – Стоян Михайловски, Иван Вазов, Константин Величков.

тези на немски³⁰⁶. Читателите, които посещават библиотеката през същата година, са 16 653, или на ден около 58. *Четените в библиотеката* книги са 23 622, а дадените за *домашно четене* наброяват 1 047. „Четците“, както тогава наричат читателите, принадлежат към следните групи: чиновници (47), учители (23), ученици (361), търговци (51) и други – (99). Следващи данни (за 1889 г.) посочват, че през годината са издадени 554 посетителски листа, от тях 54 на учители, ученици – 307, чиновници – 57, търговци – 31, разни – 84 и „госпожи и госпожици“ – 21. Общият брой на посетителите е 12 777, а книгите, които са четени в читалнята, са 10 104; за *домашен прочит* са заети 2 601.

И през двете отчетни години е видно преобладаващото четене в библиотеката; значително по-малък е броят на книгите за домашно четене. Най-много са ученическите посещения. Прави впечатление тенденцията към изравняване на броя на учители и чиновници. Тази следосвобожденска тенденция е логична за време, в което учителството е изместено от новата професионална прослойка на чиновничеството. Това е и една основна отлика от Възраждането, когато учителското съсловие е „най-представителната и компактна професионална група сред възрожденските интелектуалци“ (Генчев 1988: 10).

За очертаване на професионалния състав е необходимо да се проследи разпределението на следосвобожденската интелигенция *по професионални групи*.

³⁰⁶ Из „Отчет по управлението на Народната библиотека и музей за 1887 г.“ (Колева, Стоицов 2008: 135).

Състав и брой на следосвобожденската интелигенция
(Димитров 1974: 81):

професии	% към общия брой на интелигенцията (1941)
учители	58.9
лекари (вкл. ветеринари, зъболекари и	11.06
юристи	11.06
професии в областта на изкуствата (писатели, артисти, музиканти, художници, скулптори, журналисти и др.)	7.37
духовенство	5.35
инженери и архитекти	4.52
научни работници	1.47

От данните в тази таблица стават съвсем очевидни най-важните особености в професионалната структура на интелигенцията. *Първо* – дялът на *учителите* в нея е изключително висок – почти 40 пъти по-голям от дела на научните работници и 6 пъти от дела на цялата висша производствено-техническа интелигенция (инженери, архитекти). Броят на учителите се е увеличил почти 23.3 пъти (от 1.379 в 1879 г. на 32.104 – 1941 г.) (Димитров 1974: 62). *Второ* – в професионалната структура на българската

интелигенцията крайно нисък е делът на научната и висшата техническа интелигенция. *Трето* – значителен дял заема административно-управленският слой на интелигенцията. В България юристите съставляват около 8% от интелигенцията и надхвърлят както броя на лекарите, така и числеността на инженерите и архитектите.

По повод на *читателките* (в началните статистики жените се отбелязват в графа „госпожи и госпожици“) е важно да се спомене и т.нар. *салон за дами в библиотеката*. За него разбираме още през 1884 г. от периодичния печат, в който се споменава за такъв салон в Пловдивската библиотека: „има, освен хубавите два читателски салона и стая за специално занимание и стая за дами“ (Марица 1884: 3). Това навежда на предположението, че „дамите“ не четат в общата читалня. Подобна догадка е донякъде основателна заради наличието на подобни салони в Софийската и Русенската библиотека. Изследването на този феномен би довело до маркирането на още едно от *местата на четене* в свободна България. Институцията библиотека в случая дискриминира читателите по пол, като ги отделя в друго пространство – едновременно извън общото, но и като пряко подчинено на него.

Борис Дякович определя периода между 1887 и 1901 г. от историята на Пловдивската библиотеката като „време на безредие и безпътница“³⁰⁷. Това най-вероятно се дължи на все още неукрепналата нормативна структура и честата смяна на ръководен и помощен персонал. Изключение прави краткото управление на Стефан

³⁰⁷ ТДА-Пловдив, ф. 139 к (*Народна библиотека и музей – Пловдив*), а. е. 12, л. 42. В отчета от Пловдивската библиотека и музей за 1901 г. и 1902 г. Дякович излага съобразно *Правилника* за народните библиотеки в София и Пловдив (1898), извършения нарушения на предишното ръководство.

Ботев³⁰⁸ (брат на Христо Ботев), който успява да запази за библиотеката ценни книги по администрация, юриспруденция, политическа и парламентарна литература (като отказва да ги предаде на Народното събрание в София). Както узнаваме от писмо до министъра, по негово време се организират сказки (публични четения): „завчера стана в повереното ми учреждение едно събрание от учителите на тукашната гимназия, в което се реши да се четат в салона на библиотеката (...) сказки от чисто научно съдържание по разните клонове на науката. Така идущия петък (...) ще да гържи такава сказка училищний инспектор г-н Д. Фингов по темата „Умение как да се живее“ (Колева, Стоицов 2008: 147). Подобни сказки регламентират четенето в един друг статут – четенето на глас в библиотеката (възможност, която дава единствено *сказката*). Друг принос на Ст. Ботев във връзка с политиката му спрямо читателите е „уреждането“ на две читални за „по-специални занятия“, които са отворени, както и цялата библиотека, от 9 ч. сутринта до 19 часа. Освен това директорът отваря библиотеката и в „официални дни за занаятчийското съсловие на града“ (Колева, Стоицов 2008: 147)³⁰⁹.

Още в първия си *отчет* Дякович е категоричен, че *библиотечната статистика* е „съвсем занемарена или

³⁰⁸ Стефан Ботев (1854 – 15 април 1890) – роден в Калофер. Завършва Калоферското училище, след което отива да учи в гр. Табор (Чехия) със съдействието на Евлогий Георгиев. Назначен е на длъжността директор на Пловдивската народна библиотека на 20 юли 1889 г. (Колева, Стоицов 2008, 144 – 145).

³⁰⁹ По всяка вероятност читалните за специални занимания са използвани за изнасяне на сказките. Другото предназначение на читалнята е свързано с научните занимания на някои читатели. Доколкото става ясно, периодичните издания са били в общата читалня.

съвършено повърхностно водена³¹⁰. Директорът въвежда нови наредби и бюлетини и установява „по-голяма контрола над посетителите“³¹¹. Налага и публично излагане на „ведомостите“ през целия месец в самата библиотечна читалня. Като „по нея всеки любопитен може да узнае не само колко книги били взети през един определен месец в библиотеката или за у дома, и колко четци са посетили учреждението, но и колко дни е било отворено през този месец, какви са били посетителите по занятие, и какви са били четените книги по език и предмет“³¹². За състоянието и достоверността на статистическите данни от 1894 до 1901 г. можем да съдим от писмото на Дякович до директора на статистиката:

За жалост, обаче, тия данни никога не са верни, а особено за годините 1898, 1899 и 1900 г., когато управлението на учреждението било оставено в ръцете на един полуграмотен господин (Атилио Такела)³¹³. Изобщо до края на втората половина на 1901 г. не трябва да се дава никаква вяра на цифрата, като при това, по едно странно понятие за статистиката изразяват не броят на библиотечните посетители, а обратно на взетите от тях книги (...) ако един посетител е взел за прочит 10 книги, в графата се означава 10 посетителя (...) без да се смята, че един читател може да поуска книги с няколко бюлетини. Най-

310 ТДА-Пловдив, ф. 139 к, а. е. 12, л. 43.

311 ТДА-Пловдив, ф. 139 к, а. е. 12, л. 43.

312 ТДА-Пловдив, ф. 139 к, а. е. 12, л. 44.

313 Името на Атилио Такела – писар (1885 – 1890) и помощник-директор (1890 – 1901) в Пловдивската народна библиотека е замесено по-късно в скандал заради големи финансови злоупотреби с библиотечния имот (липса на 1 500 антични монети). Заведено е дело с иск от гържавата за 88 000 лв. и през 1905 г. Такела е осъден на 7 години затвор, но скоро е помилван от княз Фердинанд. За това вж. (Вълчев 1998: 110 – 114).

точна статистика съм въвел от месец април 1901 г.³¹⁴

Въпреки тази констатация на Дякович, статистиките от това време с точност бележат групите, от които са „излъчени“ новите читатели. Допустимото разминаване в данните не отменя достоверния им характер в този аспект.

Подобни упреци са отправени и към директора на Варненската библиотека Добрин Василев. В писмо до него от 22 април 1935 г. се отправя питането:

Гледам вашия отчет, който имам на ръка. И в него казвате, че библиотеката ви заедно с читалнята била посетена от 60 160 души. Как знаете, че тъкмо това число е достигнато? Добре е да се знае числото на лицата, които се ползват от библиотеката, като идват по един или повече пъти през годината, а отделно колко посещения са направени през година. После как да се обясни: 60 160 общо са посетителите на читалнята, а са взети само 24 250 книги. Колко души са тия, които са взели тия книги?³¹⁵

Скептицизъм откриваме в статия на Т. Боров от 30-те го-

³¹⁴ ф. 139 к, оп. 1, а. е. 12, л. 159. Борис Дякович е създател на *Годишниците на Пловдивската библиотека*, които излизат от 1904 до 1941 г. Тези *публични отчети*, в съкратен вид до 1909 г., се публикуват в сп. „Училищен преглед“ (орган на МНП).

³¹⁵ ф. 602 к, оп.1, а.е. 11, л. 161. Доста неоснователни са подобни упреци, тъй като допуснатите грешки от онова време се дължат не толкова на немарливост, колкото на все още неукрепналата библиотечна номенклатура и проходащата национална статистика. Като курioзен може да се определи случаят с *румънските библиотечни статистики*, които през втората половина на 50-те години на XX в., при численост на населението в страната 22 755 260 души, посочили 26 700 000 читатели на библиотеката. Разбира се, явен е идеологическият мотив, който стои зад подобен абсурд (Володин 2004: 286).

дини на ХХ в., в която библиографът предупреждава, че трябва да се подхожда предпазливо, когато: „искаме да изваждаме общи заключения, резултатите от проучвания, направени въз основа само на библиотечни данни“ (Боров 2009: 71).

От *статистиката за 1902 г.* става ясно, че „читалнята е била отворена 339 деня“³¹⁶. Общият брой на посетителите е 30 013 души. Най-много посетители са учениците – 10 819, на второ място със свободните професии – 7 880, работниците – 3 005, чиновниците – 2 843, учителите – 2 663, след това инженери – 40 и все още самостоятелно водената категория читатели – 66 „дама“. С най-малък брой читатели са представени духовниците – 36³¹⁷. През Възраждането свещениците са втората по големина група от възрожденската интелигенция (Генчев 1988)³¹⁸. След Освобождението

³¹⁶ ф. 139 к, оп. 1, а. е. 12, л. 53.

³¹⁷ ф. 139 к, оп. 1, а. е. 12, л. 53.

³¹⁸ В *Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия* (Генчев 1988). София: Петър Берон, 1988, където в резултат на статистически проучвания, се очертава *социален профил* на възрожденския интелигент. Изследването е базирано върху огромен документален масив от първостепенни извори като: лични и общински архиви, книги и периодика, спомени, дневници и релевантни вторични източници. Вж. (Даскалова 1997: 24). В книгата си авторката представя наблюдение върху целия период на Възраждането, за който са регистрирани данни за около 9 000 интелигенти. Основна част от тях са учителите (4 378), свещеници (3 623), зографи (187), чиновници (145), лекари (135), писатели (123), висши духовници (78), редактори (70), журналисти (63), книжари (48), аптекари (34), военни (23). Изложените данни потвърждават численото превъзходство на учителите и духовниците през Българското възрождане. Това е важен индикатор за по-нататъшното изследване на социалните групи след 1878 г. и открояването на тенденции. Например трансформацията на част от учителското съсловие в новата чиновническа прослойка.

гържавната власт решително отделя духовенството от политическия живот. А що се отнася до прехраната им, се твърди, че свещениците са „днес по-зле от последния стражар и последния разсилен“ (Дечев 2010: 243). Броят на свещениците със средно образование е твърде нисък, а повечето от тях са с класно или начално. Затова и общественото им положение и авторитет не е на особена висота (Генчев 1992: 172, 175). Единствено митрополитите и епископите са високообразовани, но те са едва 20-25 души (Дечев 2010: 243)³¹⁹. В статистическите отчети на Софийската народна библиотека за същата година не присъства съсловие на духовниците. Вероятно в Пловдив тази група изчезва от статистиките по-късно поради многообразието на религиозните общности в района³²⁰.

³¹⁹ Според Кръстьо Димитров относителната неразвитост на *българското духовенство* (в сравнение със западните страни) се дължи предимно на особеностите в историческото развитие на религията в България до Освобождението, които създават предпоставки за масова ниска религиозност на населението. От друга страна, връзката между религията и икономическата структура е галечна и опосредствана. Затова развитието на духовенството след 1878 г. особено се влияе от предходните традиции. Именно те подготвят неговите основни тенденции в новата държава и се проецират по своеобразен начин в тях (Димитров 1974: 81).

³²⁰ Според официалната статистика за изследване на населението по вероизповедание, данните за *религиозните групи в периода 1887 - 1900 г.* са следните: за 1887: православни - 76.86%, мохамедани - 21.44%, израилтяни - 0.77%, католици - 0.59%, протестанти - 0.04% ; за 1893 г. - православни - 78.74%, мохамедани - 19.43%, израилтяни - 0.86%, католици - 0.68%, протестанти - 0.07%; за 1900 г. - православни - 80.66%, мохамедани - 17.18%, израилтяни - 0.90%, католици - 0.76%, протестанти - 0.12%. Вж. сайта на *Национален статистически институт*, URL= <http://www.nsi.bg/Census/StrReligion.om.htm>, (достъп: 05.05.2023).

За същата година (1902) *по предмет* разпределението на четивата е – на първо място литература (8 262), справочен отдел (2 205), педагогика (1 768), филология (1 368), история (1 315) и политически и социални науки (1 312)³²¹. Съответно езиците, на които се чете най-много в читалнята, са български (13 719), на второ място френски (4 572), след това на руски (1 835), на четвърто място – гръцки (731), следван от немски (161) и английски (31).

Броят на *домашно четящите* е 2 231, от които най-много са учениците (492), дами (454), чиновници (328), учители (246) и търговци (203), работници (157), „свободни“ (89), адвокати (88), военни (78), лекари (48), писатели (46), а най-малко са читателите инженери и духовници – „всичко по един за цяла година!“³²². Прави впечатление многобройната група на жените читателки.

От *сравнителна статистика* между двете народни библиотеки в София и Пловдив за 1903 г. се разбира следното: читателите в библиотеката са 21 778 в София и 35 973 в Пловдив, а броят на домашно четящите е 3 134 (София) и 2 446 (Пловдив). Общият брой на читателите в Софийската библиотека е 24 882, а в Пловдивската – 38 419³²³. Това съотнасяне показва, че Пловдивската библиотека бележи значимо читателско превъзходство спрямо Софийската народна библиотека.

За 1903 г. библиотеката е отворена 352 гена, през които е посетена от 35 973 лица. Най-много са учениците в читалнята – 13 263 (сравн. с 1902 г. – 10 819), „свободни“ – 10

321 ф. 139 к, оп. 1, а. е. 12, л. 54. За първи път в практиката на Пловдивската библиотека ползваната литература е разпределена по предмет на знанието в отчет за 1890 г.

322 ф. 139 к, оп. 1, а. е. 12, л. 54.

323 ф. 139 к, оп. 1, а. е. 19, л. 126. (*Сравнителна таблица на статистиката в народните библиотеки в София и Пловдив за 1903 г.*)

717 (7 880)³²⁴, чиновници – 3 142 (2 843), учители – 2 916 (2 663), работници – 2 675 (3 005), търговци – 715 (965), писатели – 610 (120), военни 555 (487), лекари – 488 (573), адвокати – 331 (516), духовници – 19 (36) и с най-малък брой инженерите – 8 (40). Броят на дамите читателки, които през 1902 г. са 66, през 1903 г. нараства до 534³²⁵. Четените книги се разпределят както следва: литература – 11 644, „справния отдел“ – 5 751, периодичен печат – 3 803. Най-много книги са прочетени по педагогика – 2 658, политически и социални науки – 1 797, история – 1 624 и филология – 1 418³²⁶. За *домашия прочит* читателите са 2 446 (за 1902 г. – 2 231), от които най-много ученици – 595, чиновници – 535, дами – 475, учители – 250, а най-малък брой читатели са – 8 духовници и 1 инженер³²⁷. Ниският дял на инженерно-техническата интелигенция е следствие от слабо развитата икономика в страната (Даскалов 2005б: 437).

Както е видно, учениците са най-активната част от читателите и в Пловдивската народна библиотека. По данни от *статистическите вedomости* на библиотеката за периода 1903 – 1911 г. с голяма точност могат да се определят съставът и активността на читателите. Например през 1905 г. средно на ден посещават библиотеката по 104,7 читатели, а за цялата година те са 31 514. Тези показатели за периода са постоянни, с изключение на предвоенната 1911 г., когато читателите са 22 219.

По своето *занятие* читателите се делят на няколко групи. Най-голяма е групата на *учениците*. Всяка година от 11 944 до 21 095 ученици посещават библиотеката, а книги за

³²⁴ В скоби посочвам броя за 1902 г.

³²⁵ ф. 139 к, оп. 1, а.е. 19, л. 88.

³²⁶ ф. 139 к, оп. 1, а.е. 19, л. 89.

³²⁷ ф. 139 к, оп. 1, а.е. 19, л. 89 (гръб).

вкъщи заемат от 764 до 1 251 от тях. Групата на учащите (по-късно в нея се включват и студенти) чете учебници, учебно-помощна литература, художествена литература, исторически и философски трудове. *Художествената литература* заема първо място след техните предпочитания – 10 388 тома; на второ място са справочните издания – 1 854 тома; на трето – 1 762 тома политическа, социологическа и статистическа литература. Второ място сред читателите заемат чиновниците. Според *официалните статистики* на Царство България за същата година (1911) броят на чиновниците наброява 51 137 и още 23 048 при изборните учреждения (Даскалов 2005а: 68)³²⁸. Учителите са на трето място по брой на библиотечни заемания. След това са хората със „свободни професии“ – адвокати, лекари, инженери, писатели, занаятчии. Следват ги „дамите“, които най-често четат вкъщи. От статистиката е ясно, че художествената литература е най-предпочитана сред читателите – средно по 13 000 тома годишно. Чете се на различни езици – на първо място е френският, следван от руския език³²⁹. В Народната библиотека през същата 1902 г. руският език заема първо място сред чуждите езици. Това до голяма степен се дължи на комплектуването на фонда в

³²⁸ Правела се е разлика между чиновници и служещи – вторите били с по-ниска квалификация и заемали по-ниски и по-лошо платени служби (например разсилни, стражари, писари и др.). Общинските функционери били изборни, а държавните – назначаеми.

³²⁹ По сведения от *годишниците* на Пловдивската библиотека до 1908 г. на първо място от *чуждите езици* е френският, но същата година в читалнята прочитите на руски език са повече (4 584), а при домашното четене – френският е водещ с.г. (1 405). През следващата година (1909) се наблюдава аналогична тенденция – руският в читалнята е на първо място (4 527), а за домашно четене са били заети най-много книги на френски език (1 463). Вж. (Годишник 1909: 55, 59); (Годишник 1910: 59, 63).

резултат на руски гарения и факта, че след Освобождението руският език е въведен в учебните планове на гимназиите (в V и VI гимназиални класове) (Даскалова 1999: 114).

Ако проследим „движението“ на библиотечния фонд на Пловдивската библиотека, то става ясно, че освен 1 848 книги на *Венециновата библиотека* и 427 закупени английски издания, в началото, докато е Областна румелийска библиотека, фондът наброява общо около 10 500 заглавия. През 1903 г. Борис Дякович пише за 18 720 съчинения в 24 333 тома. Преди войните (в края на 1911 г.) съчиненията (без копията) са 33 409 в 40 130 тома, 6 168 тома списания и 1 882 тома вестници, а заедно с 138-те ръкописа и старопечатните книги – 48 180 тома. В края на войните през 1919 г. броят на съчиненията е 47 047 в 54 176 тома³³⁰, а заедно с 7 218-те тома списания и 3 108-те тома вестници – 64 502 тома (Колева, Стоицов 2008: 215). В периода след войните (1919), със заповед на Борис Дякович се възстановява практиката да се води „редовна статистика както за посетителите на библиотеката и четените от тях книги, така и за книжния имот“ (Колева, Стоицов 2008: 228).

Друг важен аспект от стриктната политика на Дякович личи и от годишниците на библиотеката и по-специално от раздела *Ревизия на библиотечните книги*. Представен е списък на *безследно изчезналите книги* (70), от които преобладава художествената литература, следвана от ръководства и няколко периодични издания³³¹. Според директора причина за липсите са оставането на библиотеката без контрол по време на войните и използването на сградата от войниците, на които

³³⁰ Без дубликатите.

³³¹ Книгите за описани по азбучен ред, с *инвентарен номер, сигнатура и формат*.

книгите „служили за възглавници“ (Годишник 1921: 65). Както е известно, в този период библиотеката и много училищни сгради са преустроени в казарми, болници и военни складове (Даскалов 2005б: 375).

Дадени са и други ревизирани *списъци*: на негодните книги (74 съчинения) и на книги, които не са върнати до деня на ревизията (210). Както става ясно, повечето от тях са с белетристично съдържание, но има и „много капитални съчинения по разните клонове на науката“ (Колева 1998: 65). Мерките, които налага ръководството за прибирането на книгите, са: писмена покана към закъснелите читатели; обява в библиотеката; анонсиране в местните вестници и „Държавен вестник“. Последната мярка е съд. С нея библиотечната управа ще изпълни „дълга си до край“ (Колева 1998: 65). Другите списъци описват – книги със скъсани (17) и липсващи листа (26); книги, чиято подвързия подлежи на поправка (над 700); списък на непълните съчинения (61)³³².

За една по-пълна картина на четенето и читателските практики с оглед на *институционалния читател*, е необходимо цялостното излагане и съпоставяне

³³² Във връзка с установените липси Дякович внася специални наредби в *правилника* на библиотеката. Според тях (§§161 – 163) всеки *провинен читател* е длъжен да замести изгубената или повредена книга с нов екземпляр от същото издание; ако книгата е част от избрани съчинения, набавя целия комплект; когато книгата е изчерпана, *залогът* на провинения се конфискува и се събира специално възнаграждение. В случай, че провиненият читател откаже да се спази правилата, срещу него се постъпва съгласно чл. 380 и 381 от *Наказателния закон* и се лишава временно или завинаги от правото да е читател на библиотеката. А събраните *глоби, обезщетения* и конфискуваните *парични гаранции* се внасят в библиотечния фонд за купуване на нови екземпляри от изгубените или повредени книги или на сходни по съдържание (Дякович 1949: 5).

на статистическите данни. Както вече стана ясно, *географията на четенето* включва *четене в библиотеката и домашен прочит*. Тези две институционални читателски практики са ключови в изследването на четенето в библиотечната среда. Разглеждането на различните професионални групи в библиотеката би уплътнило профила на институционалния читател. В представената по-долу таблица, съобразно социален статус четенето в библиотеката включва *основните читателски групи – учители, ученици, чиновници, свободни професии и „дами“*. Таблицата е изготвена чрез сумиране на годишните отчети на библиотеката, с цел открояване на тенденциите при *формирането на институционалните читатели*. Именно такава групиране очертава по-ясно профила на читателите съобразно социалния им статус. Извършеното по хронологичен принцип „групиране“ е зададено съобразно историческото развитие на Пловдивската библиотека. Първият период обхваща 1883 – 1900 г. Вторият период в историческия развой на библиотеката е най-продължителен (1901 – 1931) и минава под знака на 30-годишното управление на Борис Дякович. Последният период обхваща 1932 – 1943 г.

Читателите в Пловдивската библиотека (1883 – 1942)³³³

години	общ брой	учители	%	ученици	%	чиновници	%	свободни професии	%	дами	%

³³³ Таблицата е изготвена от сумиране на данните за съответните периоди на петте най-многобройни групи читатели.

188	177	28	16.	121	68.	21	12.	4	2.5	1	0.8
3 - 1	848	489	02	569	36	801	26	465	1	52	6
190	387	33	8.7	285	73.	43	11.	18	4.8	6	1.5
1 - 1	802	877	4	723	68	454	21	715	3	03	6
193	271	9	3.4	239	88.	11	4.1	11	4.3	-	-
2 - 1	936	337	3	325	01	361	8	913	8		

Общият процент в покачването на читателите през 80-те и 90-те години на XIX в. е следствие от непрекъснатия растеж на грамотността. Естествено в този начален етап от функционирането на българската гържава е и самата читателска публика да се отличава от народа и да представлява едва твърде малка част него. Видно е от петте основни *читателски категории*, че три от тях са представители на най-големите професионални групи след 1878 г.³³⁴ През *първия период* (1883 – 1900) с най-висок процент – 68.36% от общия брой на читателите – е групата на учениците. Второто място по брой на посещенията заемат учителите с 16.02%. След тях се нареждат чиновниците – 12.26%. Делът на свободните професии (адвокати, инженери, лекари, архитекти, художници, музиканти, писатели, журналисти) е 2.5% (Даскалов 2005б: 226). Дамите са най-малобройни – 0.86%. Във *втория период* (1901 – 1931) нараства процентът на учениците, които запазват първо място сред читателите в библиотеката, – 73.68%. На второ място са чиновниците с 11.21%. На трето място са учителите с 8.74%. Наблюдава се значително нарастване при свободните професии и жените

³³⁴ Приемам *читателски категории* и *читателски групи* като контекстови синоними.

читателки. При първите процентът нараства почти два пъти спрямо предходния период. Същото нарастване се наблюдава и при дамите (от 0.86% на 1.56%). Това се дължи на по-големите възможности за упражняването на частна практика при някои „свободни професии“ – юристи, лекари и др. (Даскалов 2005б: 439)

Както е известно, *библиотечното четене* притежава собствена динамика, която е съпроводена от спад или увеличение на посещенията в различни темпорални отрязъци. Причините за затварянето на библиотеката или ограничаване на достъпа на читателска група са свързани с различни фактори като: настъпване на военно положение, бедствие (случаят със земетресението от 1928 г.)³³⁵, ремонт или ограничаване на достъпа на гимназисти от страна на директора (в края на 20-те години). В Пловдивската библиотека периодът 1909 – 1911 г. може да се посочи като пример за намаляване на читателските посещения. В тази връзка е интересно да се проследи и по-нататъшната тенденция чрез сравнение между предвоенната 1911 г. и „първата отчетна“ 1919 г. (Годишник 1920: 73)³³⁶.

<i>занятие</i>	<i>общ брой</i>	<i>ученици</i> <i>студенти</i>	<i>свободни професии</i>	<i>чиновници</i>	<i>учители</i>	<i>духовници</i>	<i>инженери</i>	<i>„дами“</i>
1911	19 834	11 944	3 204	955	1 197	7	36	623
1919	7 133	3 946	930	866	391	6	4	79

³³⁵ Щетите от земетресението върху библиотеката са подробно описани от Борис Дякович в (Годишник 1930: 7 – 25).

³³⁶ Таблицата е изготвена от показатели на посещаемостта в читалнята.

Процентно пресметнато, учениците и студентите през 1911 и 1919 г. съставляват 55.3% (1911 г. – 60.2%) от всичките посетители в читалнята, чиновниците – 12.1% (4.8%), учителите – 5.4% (6%), „свободните професии“ – 13% (15.3%), „гамите“ – 1.1% (3.14%), инженерите – 0.18% (0.5%), духовниците – 0.8% (0.3%) (Годишник 1920: 72)³³⁷. От изнесените данни е видно, че в първата следвоенна година библиотеката се посещава много по-малко, отколкото преди войната. Тогава (1919) има средно 38 читатели на ден срещу 103 през 1911 г. Коментарът на Дякович за тази ниска посещаемост е: „Народът ни отвикна да работи, интелигенцията му отвикна да чете“ (Годишник 1920: 72).

По предмет четивата, които са заемани в читалнята през 1911 и 1919 г., са: литература („история, теория, фолклор, белетристика, театър, поезия“) – 11 089 (1919 г. – 3 079), правни, политически и социални науки 2 262 (966), справочни книги – 1 660 (661). Педагогически науки – 1 733 (230), история („всеобща, славянска“) – 916 (137), естествени науки 838 (258), математически 373 (193), медицински 245 (244) и технически науки 733 (246); най-малко четени са книгите по военни и морски науки 65 (24) и богословие 154 (21) (Годишник 1920: 74).

Според резултатите заетите книги и периодични издания се разпределят *по езици* както следва: през 1919 г., както и през 1911 г., най-много книги и периодични издания в читалнята са четени на български език 4 187 (15 773 за 1911 г.), следван от руски – 1 501 (2 829) и френски – 697 (2 362). Директорът посочва, че това явление се забелязва от 1908 г., а по-рано челно място е заемала френската литература. Най-малко книги са четени на гръцки език – 1 (54) (Годишник 1920: 75). Важно е да се отбележи, че почти половината от

³³⁷ В скоби отбелязвам *сравнителните данни* за 1911 г.

посетителите в читалнята не заемат книги, а четат списания и вестници. Като потвърждение – за 1919 г. 3 934 от 7 133 читатели четат периодични издания, а през 1911 г. – 7 898 от 19 834.

За разлика от четенето в библиотеката, което е процентно по-голямо преди войните, тенденцията при домашния прочит е с обратен знак. Практиката на *домашното четене* за същия период показва, че читателите през 1919 г. са 5 133 (1911 г. – 2 385), от които най-много са учениците – 2 992 (764), дамите са 578 (588), чиновниците – 461 (420), учителите – 329 (214), а читателите със свободни професии 299 (84) (Годишник 1920: 76). Като задължително условие за заемане на книги за вкъщи има писмена или парична *гаранция*.

По предмет през 1919 г. се заема литература („история, фолклор, теория, белетристика, театър, поезия“) – 6 050 (1911 г. – 3 359), книги по правни, политически и социални науки – 720 (296), философски – 373 (300), естествени науки – 255 (120) и педагогически – 244 (218) (Годишник 1920: 77). За домашен прочит след българския, се заемат книги на френски език. Това се обяснява с големия брой ученици, вероятно от колежа „Св. Августин“ в Пловдив. Статистически заемането *по езици* е както следва: български език – 5 889 (1911 г. – 3 224), френски език – 1 572 (992), руски език – 796 (494) и накрая гръцки език – 11 (8) (Годишник 1920: 78)³³⁸.

Войните и особено Първата световна война (1915 – 1918), се отразяват тежко върху учебното дело и разстройват материално и организационно работата в училищата. Учители и ученици от горните класове са мобилизирани (Даскалов 2005б: 375). Ето защо в сравнителния анализ на 1911 и 1919 г. може да се

³³⁸ За разлика от Народната библиотека, където книгите на руски език заемат второ място по брой заемания.

констатира силен спад в читателската активност след войните, когато делът на учениците и студентите намалява от 60.2% на 55.3%. Едва от средата на 30-те години на XX в. се наблюдава увеличаване на читателите, респ. на заеманите книги в читалнята и за дома.

По време на *третия период* (1932 – 1942) най-многобройната група читатели са учениците – 88.01%. Второ място се заема от упражняващите свободните професии – 4.38%. На трето място са чиновниците с 4.18%, а на четвърто са учителите с 3.43%. Според *официалните статистики* през 1931 – 1932 г. един чиновник у нас се пада на 69 жители, което дава основание България да се определи като „чиновническа страна“ (Даскалов 2005а: 74). През 1935 г. броят им достига 70 600 души, през 1939 г. – 72 057 души. Между 28 000 – 36 000 са и общинските служители. Така общият брой на чиновниците се движи между минимума от 118 400 – след съкращенията от 1934 г. – и максимума от 145 700 души през 1939 г. Може да се обобщи, че политиката на българската държава по отношение на това съсловие се изразява в поддържането на голям брой, но ниско платени чиновници (Даскалов 2005а: 74). На четвърто място са учителите с 3.43% от общия брой на четящите в библиотеката.

За *жените читателки* липсват данни (и за двата типа четене) в периода 1932 – 1942 г. Това може би означава, че са включени съобразно професионалната им роля, а не според пола. Във връзка с *Женското присъствие в библиотеката* ще поставя акцент и върху жените, които работят в библиотеката. Първата жена пазителка в Пловдивската библиотека е Цветана Вълкова (учителка), назначена на 1 август 1913 г., втората – Божана Минчева – на 9 ноември 1914 г. Назначението на тези жени в библиотеката е свързано с общата мобилизация на мъжете на фронта. Едно от задълженията на пазителите е да

водят цялата статистика на библиотеката. Следващото „женско“ назначение е едва през 1919 г., когато за кратко на длъжността заместник-библиотекар е назначена Надежда Милкова. От основаването на библиотеката до 1913 г., като библиотекарите могат да работят само мъже. Като писарки работят 3 жени, секретар-счетоводителки също 3 (Колева, Стоицов 2008: 322).

Домашното четене в Пловдивската библиотека (1896 – 1943)

години	общ брой	учители	%	ученици	%	чиновници	%	свободни професии	%	„дамци“	%
1896-1	9 384	1 463	15. 59	2 154	22. 95	2 183	23. 26	1 262	13. 45	2 592	27. 62
1901-1	66 076	5 724	8.6 6	35 972	54. 44	12 374	18. 73	2 777	4.2 0	9 231	13. 97
1932-1	42 677	1 451	3.4 0	38 190	89. 49	1 855	4.3 5	1 181	2.7 7	-	-

В периода 1896 – 1900 г. на първо място в статистиката за домашното заемане са „дамите“ – 2 592 (27.62%)³³⁹. Тези стойности могат да се тълкуват в две посоки – жените са домакини и прекарват времето си вкъщи или втората – упражняват учителската професия.

³³⁹ Приемам *заемане* и *прочит* като контекстови синоними. Например *домашно заемане* и *домашен прочит*.

Както стана ясно, в Народната библиотека предимно учителки заемат книги за вкъщи, което неминуемо води до припознаването им като потенциалните читателки, скрити зад квалификатора „дами“. Второ място заемат чиновниците – 2 183 (23.26%). Непрекъснато увеличаващата се численост на тази прослойка (12 375 в периода 1901 – 1931 г.) говори за разрастването на държавническия апарат и бюрократичните структури в новата държава. Според *официалните статистики* особено силно нараства броят на чиновниците след войните. През 1924 г. има 64 493 държавни чиновници и служаци (Даскалов 2005а: 74). Трета е групата на учениците – 2 154 (22.95%). След тази група следват учителите, които съставляват 15.59% от общия брой „домашни читатели“. На последно място се нареждат свободните професии, които до 1943 г. не търпят значителни промени.

При обобщаване на данните за *домашното четене* в периода 1901 – 1931 г. се наблюдава най-висок процент на читателите ученици. Това, разбира се, е свързано с т.нар. *задължителни четива* в училище. Чиновниците заемат второ място, групите на учителите и „свободните“ професии са почти изравнени. При жените читателки заемането на книги за домашен прочит нараства. След това, както стана ясно, те преминават към конкретни професионални групи и отброяването им като „дами“ се преустановява.

За периода 1932 – 1943 г. в низходящ ред заемащите книги за домашен прочит читателски групи са: ученици – 89.49%, чиновници – 4.35%, учители – 3.40% и свободни професии – 2.77%.

Ще спомена и един друг аспект, който е имплицитно свързан с четенето. Практика в периода преди 1944 г. е в библиотеките да бъдат назначавани хора от т.нар. *Писателско съсловие* или най-общо с подчертано

литературни интереси. Това се дължи предимно на липсата на библиотекари професионалисти по това време. Историята на Пловдивската народна библиотека, в която са работили някои изтъкнати общественици, потвърждава тази констатация. Например през 1922 г., със *заповед* № 5645 от 26 октомври 1922 г. за главен библиотекар на Пловдивската народна библиотека, е назначен Николай Райнов (Колева, Стоицов 2008: 237). За Райнов петте години, прекарани в Пловдив, са твърде плодотворни. Тук той написва студията „Графиката на Николай Павлович“, излязла в *Годишника на библиотеката* през 1924 г., и книгата „Орнамент и буква“ (Райнов 1925)³⁴⁰. Освен това съставя и публикува „Малък художествен речник“ (1928), работи върху големия си труд „История на изкуството“ (1943 – 45), пише разкази, изнася беседи. Става инициатор и е избран за пръв председател на „Дом на изкуствата и печата“.

След Николай Райнов за главен библиотекар на Пловдивската народна библиотека е назначен литературният критик Иван Радославов. Той работи по подобряване на класификационната система на библиотеката. От 9 януари 1932 г. (след Борис Дякович) Радославов е назначен за директор на библиотеката. Той организира честването на 50-годишния юбилей на институцията през 1932 г. В Пловдив и страната изнася много сказки върху българската литература. На 7 юли 1934 г. е освободен от длъжност. Години след своето уволнение, Радославов прави дар на библиотеката със 120 съчинения от най-новата българска художествена литература, подписани с автографи на авторите.

В продължение на десет години (1934 – 1944) като главен библиотекар на Пловдивската народна библиотека

³⁴⁰ Райнов посвещава книгата си на дългогодишния директор на библиотеката Борис Дякович.

работи писателят Вичо Иванов. В Пловдив той написва и издава книгите: „П. К. Яворов като поет и човек“ (1935), „Пътят на Васил Левски до бесилото“ (1935), „Идеи и личности“ (1937), „Иван Местрович и неговото изкуство“ (1938), „Нешо Бончев – първият български критик“ (1939), сказката „Йордан Йовков – пеецът на Добруджа“ (1940), разказите „Дни и ноци“ (1939) и „През полето“ (1943), и повестта „Загълхналата гора“ (1939). Сътрудничи на списанията „Хиперион“, „Българска мисъл“, „Българска книга“; вестниците „Кормило“, „Щит“, „Литературен глас“, „Заря“, „Комедия“ и др.

Библиотекарят читател – такъв е Русин Филипов. Той е редовен читател в Пловдивската библиотека още като гимназист. За това време той споделя: „действително за нас гимназистите Народната библиотека си остана второ допълнително училище, училище от по-висша степен, същи университет (Колева, Стоицов 2008: 305). Филипов работи 22 години в библиотеката и остава ревностен читател. Следва възгледите на „психолога на четенето“ Николай Рубакин³⁴¹, свързани с библиопсихологическата теория: „Именно Рубакин ме научи да гледам на читателя като цел в нашата просветна дейност, а на книгата като средство, и то най-могъщо, за постигане на тази цел“ (Колева, Стоицов 2008: 310).

За изграждането на сравнително цялостна картина

³⁴¹ Николай Рубакин (1862 – 1946) – руски просветител и книжовник, издател, библиограф, библиопсихолог, писател. Автор на 25 книги и над 350 статии, посветени главно проблемите на *психологията на читателя и четенето*, които залягат в основата на разработената от него нова дисциплина – библиопсихология. Идеите на Рубакин проникват в България в началото на XX в. и оказват влияние върху формирането на възгледите на българските библиотековеди и редица учени (Младенова 2004г: 380 – 381).

на институционалното четене са важни годишните статистически обобщения на библиотеката за *най-четените автори* според броя на заеманията. Такова социологическо проучване върху четенето прави през 1926 г. библиотекарката Елисавета Живкова-Пеева. В него са анализирани читателските интереси на 25 240 студенти и ученици от общо 32 659 читатели за периода декември 1926 – януари 1928 г. (Колева, Стоицов 2008: 247)³⁴². Близо половината от броя на четените книги са от ученици. Учащите четат главно художествена литература, литературни критики и очерци, присъстващи в *задължителните четива*. По-слабо четат ученичките поради наложени ограничения от дирекцията на Пловдивската девическа гимназия (Мосензов 1995: 22).

Ето и информация за четенето на студенти и ученици (Колева, Стоицов 2008: 248):

автори	брой прочитания
Лев Толстой	328
Иван Вазов	198
Фьодор Достоевски	164
И. Тургенев и А. Дюма	144
Виктор Юго	103
Н. Гогол и Кнут Хамсун	103

³⁴² Читателският контингент включва ученици от горните класове на средните училища (гимназии, търговско училище и други професионални училища), курсистите от Учителския институт в Пловдив, студентите, следващи в София.

Димитър Благоев	54
Георги Бакалов	61
Максим Горки	57
Георги Хр. Плеханов	36
Карл Маркс	29
Владимир И. Ленин	2

Пеева достига до следните изводи: най-голям интерес е проявен към българските писатели начело с Вазов, докато интересът към съвременните български автори е извънредно слаб. Изключение правят Антон Страшимиров (четен 78 пъти) и донякъде Николай Райнов – 28 пъти. На второ място по брой заемания са книгите, третиращи *социални* въпроси и тенденции. Отношението на младите читатели към *класическите* автори е съвсем „незначително, почти нищожно“. Четена е най-вече *социалистическа* литература, а към чистата наука и свободните *критически* изследвания е проявен слаб интерес. Четени са твърде много книги от областта на *окултизма* и „разните духовни секти“, а Библията не е поискана нито веднъж (Колева, Стоицов 2008: 247). Библиотекарката заключава: „Любовта към четенето не ще да е много силна у новото поколение!“ (Колева, Стоицов 2008: 248). Или ако се обобща: първо място по прочити заема художествената литература и литературна критика, на второ място интересите са насочени към социалните, правните и политическите науки. Изследването показва, че читателите най-често ползват в оригинал книги на френски и руски език.

За *намесата на библиотечния персонал при избора на*

четива разбираме от доклад на Мария Найденова (пазителка):

Имах случай в читалнята, когато младежи се ровят в неподходяща за тях литература и се наложи моята намеса да изкажа своето мнение върху книгите конкретно, на които се бяха спрели. (...) Та нима библиотеката ще развива тяхната безвкусица? Сега тъкмо са годините, когато трябва да развият вкусът към хубавото – той ще им трябва и в личния, и в обществения живот. Ако ще четат лошото, по-добре да не четат... (Колева, Стоицов 2008: 294).

За периода от 1935 до 1943 г. *статистиката* на библиотеката представя като *най-четени* следните автори: Иван Вазов, Михаил Арнаудов, Димитър Мирчев, Пенчо Славейков, Асен Златарев, Боян Пенев, Григор Диков, Любен Каравелов, Андрей Петров, Йордан Йовков, П. Ю. Тодоров, Пейо Яворов, Константин Величков, Стоян Консулов и т.н. От *чуждестранните* – Джек Лондон, Фьодор Достоевски, Емил Зола, Омир, Лев Толстой, И. Тургенев, Н. В. Гогол, А. С. Пушкин, Уилям Шекспир, Майн Рид, Кнут Хамсун, Ги дьо Мопасан, Й. Гьоте, Ж. Молиер, Александър Дюма-баща и др. (Колева, Стоицов 2008: 304)³⁴³. Съдейки по статистическите данни за разпределението на *книжната продукция*, става ясно, че най-голям относителен дял от всички издавани книги през 1935 – 1944 г. се пада на художествената литература – преводна и оригинална, достига от 29.2% (1935) до 43.3% (1944) (Милушева 1996: 45). През 1935 г. в България излизат 203 заглавия от чуждата литература, през 1942 г. достигат 402 заглавия. На второ място са преводните издания в областта на медицината; на трето – педагогическите (Милушева 1996: 46). Преводите

³⁴³ Не са дадени показатели за броя на заеманията.

са предимно от английски, френски, немски и руски език. През 1935 г. е превеждано най-често от английски език – 27.2% от всички преведени книги; през 1937 г. – 25.1%, 1939 – 30.1% и за 1941 г. – 30.7% (Милушева 1996: 46). Най-много преведени книги от немски са издадени през 1936 г. – 20.3% от всички преводни книги, като процентът се запазва и през 1943 г. – 20.0%. Това в голяма степен се дължи на новата културна преориентация на България към немскоезичния свят и на нарастващия брой на представители от интелигенцията, които ползват немски (Даскалова 1999: 106). За 1935 до 1940 г. издадените книги на руски са 15-17% от всички преводни, а през 1944 г. нарастват двукратно и достигат 30.8% (Милушева 1996: 46).

Ето и някои общи тенденции за разглеждания период, които се наблюдават в Пловдивската народна библиотека: независимо от промените в процентното съотношение към общия брой читатели, учениците и студентите запазват своето основно място. Тази читателска група заема около 85% от библиотечните посещения (Годишник 1929). Наблюдаваната в Пловдив ситуация намира потвърждение и в твърдението на директора на Варненската библиотека Добрин Василев, че четат предимно младежите³⁴⁴. Най-четени са българските автори, разбира се, това се дължи на многобройните читатели ученици, които се придържат към списъка от задължителните четива. Естествено е другите предпочитани автори да показват тогавашните литературни тенденции и вкусове. Езиците, на които се чете, в низходящ ред са: български, френски, руски и немски език.

³⁴⁴ ф. 602 к, оп. 1, а.е. 11, л. 18.

3.2. ВАРНЕНСКА ОБЩИНСКА БИБЛИОТЕКА (1883)

3.2.1. ИСТОРИЯ, ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ. НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

След Освобождението библиотеката е мястото, където *четенето става институционално*, т.е. съблюдава определени *норми*. Влизането в общия *законотворчески ред* на новата държава бележи този ход, който дава основанието да се говори за появата на *институционалния читател*.

Третата библиотека, за разлика от предишните две, не е със статут „народна“. Но както стана ясно, изборът не е продиктуван от този критерий. Варненската библиотека също е една от най-старите библиотеки в новата национална държава. Очертаването на институционалните параметри на четенето и новия читател би било възможно чрез *анализиране на библиотечната среда*. Проучването на *Варненската библиотека „Пенчо Славейков“* се основава на публикации в *периодичния печат* след Освобождението, на *правилници* на Варненската градска общинска библиотека от 1891 до 1944 г., *исторически очерци* на библиотеката (1883 – 1933), *отчети* за състоянието и дейността ѝ, *описи* на книги, изготвени за периода, *летописни сборници* за Варна и статии на варненски изследователи във връзка с историята на библиотеката. Чрез различни документи, свързани с функционирането на библиотеката и най-вече чрез *статистиките* ѝ, е очертан *профилът на институционалния читател*.

Историята на библиотеката е история и на читателя. Непосредствено след Освобождението група либерали от Варна основават читалище *Български клуб*, където се събират, за да обменят мисли около

политическия живот в България, да четат вестници и списания. Скоро обаче клубът е закрит. През лятото на 1880 г. е открит нов клуб *За прочитане и прилични развлечения*. На следващата година се открива кръжок за любителите на литературата, който по-късно става основа за изграждането на читалище „Идеал“. През 1883 г. читалището се присъединява към изградената по това време *Варненска книжевна дружина*, в която членува най-изявената част от местната интелигенция (Стоянов 1992: 93). Както е известно от мемоарната литература и различни документални източници, подобни клубове обединяват хората въз основа на социалната им принадлежност в микросфери от различен порядък и обхват, като предоставят материални условия за реализиране на част от обществения им живот. Не е случайно обстоятелството, че бурното развитие на обществения живот след Освобождението има за едно от средищата си заведение от този тип (Георгиев 1979: 163). Едновременно с това средищата са (особено през първото десетилетие след 1878 г.) и местата, в които се осъществяват първите прояви на новия културен живот на отделните социални групи (Георгиев 1979: 163). В такъв порядък се развива и клубът на варненските интелектуалци.

За кратко време са събрани много книги, което създава възможност да се открие библиотека и читалня към нея. Един от основателите на клуба и негов

библиотекар е Кръстьо Мирски³⁴⁵. През 1883 г. клубът и читалището „Идеал“ се обединяват във Варненска книжевна група и предават книжния фонд на библиотеката. Вече по-богат, книжният фонд се счита за основа на общинската библиотека. Варненската книжовна група е „първообразът“ на Варненската градска библиотека. В *Устава* на Книжевната група залягат следните цели: да доставя „всякакви полезни, незабранени в Княжеството, книги и вестници, преимуществено български, руски и французски, за уреждане на една библиотека“, както и да „купува и издава научни списания, оригинали и преводи, написани по язик, достъпен и на по-малко развитата българска читающа публика...“ (Устав 1884: 4).

През 1887 г. за кмет на Варненската община е избран един от основателите на клуба и на Книжевната група Кръстьо Мирски. Още същата година, на 11 март 1887 г., библиотеката на българския клуб и на Книжовната група става общинска по силата на чл. 16 от *Закона за градските общини*. Общината започва да отпуска редовно средства за набавяне на българска и чуждестранна литература. Библиотеката получава помещение и в общинската сграда. *Варненски общински вестник*, който започва да излиза през 1888 г., съобщава почти във всеки брой какви нови книги са закупени за библиотеката и как гражданите да се възползват от възможността да ги

³⁴⁵ Кръстьо Мирски (1852 – 1920) – роден в Котел. Общественик, книжовник, публицист и книжар. Кмет на Варна (1888 – 90; 1905 – 06). Заедно с брат си Никола открива първата книжарница във Варна (1879), поддържа делови отношения с Хр. Г. Данов и Д. В. Манчов, абонира за издаваните от тях вестници „Марица“ и „Народний глас“, продава главно учебна литература. Автор на повече от 250 статии, книги, учебници и преводна литература. Той е един от първите членове на Българската академия на науките (Парижков 2004: 285).

прочетат (Стоянов 1992: 94).

Важен компонент от потенциалността на читателската аудитория е нивото на *грамотността* във Варна по това време (Денчев 1998)³⁴⁶:

Обобщена таблица на броя на грамотните и неграмотните (1893 – 1905)

година	грамотни м/ж	неграмотни м/ж	общ брой
1888	5 658/2 132	8 073/9 393	25 256
1893	7 287/4 044	7 892/8 951	28 174
1901	11 070/6 413	7 716/9 723	34 922
1905	12 552/7 627	7 505/9 733	37 417

В таблицата са систематизирани данни за отношението между грамотни и неграмотни и ясно личи тенденцията към нарастване на грамотността – от 22.40% (1888 г.) до 33.54% (1905 г.) при мъжете, а при жените за същия период – от 8.44% достига до 20.38%. Тенденцията при намаляването на неграмотните – през 1888 г. 31.96% от варненските мъже са неграмотни, през 1905 г. процентът спада до 20.05%. Неграмотните жени през 1888 г. са 37.19%, като постепенно се наблюдава намаляване на този процент – 31.77% (1893 г.), 27.84% (1901 г.), 26.01% (1905 г.). Този факт се

³⁴⁶ (Денчев 1998: приложение) Статистическите данни за нивото на грамотността, взети от преброяванията на населението на 1.I.1888 г., 1.I.1893 г., 1.I.1901 г., 31.XII.1905 г. Вж. за импликациите на термините грамотност и неграмотност в българския социокултурен контекст: (Даскалова 2004: 130 – 132).

обяснява с образователната политика в новата държава. В края на 1891 г. влиза в действие Законът за народното просвещение, с който се уреждат всички въпроси, свързани с учебните заведения, и се поставя солидна основа на образователното дело в България. Във Варна след Освобождението се изграждат общински училища – първоначални, и две държавни (мъжка и девическа гимназия)³⁴⁷. Отначало първоначалните български училища се откриват по пол – две мъжки – „Св. Кирил“ и „Св. Методий“, и две девически – „Св. Климент“ и „Св. Наум“ (Денчев 1998: 170). През учебната 1901 – 1902 г. българските основни училища във Варна се прегрупират, като от общо 14 училища 12 са смесени, т.е. избягва се делението по пол. Формират се и две класни училища – мъжко и девическо (Денчев 1998: 171). След Освобождението до 1906 г., когато се изменя Законът за народното просвещение, във Варна съществуват и малцинствени училища на различните етноси. Гръцките училища в града са 6, от които три мъжки, две девически и едно смесено (Денчев 1998: 170).

За да се проследи по-нататъшният развой на грамотността в България, ето следните данни: за 1910 г. грамотните са 33.5% от цялото население, през 1920 г. грамотните са 44.5%, през 1926 г. – 47.9% (Павлов 1939: 860). При последното преброяване (1934) България има 6 077 939 жители, от които грамотните (без децата от 0-7 години) са 68.4%, а неграмотните 31.6%. По пол процентите на грамотността са както следва: от мъжете са грамотни 79.6% и неграмотни 20.4%, а от жените са грамотни 57.2% и

³⁴⁷ Първият директор на Варненската девическа гимназия е Георги Живков – един от старите български учители във Варна (от 1876 г.), освен това е и инспектор във Варненския учебен център. Като министър на просвещението служи шест години и се оттегля през 1893 г. В девическата гимназия по това време учат бъдещата актриса Агрияна Бугевска и поетесата Дора Габе.

неграмотни – 42.8% (Павлов 1939: 860).

Ето и данни за темпа на нарастване на третия по големина град в България: през 1887 г. Варна има 25 000 жители; през 1900 г. – 35 000; през 1910 г. – 41 000; през 1920 г. – 51 000; през 1934 г. – 70 000; през 1946 г. – 77 000 (Даскалов 2005б: 169).

В *исторически очерк* за библиотеката (1883 – 1933) директорът Добрин Василев³⁴⁸ заключава по отношение на *статистиката* следното: „липсата на статистически данни за посещенията и раздадените книги от всички години не дава възможност да се направи един общ преглед и да се състави т.нар. културна статистика“ (Василев 1933: 48). Липсите се дължат и на опожаряването на архива на Варненската община и унищожаването на информацията за периода 1887 – 1910 г. (Василев 1933: 56). Този факт се потвърждава и от прегледа на запазения архив на Варненската библиотека, в който липсват въведените в библиотеката книги за посетителите, за желанията им, за налаганите глоби. Според *правилици за устройството на библиотеката* първата „книга за посетителите“ съществува от 1885 г. (Василев 1933: 9). За разлика от Софийската народна библиотека, в *разглежданата библиотека* липсва методично водена статистика, запазени са само някои небрежни чернови. Основни източници са местният периодичен печат; някои запазени по-късни годишни сведения до Дирекция на

³⁴⁸ Добрин Василев (1893 – 1957) – театрален критик и историк, библиотечен и читалищен геец. Роден в Шумен. Завършва право в СУ. Следва история на изкуствата и литература в Лайпциг и Мюнхен. Работи във Варненската градска библиотека като библиотекар, уредник и директор (1928 – 53) и като драматург във Варненския театър (1935 – 38). Сътрудничи на сп. „Читалище“ със статии по въпросите на четенето, в които анализира резултати от социологически проучвания (Младенова 2004б: 110).

статистиката; отчетите за състоянието и дейността на Библиотеката по времето, когато като директор встъпва Добрин Василев (1928).

Василев споменава за липсата на статистически данни за 1888 и 1889 г., което не позволява „да узнаем размера на заемателната служба, характера на четените книги и професията на читателите“ (Василев 1933: 14). Едва на следващата 1890 година библиотеката „започва нормален живот“ и разполагаме с данни за домашния прочит. Взети са 2 133 тома, като преобладаващи са белетристичните произведения, най-много от руската литература (с най-четен автор И. Тургенев от 215 лица); следвана от българската (Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов и Стоян Заимов), френската (Виктор Юго) и др. През 1890 г. посетителите са 14 638 души. Най-много са читателите от Варненската държавна реална гимназия, следвани от чиновниците, които са 10 пъти по-малко от учениците. Самите варненски учители съставят половината от читателите, заети на държавна служба. Търговците, заедно с другите варненски граждани, са почти колкото учителите, офицерите са по-малко от търговците и другите граждани, а „гражданките, учителки и ученички, по-малко от последните“ (Черно море 1892: 3). За следваща 1891 година се наблюдава нарастване на читателите в библиотеката, като книгите за домашен прочит са 3 200, а посетителите в читалнята – 16 370. Учениците са тези, които заемат най-много книги. (Черно море 1892: 3).

В *Правилника* от 1891 г. се залагат някои правила, свързани с читателите. В него се казва:

всяко лице без разлика на пол, може да посещава библиотеката, освен ония, които са заразени с някоя прилепчива болест и ония, които не зачитат настоящия правилник (...) младежите, които не са навършили 16

години не се допуцат да посещават библиотеката (...) ученици от IV клас нагоре, от кое и да било училище, могат да посещават библиотеката, ако имат позволение от директора си (Правилник 1892: 3).

Още тогава се регламентира и *домашният прочит*, и рестрикциите по отношение на упражняването му. При заемането на книги за „четение вън от библиотека-та“ читателят трябва да попълни заявление и внесе залог от 10 лв. за една книга, а за повече от една книга цената е 15 лв. От забележката към чл. 28 става ясно, че се освобождават от залог държавните и общински учреждения (Правилник 1892: 5). Съгласно чл. 38 при неспазване на срока за връщане на заемите книги и отказ за плащане на *глоба*, читателите губят правото да посещават библиотеката (Правилник 1892: 6).

Библиотечната хроника на Василев отбелязва и нарушения на читатели, които губят книги, „въпреки определения срок от 15-20 дни, дългото им задържане от мнозина сънливци – по 4, 5 и 6 месеца, както и нечистото и нездраво тяхно пазене“ (Правилник 1892: 3). Броят на изгубените книги през 1891 г. е 36. Предвид тези нарушения от 1892 г. влиза в сила правилник, който въвежда *залог* от 10 до 15 лв. за невърнати книги: 10 лв. за една книга; 15 лв. – от 1 до 3 книги. Взетата книга не може да се задържа повече от 30 дни. За първите просрочени десет дни се плаща *глоба* по 20 ст. на ден, а от десет дни нагоре се плаща по 40 ст. (чл. 26) (Правилник 1892: 3). През същата година (1892) са взети само 204 книги за домашен прочит, а читалнята е посетена от 4 138 души.

Библиотечният комитет забранява на учениците от първи до четвърти клас на гимназията да посещават Библиотеката. На по-големите ученици се разрешава посещение с позволение от Дирекцията (чл. 13). Към групата на нередовните читатели попадат и държавните

и общински служители, които са освободени от паричен залог за домашно заемане на книги (1894). Тази клауза в правилника Василев определя като „накостна несъобразителност“, тъй като според него „изобщо българската читающа публика е крадлива“³⁴⁹. Привилегията на чиновниците да взимат книги безплатно довежда до изчезването на „маса ценни книги“, които не са върнати никога. По-късно (1899) подобен случай има и с даването без залог на книги за домашен прочит на учители. За съжаление тогава опитът да се въведе инвентарен регистър е неуспешен. Следствие на извършено ревизиране на библиотечния фонд към средата на 1928 г., по времето на директора Ярослав Романчук, се установява липсата на 3 500 тома (Василев 1933: 33)³⁵⁰. Периодът между 1920 – 1928 г. от историята на библиотеката Василев определя като време, когато институцията е „съвсем разстроена и ограбена“ (Василев 1931: 1). Директорът Василев дори измисля *афоризми* за спазване на реда, които поставя в читалнята на Варненската библиотека: „Който и да сте, подчинявайте се безусловно на библиотечния правилник.“, „Връщайте заетите книги веднага след прочита. Само така библиотеката ще услуги с книги в малко време на много читатели.“, „Задържането на книгата повече от определеното време е престъпен навик, е обсебване!“³⁵¹

³⁴⁹ ф. 602 к, оп. 1, а.е. 14, л. 16.

³⁵⁰ Ярослав Романчук (1860 – 1937) е бил начело на Варненската библиотека в периода 12 януари 1910 г. – 2 юли 1928 г. (Пенев, Петров 1988: 330 – 334).

³⁵¹ ТДА–Варна, ф. 602 к (*Варненска областна библиотека*), оп.1, а.е. 11, л. 300.

3.2.2. СТАТИСТИКИ НА ЧЕТЕНЕТО И ЧИТАТЕЛИТЕ

В статията си „Живата българска книга“ Тодор Боров откроява някои важни закономерности по отношение на анализа на библиотечните статистики: 1) установяване на характера на библиотеката и нейната публика; 2) книгата може да служи за учебник или учебно помагало на ученици и студенти, или да е произведение, което се изучава в училище, т. е. нейното търсене се налага по силата на учебна програма и по този начин не свидетелства за съвременните литературни вкусове; 3) има книги, които не се купуват твърде често от частни лица, но сравнително често се търсят в обществените библиотеки. Когато известна книга е проникнала във всеки дом, то такава рядко се търси в библиотеките. Например стиховете на Хр. Ботев (Боров 2009: 70 – 71).

Едва от 1900 г. в архива на библиотеката се срещат статистически сведения: читателските посещения са 17 542 души, раздадените за домашно четене книги са 1 142 тома, а четените в библиотеката – 655 тома. Първият печатан *отчет* на библиотеката е обнародван във „Варненски общински вестник“ (1903). От него добиваме представа за *фонда* и *занятията* на читателите на Варненската библиотека. Тя разполагала с 4 002 съчинения в 5 592 тома, разпределени в 16 отдела³⁵². От тях „най-развити“ са художествената литература (1 154), правни науки (498), история (391), философия (282) и справочни (276). Периодичните издания са 3 297, от които български (813), руски (1 987), френски (413), немски (36), английски (16) и други (32). През същата 1902 г. библиотеката има 24 573 читатели, на които са раздадени 2 368 тома, от които 606 за четене вкъщи. Първенство сред предпочитаните четива заема художествената литература със заемане на И. Тургенев (78), Л. Толстой (78), Е. Зола (41), М. Рид (36) и т.н.

³⁵² За сравнение към 1 януари 1914 г. тя е наброявала 13 200 тома.

(Варненски общински вестник 1903: 1 – 8).³⁵³

Според *занятията* читателите са разпределени в следния ред: свободни професии (6 481), чиновници (6 107), ученици (5 055), работници (1 810), учители (1 417), търговци (516), учителки (356), ученички (317), студенти (309), книжари (282), журналисти (204), живописци (200), войници (198), лекари (192), офицери (167), адвокати (159), земеделци (129), фотографи (120), писатели (63), аптекари (52), техници (51), часовникари (30), студентки (27), проповедници (21), актьори (11), медицински сестри (3).

По етнически състав тези читатели са: българи (22 685), арменци (789), гърци (509)³⁵⁴, евреи (334), руснаци (122), турци (49), черногорци (35), французи (30) и немци (21) (Варненски общински вестник 1903: 7). Грамотността на различните етнически групи силно варира. Статистиките (от преброяванията през 1910, 1920 и 1934 г.) показват най-висока грамотност сред евреите и арменците; следват българи и гърци; силно изоставащи, с много ниска грамотност, са турци и цигани, както и българо-мохамедани (Даскалов 2005б: 368).

За периода 1910 – 1933 г. броят на книгите в томове и на получаваните периодични издания в библиотеката е както следва (Василев 1933: 54 – 55):

³⁵³ Отчетът на Варненската градска общинска библиотека за 1902 г. е изготвен от библиотекаря Никола Георгиев.

³⁵⁴ След Освобождението до 1906 г., когато се изменя *Законът за народното просвещение*, във Варна съществуват и малцинствени училища на различните етноси. Гръцките училища в града са 6, от които три мъжки, две девически и едно смесено (Стоянов 1992: 171).

години	1910	1911	1914	1919	1920	1921	1922
книги	11	11 581	13 793	16	16	16 823	17 447
периодични	58	58	41	32	29	26	28

От изнесените данни е видно, че *книжовният фонд* на Варненската библиотека непрекъснато се увеличава – от 11 123 книги през 1910 г., до 1922 г. наброява 17 447. Тенденцията при периодичните издания обаче е с намаляващи показатели. Както става ясно от *историческия очерк* на директора Добрин Василев, редица от предвидените периодични издания не могат да бъдат изписвани поради липса на средства (Василев 1933: 30). Според *годишните библиотечни отчети* в периода 1923 – 1933 г. вече се наблюдава нарастване както на броя на книгите – от 17 795 до 33 150, – така и на периодичните издания – от 27 на 102 през 1933 г.

Статистика за четенето в библиотеката и вкъщи не е водена за следните години: 1910, 1911, 1914, 1919, 1920, 1920, 1922, 1923, 1924, 1925 и 1926 г. (има данни само за домашно четене).

Отчетите, изготвени по времето на Добрин Василев, дават представа за *четенето в библиотеката*. Във всички *отчети* Василев разглежда единствено *художествената литература* по брой четени автори. Такава практика се появява малко по-рано и в Пловдивската библиотека. В отчетите могат да се проследят и четящите социални групи. Фокусирам вниманието върху раздела „посещения“ от годишните отчети, който отговаря на въпроса *какво* се е чело. От отчета на Варненската градска

общинска библиотека за 1930 г. става ясно, че *по предметна област* книгите се разпределят както следва: художествена литература (6 560 съчинения), списания (3 803), философия и хуманитарни науки (1 400), история (1 523), история на литературата, литературна критика и филология (780), икономическа литература (809), естествени науки и медицина (1 083), военни и морски науки (80), приложни науки и изкуства (785), справочни книги (1 022), статистика, география и счетоводство (1 330), вестници (606). Антикварният отдел, включващ български книги от преди Освобождението и групи стари книги на чужди езици, има 278 тома (Василев 1931: 2).

По езици книгите се разпределят: български език (13 221 тома), руски език (6 544), френски език (3 081 тома), немски език (1 294 тома), английски език (564 тома), италиански език (54 тома), групи славянски езици (231 тома), групи (1 102 тома). През годината са получавани 86 български списания и 45 вестника, докато чуждестранните списания и вестници са 37, разпределени *по езици*: френски език (20), немски език (10), руски език (4), английски език (1), хърватски език (1), турски език (1). Общият брой на периодичните издания е 168 (Василев 1931: 2).

Според данните в отчета, които показват *читателските посещения* през 1930 г., броят в читалнята за периодика наброява 29 808 души (31 060 през 1929 г.). Общо цялата библиотека е посетена от 44 893 читатели срещу 45 100 през 1929 г. Въпреки общия спад, заемането на книги за дома и за библиотечно четене отчита увеличаване през годината. Докато през 1927 г. са раздадени само 716 тома, през 1928 г. – 2 566 тома, 1929 г. – 8 230 тома, през 1930 г. за домашно и библиотечно четене са дадени 16 185 тома (Василев 1931: 4). Големият брой на домашни заемания е продиктуван от неудобството при използването на читалнята, която „едва събира 30 души“ (Василев 1931: 4).

По предмет разгадените за прочит 16 185 тома са: справочни книги и списания (2 849); съчинения по история, география, биография на исторически личности, народознание (713); пътешествия: а) из България (36), б) из други страни (455), всичко 491; философия, правни и разни хуманитарни науки (522); естествени и приложни науки, хигиена и медицина (155); политическа икономия и стопанство (312); история на литературата и изкуствата, литературна критика, филология, фолклор: а) български език (493), чужди езици (504); художествена литература (10 146).³⁵⁵

Безспорно най-четена е художествената литература. Ето защо за установяване на читателските предпочитания ще представя степенуването ѝ по броя прочитания³⁵⁶ (групирането е *по национална принадлежност* на литературата):

1) *Българската литература*: 2 004 заемания, включващи следните автори: Иван Вазов (618) – „Казаларската царица“ (83), „Чичовци“ (78), „Под игото“ (71), „Нова земя“ (29), „Епопея на забравените“ (27), „Светослав Тертер“ (36); Йордан Йовков (104) – „Жетварят“ (40), „Старопланински легенди“ (19), „Последна радост“ (18), „Вечери в Антимовския хан“ (11); П. К. Яворов (87); Пенчо Славейков (85) – „Кървава песен“ (33); Елин Пелин (76); Любен Каравелов (63); Васил Друмев (59) – „Нещастна фамилия“ (34),

³⁵⁵ Трябва да се има предвид, че статистическата информация дава специфична и с това ограничена база за анализ. Например сведенията за това как четат отделни групи читатели и наличните книги по езици и по предметни области са несъотносими. Статистиката е надежден източник за изводи относно: четенето в библиотеката и домашното четене; различните четящи групи – по професионална насоченост, съотношението между половете.

³⁵⁶ Използвам „заемания“ и „прочит“ като контекстови синоними. Приемам, че заетата книга е потенциално прочетена.

„Иванку, убиецът на Асеня I“ (25); Антон Страшимиров (51) – „Вампир“ (11); Алеко Константинов (48) – „Бай Ганьо“ (29); Хр. Ботев (48); Ст. Михайловски (36); Константин Величков (34); Николай Райнов (30) – „Видения из древна България“ (8); Добри Немиров (30) – „Роб“ (13), „Първи бразди“ (8); П. Ю. Тодоров (18); Петко Славейков (18); Димитър Шишманов (15); Кирил Христов (15); Ран Босилек, или още Симеон Андреев, (22); Илия Р. Блъсков (14) – „Изгубена Станка“ (8); Добри Войников (11); Андрей Протич (11); Димчо Дебелянов (10); Любмил Стоянов (10); Г. С. Раковски (8); Добрин Василев (8); Емануил Попдимитров (8) и др. (Василев 1931: 5).³⁵⁷

2) *Английско-американска литература*: 2 538 заемания, от които на: Майн Рид (1 778) – „Огнена земя“ (191), „Дяволският остров“ (169), „Мексикански разбойници“ (167), „Пълзачи по скали“ (144), „Търговци на роби“ (117); Уилям Шекспир (113)³⁵⁸ – „Хамлет“ (20), „Макбет“ (17); Р. Киплинг (97) – „Смелите моряци“ (70), „Белият тюлен“ (20); Дж. Байрон (62) – „Чайлд Харолд“ (23), „Манфред“ (20); Джек Лондон (45) – „Мартин Идън“ (28); Х. Бичър Стоу (42) – „Чичо Томовата колиба“ (42); Джером К. Джером (32) – „Трима души в една лодка“ (17); У. Скот (29); О. Уайлд (23); Д. Дефо (21) – „Робинзон Крузо“ (21); Джонатан Суифт (8); Томас Харди (8); Едгар Алън По (3) (Василев 1931: 5 – 6).

³⁵⁷ В *отчетите* на Варненската библиотека Д. Василев не посочва на какъв принцип присъстват някои заглавия на четени произведения, а в повечето случаи такива не са представени. При проучване на архива, в който са запазени отчетите, е видно, че не е имало практика да се записват заглавията на произведенията. Това означава, че „наличните“ заглавия са по-скоро случайно отбелязани.

³⁵⁸ Уилям Шекспир е най-превежданият автор от английската и американската литература в България (по данни до 1918 г.). – Вж. (Гергова 1991: 224). Любопитно е да се отбележи, че през периода 1919–1944 г. във Варна са отпечатани и издадени 763 книги, от които 76 са преводни. (Маринов, Маринова 2011: 318).

3) *Френска литература*: 2 031 заемания, от които на: Жул Верн (452) – „Тайнственият остров“ (144), „Капитан Немо“ (105), „Около месечина“ (74); Емил Зола (124) – „Наводнение“ (47), „Жерминал“ (37); Виктор Юго (98) – „Парижката Света Богородица“ (40); Жан-Батист Молиер (95) – „Скъперникът“ (40), „Тартюф“ (22); Ги дьо Мопасан (88) – „Наследството“ (21); Александър Дюма-баща (39); Морис Метерлинк (25); Жан Расин (20); Марсел Прево (20); Ромен Ролан (18); Октав Мирбо (18); Алфред дьо Мюсе (14); Проспер Мериме (14) (Василев 1931: 6).

4) *Руска литература*: 1 397 заемания, от които на: Фьодор Достоевски (193) – „Записки от мъртвия дом“ (25), „Престъпление и наказание“ (22); Лев Н. Толстой (179) – „Война и мир“ (42), „Анна Каренина“ (29), „Детство и юношество“ (27); Николай В. Гогол (175) – „Тарас Булба“ (87), „Мъртви души“ (55); Александър С. Пушкин (115) – „Капитанската гъщеря“ (20); И. Тургенев (106) – „Записки на ловеца“ (24), „Бащи и деца“ (19); М. Лермонтов (64) – „Герой на нашето време“ (27); М. Горки (36); А. Чехов (26); А. Островски (13).

5) *Немска литература*: 929 прочита, от които на: Й. Гьоте (106) – „Фауст“ (55); Фридрих Шилер (115) – „Вилхелм Тел“ (82), „Разбойници“ (18); Братя Грим (101)³⁵⁹; Х. Хайне (46).

6) *Елинска литература*: 257 прочита, от които на: Омир (82) – „Одисея“ (46); Аристофан (56); Есхил (44); Еврипид (33); Софокъл (29) и др.

7) *Норвежка литература*: 235 прочита, от които на: Хенрих Ибсен (116) – „Майстор Солнес“ (30), „Призраци“ (20); Кнут Хамсун (87) – „Редактор Люнге“ (11).

8) *Италианска литература*: 154 прочита: Ч. Колоди (58); Данте Алигиери (47) – „Аг“ (47); Дж. Бокачо (11).

³⁵⁹ За първи път приказките на Братя Грим са издадени в Пловдив през 1896 г. (Гергова 1991: 214).

9) *Полска литература*: 93 прочита: Х. Сенкевич (44) – „Quo vadis“ (16); Ст. Пишибишевски (27).

10) *Датска литература*: 82 прочита: Х. К. Андерсен (47).

11) *Испанска литература*: 54 прочита: Мигел де Сервантес – „Дон Кихот“ (26); Бласко Ибанец (24) и др.

12) *Римска литература*: 28 прочита: Вергилий (27).

13) Без подробни данни относно четените автори, отново в низходящ ред, е заемана художествена литература на следните националности: чешка литература (23); арменска (17); индийска (17) – Рабиндранат Тагор (17); унгарска (10); грузи литератури, сборници и антологии – 199 (Василев 1931: 7).

При заемането на художествена литература прави впечатление, че най-търсени са класическите автори и произведения както български, така и чуждестранни. Това може да се обясни със *задължителните четива* на учениците, които са най-многобройните посетители на библиотеката.

Тези 16 185 тома са четени от ученици (9 998), студенти (767), учители и професори (698), чиновници и служаци (1 728), пенсионери (379), домакини – жени, (898), търговци, индустриалци, занаятчии, комисионери и др. (399), работници (302), журналисти и публицисти (141), писатели (9), лекари, зъболекари, аптекари и милосърдни сестри (59), адвокати и прошеносци (33), свещеници (99), земеделци и агрономи (65), офицери (40), музиканти (78), войници и стражари (13), инженери (59), художници (15), моряци (19), свободни професии (396). *По пол*: мъже (12 794), жени (3 391); *по възраст*: до 14 години (1 420) , от 14-18 г. (8 365), над 18 г. (6 400) (Василев 1931: 7).

Интересно е предписанието на директора, отнасящо се до *дисциплинирането на читателската публика*:

(...) библиотеката се е старала да се превърне от

обикновено книгохранилище в училище, гдето четивото се дава според възрастта, развитието и вкуса на читателя, гдето на учащата младеж, па и на нуждающите, се раздават книги за четене (предимно художествена литература – бел. моя – П.М.) при определени цели, с оглед за развиване на вкуса към хубавото и опознаване на родното творчество (Василев 1931: 8).

Василев отправя укор към част от интелигенцията, която „колкото по-високопоставена и издигната, се отнася, с осъдително нехайство“ към книгата (Василев 1931: 8).

От годишния отчет става ясно, че художествената литература е най-четена, за разлика от научни изследвания и съчинения. Директорът обяснява този факт с „повърхностния вкус и нежеланието да се рови човек у големите въпроси на човешкото знание и можење, тъй характерно за времето, в което живеем...“ (Василев 1931: 8). Дори споменава някои от тези „леки, забавни книги“ – „Магоната на спалните вагони“ на Декобра, „Ножът на танцувачката“ на К. Дойл, – докато писатели като Ч. Дикенс, Ф. Достоевски, В. Юго, А. С. Пушкин и т.н. са четени много малко (Василев 1931: 7). Василев упреква и учениците, които „рядко ще поускат книги по хуманитарните и положителните науки, четат Иван Вазов, Лев Толстой, Пиер Корней, Виктор Юго, Данте Алигиери само по училищно задължение“ (Василев 1931: 7). Съдейки по броя на прочитите, най-предпочитаните извънкласни автори са Жул Верн и Майн Риг³⁶⁰. Най-многобройните читатели във Варненската библиотека са ученици, т.е. интересът към повечето горепосочени автори е стимулиран чрез включването им в учебните програми на училищата и стремежа на училищни и просветни власти да развиват

³⁶⁰ Най-много преводи от *изданията за деца и юноши* имат творбите на Майн Риг – само до 1898 г. на български език излизат 11 романа, превеждани главно от руски език (Гергова 1991: 214).

чрез четенето нравствените, умствените и естетическите способности на учениците (Даскалова 1999: 113).

Най-многобройни са заеманията на следните национални литератури: българска, английско-американска, руска и френска. Съдейки по годишните отчети в периода 1930 – 1933 г., могат да се *обобщят* заетите книги както следва: 11 707 „прочита“ на българска литература, френска литература (10 743), английско-американска литература (9 906), руска литература (6 995) и немска литература (4 966 заемания). Второто място на френската литература може да се обясни със съществуването на френския колеж „Свети Август“ в Пловдив³⁶¹. Заг това предположение застават и данните на най-многобройната група читатели на библиотеката, а именно – учениците и студентите. Прави впечатление, че липсват т.нар. сензационни романи като „Скутникът евреин“ и „Парижките потайности“ на Евгени Сю например. От френската литература най-четени са романите на Жул Верн, което съвпада и с факта, че той е най-издаваният френски автор – до 1917 г. е представен с 12 произведения (Гергова 1991: 223). На второ място по брой прочити е Е. Зола. От английската и американската литература най-четени са Майн Рид, Джек Лондон и У. Шекспир. Руската литература – с класиците Лев Толстой, Ф. Достоевски, Максим Горки. От немската литература най-заеман автор е Й. Гьоте, следван от Братя Грим и Фр. Шилер. Испанската литература е представена основно с М. де Сервантес, а полската – с Х. Сенкевич. Прави впечатление, че е застъпена и скандинавската литература с Х. Ибсен. Разбира се, може да се направи заключение, че освен класическите автори, в списъка присъстват и актуални за епохата чуждестранни писатели поради своята моментна популярност,

³⁶¹ Колежът „Свети Август“ съществува в периода 1884 – 1948 г.

продиктувана от влиянието на съществуващия литературен канон.

През 1937 г. читателите на Варненската библиотека са 58 076 души, от които 29 423 четат периодичен печат. От книгите са прочетени 26 180 тома. *По предмет* те се разпределят както следва: художествена литература, история на литературата, критика, естетика и красноречие (16 558), общи науки и познания (5 452), история, география и биография (1 783), социални науки (1 008), чисти науки (518), приложни науки (344), философия (234), изящни изкуства (188), религия (52).

Художествената литература по националност се разпределя:

1) *Българска литература* (4489): Ив. Вазов (672), Й. Йовков (455), Н. Райнов (217), Пенчо Славейков (126), Л. Каравелов (104), П. К. Яворов (99), В. Друмев (99), Добри Немиров (96), А. Страшимиров (86), Елин Пелин (81), Ангел Каралийчев (74), Алеко Константинов (69), К. Величков (67), Фани Попова-Мутафова (56), Хр. Ботев (49), Константин Петканов (48), Добрин Василев (40), Стилиян Чилингиров (38), Хр. Смирненски (36), Ран Босилек (35), Ел. Багряна (30), Светослав Минков (28), П. Р. Славейков (22), Д. Шишманов (20), Анна Карима (20), Емануил Пондимитров (20), Г. С. Раковски (19), Й. Стубел (18), К. Константинов (16), Ал. Егрев

– Вердела (14)³⁶², Кирил Христов (14), Мара Белчева (15), Георги Райчев (12), Н. Лулиев (12), Д. Подвързачов (12), Чавдар Мутафов (12), Чудомир (11), Д. Дебелянов (11), Евгения Марс (11), Ст. Л. Костов (10), Д. Талев (9), Ст. Загорчинов (7), Яна Язова (8), Мара Николова-Рубин (5), Хр. Ясенов (5), Анна Каменова (2), Гео Милев (2), Димитър Осинин (2), Асен Разцветников (2); по един прочит – Андрей Протич, Лъчезар Станчев, Христо Бръзицов, Екатерина Ненчева, Никола Фурнаджиев, Христо Белчев, Атанас Далчев. Сборници, антологии и др. – 80 прочита³⁶³.

2) *Англо-американска литература* (3 501): Майн Риг (896), Джек Лондон (857), Едгар Уолъс (193), У. Шекспир (147), Марк Твен (118)³⁶⁴, Д. Дефо (92), Ч. Дикенс (92), Робърт

³⁶² Александър Егрев (псевдоними Вердела, Явуровски) (1870 – 1929) – книгоиздател, печатар и книжар. Роден в Казанлък. Основава първата театрално-музикална книжарница „Наука“ в Казанлък (1895). Директор на печатница „Надежда“ (1897). По-късно се сдобива със собствена печатница и развива писателска и издателска дейност. Парижков, Петър. Александър Егрев. – В: *Българска книга. Енциклопедия*. Състав. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, 160. В книгописната статистика след войните (1919 – 1928) на Павел Орешков, Вердела се нарежда след Хр. Ботев по брой издавания. П. Орешков изрично подчертава, че списъкът е изготвен «без оглед на литературните достойнства» на произведенията» (Орешков 1930б: 389). Според Т. Боров не винаги «многото издания» определят стойността на даден автор. Като обяснения на големите тиражи на останали единствено във времето си писатели са посочени средствата на автора, грижите на приятелите му и др. (Боров 2009: 71).

³⁶³ ф. 602 к, оп. 1, а. е. 14, л. 5, 6, 7.

³⁶⁴ Най-рано преведените романи на М. Твен са „Царският син и просиякът“ (1897) и „Приключенията на Том Сойер“ (1907) (Гергова 1991: 224).

Стивънсън (48), Дж. Байрон (46), Х. Бичър-Стоу (43)³⁶⁵, Томас Харди (37), Оскар Уайлд (32)³⁶⁶, Р. Киплинг (32), Дж. Конрад (22), Луис Карол (22), Уолтър Скот (21), Едгар По (10) и др.

3) *Френска литература* (3 323): Жул Верн (232), Пол Бурже (202), Ги дьо Мопасан (194), Емил Зола (163), Виктор Юго (109), Андре Жиг (95), Анатол Франс (73), Алфонс Доде (68), Оноре дьо Балзак (42), Ал. Дюма-баща (38), Пиер Корней (39), Хектор Мало (35), Густав Флобер (30), Марсел Пруст (14), А. Стендал (12), Проспер Мериме (8) и др.³⁶⁷

4) *Руска литература* (1 494): Лев Толстой (224), Фьодор Достоевски (198), Н. В. Гогол (143), А. С. Пушкин (139), И. С. Тургенев (125), М. Горки (98), М. Лермонтов (76), А. Чехов (75), И. Бунин (39), А. Куприн (23), Л. Андреев (18), Д. Мережковски (3) и др.

5) *Немска литература*: 1 298 заемания, от които на: Й. Гьоте (145), Вики Баум (90), Братя Грим (89), Т. Щорм (79), Фр. Шилер (79), Вилхелм Хауф (74), Стефан Цвайг (66), Ерих Мария Ремарк (51), Якоб Вакерман (40), Х. Хайне (35), Г. Лесинг (32), Артур Шницлер (25)³⁶⁸.

6) *Скандинавска литература* (852): Кнут Хамсун (237), Йохан Бойер (114), Андерсен (114), Йенс Петерс Якобсен (114), Селма Легерльоф (72), Зигрид Ундсет (46), Х. Ибсен (46), Аксел Мунте (28), Карин Михаелис (26), А. Стриндберг (20), П. Нансен (5), Бьорнстерне Бьорнсон (5).

³⁶⁵ Частни от „Чичо Томовата колиба“ на Х. Бичър Стоу за първи път излизат във възрожденските „Български книжици“. Два превода на същия роман са издадени през 1898 г. едновременно в София от Иван Говедаров, и в Търново от Х. Т. С. Фортунув. През 1911 г. е включен в „Картинна галерия за деца и юноши“ (Гергова 1991: 214 – 214).

³⁶⁶ Оскар Уайлд за първи път е представен на българската читателска публика с „Портрет на Дориан Грей“ (1914). (Гергова 1991: 224).

³⁶⁷ ф. 602 к, оп. 1, а. е. 14, л. 8–9.

³⁶⁸ ф. 602 к, оп. 1, а. е. 14, л. 10.

7) *Италианска литература* (328): Грация Делледа (53), Ч. Колоди (53), Емилио Салгари (47), Данте (40), Е. де Амичис (31), Вирджино Броки (8), Алфред Панцини (8)³⁶⁹.

8) *Полска литература* (214): Хенрик Сенкевич (136), Вл. Реймонт (37), Ст. Пишибишевски (12), Ст. Жеромски (3) и др.;

9) *Испанска литература* (97): Винсенте Бласко Ибанец (48), М. де Сервантес (26), Мишел Зевако (10), Мануел Талвес (9);

10) *Антична литература: елинска* (162): Еврипид (72), Омир (72), Софокъл (25), Есхил (25); *римска* (62) – Виргилий (48).³⁷⁰

11) *„малки“ литератури: индийска* (28) – Р. Тагор (28); *унгарска* (9); *японска* (26) – Кенджиро Токутоми (14), Ямата Кику (12); *чешка* (2); *сръбска* (2).³⁷¹

„Прочетените“ книги се разпределят *по езици*: български език (21 691), руски език (7 431), френски език (3 937), немски език (1 712), английски език (729), арменски език

³⁶⁹ ф. 602 к, оп. 1, а. е. 14, л. 10.

³⁷⁰ Ето и едно критично впечатление на Христо Борина за литературната ситуация преди войните: „...не знаем нито *латинската*, нито *гръцката* литература. По същия начин (...) не знаем ние и новите, живите литератури, а преди да ги познаваме, ние няма да можем да стъпим на краката си в литературно отношение. И за туй трябва да се даде широко място у нас на преводите и от древните, и от новите писатели“ (Борина 1912 – 1913: 521). Една част от биографията Христо Борина е свързана с Народната библиотека, където е бил главен библиотекар (1919 – 1922). Следствие на препоръките на МНП, в първите десетилетия на ХХ в. античната литература е представена с: Есхил „Прометей“ (1905), „Агамемнон“, „Евмениди“, „Орест“ (1914); Плутарх „Знамените люде. Сравнителни биографии“ (1914); Тацит „Германия“ (1918). Хораций е издаван през 20-те години на ХХ в., а Ксенофонт – в края на 30-те и началото на 40-те години на ХХ век. (Гергова 1991: 222).

³⁷¹ ф. 602 к, оп. 1, а. е. 14, л. 11.

(427), италиански език (78), други славянски езици (338). Статистиките категорично показват, че се чете предимно на български език. Във Варненската библиотека до края на изследвания период се запазва второто място на руския език, следван от френския и немския (едва от 30-те години на XX в.). За разлика от Народната библиотека в Пловдив, в която книгите на френски език са най-заемани до 1908 г.

Читателите *по възраст*: 8-14 год. – 6 921, 15-20 год. – 9 147, над 20 год. – 10 112. *По занятие* се разпределят в следните социални групи: ученици – 16 870, студенти – 2 978, чиновници и търговски служаци – 2 894, домакини (жени) – 1 361, свободни професии – 997, търговци, занаятчии, работници – 586, пенсионери – 494. *По пол*: мъже – 15 976, жени – 10 204.³⁷²

Прави впечатление нарастването на посещенията на *Жени читателки* в библиотеката: през 1930 г. – 3 391, 1931 г. – 5 728, 1932 г. – 7 026, 1933 г. – 8 581, 1934 г. – 10 860 и 1937 г. – 10 204. В основата на тази тенденция, разбира се, е нарастването на грамотността при жените – от 14% през 1900 г., тя достига до 55.7% през 1934 г. (Даскалов 2005б: 367). Любопитно е да се отбележи, че в отчетите на Варненската библиотека до края на 30-те години на XX век се запазва представянето на професиите без полово разграничение (с изключение на „домакини“), за разлика от „статистическите вестници“ на Софийската народна библиотека, където подобно диференциране се наблюдава още през 1920 г.

По повод на статистиката Василев отбелязва, че библиотеките с водената в тях т.нар. *културна статистика* дават в общи линии едно указание за *литературния вкус* и интерес на публиката, а също така и

³⁷² ф. 602 к, оп. 1, а. е. 14, л. 5, 11.

за четивото, което в даден момент „привлича вниманието начитающия свят от всички възрасти.“³⁷³

3.3. РУСЕНСКА ОБЩИНСКА БИБЛИОТЕКА (1888)

3.3.1. ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Изследването на Русенската общинска библиотека е базирано на материали от фонда ѝ като: краеведска книжнина и по-специално трудове, проблематизирани образованието, местния печат и културната дейност³⁷⁴. Това са и компонентите, които са важни за контекстуализирането на читателските групи и четенето в изследвания период.

Проучването дава основание да се проследи какво е четено, тоест какво е институционализирано като четиво. Делението е направено по всички отрасли на знанието и дава представа за книжната наличност на Русенската библиотека. *Архивът* на библиотеката е предаден в Териториалния архив на града³⁷⁵. В *общинските регистри* има различни *документи*, свързани с дейността на библиотеката: *устава, правилници, статистики* (макар и не изцяло съхранени) на читателите.

За съжаление архивът на библиотеката не е изцяло запазен, ето защо за отправна точка служи книгата на тогавашната директорка Ана Комокова „75 години Окръжна библиотека „Любен Каравелов“ – Русе (1888 – 1963)

³⁷³ ф. 602 к, оп.1, а.е. 11, л. 18.

³⁷⁴ Анализирани са описи на набавената литература преди 1944 г. с помощта на т.нар. *Списък на получените книги в библиотеката от 1901 г.*

³⁷⁵ Това наложи проучване на фонда ѝ, който преди 1944 г. не е заведен в отделна архивна единица, а се намира в архива на Русенската общинска управа.

“³⁷⁶. Както посочва и самата авторка за своето изследване, „главният източник архивът на библиотеката – неизвестно кога и по какви причини в по-голямата си част е унищожен“ (Котокова 1965: 3)³⁷⁷. Ето защо основният използван материал на настоящето изследване са отчасти *статистическите вedomости* от вече цитираната книга и *документи* от Русенския териториален архив на краеведи и общественици, които са изследвали образователното и просветно дело. Единственият запазен архивен материал, свързан с дейността на Русенската библиотека, е *протокол* от решението на Общинския градски съвет във връзка с основаването ѝ.³⁷⁸

3.3.2. ИСТОРИЯ НА РУСЕНСКАТА БИБЛИОТЕКА.

ДАРТЕЛСТВОТО

За оформяне на картината на *институционалното четене* в България ще разгледам и една от най-рано създадените библиотеки в България след Освобождението – Русенската градска библиотека (1888), с представяне на основните етапи от историята ѝ и съпътстващите статистически вedomости. С това оставям страницата на институционалното четене и оформянето на институционалния читател *в* и *чрез библиотеката* като

³⁷⁶ Ана Котокова е била директорка на Русенската градска библиотека в периода 1952 – 1957 г. Други жени, които са начело на Русенската библиотека в периода 1878 – 1944 г., са Бонка Иванова (1922) и Цветана Попиванова (1942 – 1945) (Котокова 1965: 103).

³⁷⁷ Авторката не е посочила архивния източник и с това нейното „позоваване“ не препраща към търсения извор материал. Същото се отнася и за използването на протоколи на *Русенския градски общински съвет* с липсващо позоваване на архивния източник.

³⁷⁸ ТДА–Русе, ф. 4 к (*Русенска градска община*), оп. 1, а.е. 3, л. 52 – 53. Датата е 21 февруари 1889 г.

само една от възможните изследователски траектории в *конструирането на читателя*.

Русенската градска библиотека се създава с решение на Общинския съвет на 11 февруари 1888 г. Нейното откриване е възложено на току-що основаното книжовно дружество „Дунав“, което изготвя списък с книги и списания, необходими за фонда на библиотеката. Дружеството предлага списъка на 21 март 1889 г. и съветът отпуска необходимата сума за набавяне на книгите. На 30 ноември същата година библиотеката е открита, временно ползваща помещението на дружество „Дунав“³⁷⁹. Дружеството подарява на общината целият си книжен фонд и отстъпва помещение за създадената градска библиотека. Общинският съвет с готовност приема предложението на дружеството, след което назначава комисия, която да уреди библиотеката. Тази комисия е в състав: Димитър Маринов (директор на мъжката гимназия), Теодор Теодоров (адвокат), г-р Никола Бобчев (учител в мъжката гимназия), Христо Кръстев (търговец) и Иван П. Борков (председател на Окръжния съд)³⁸⁰. Комисията трябва да изработи и *Правилник за вътрешния ред*, както и да извършва подбор на ново-

379 ТДА-Русе, ф. 59, оп.1, а.е. 148. Б - III - 4, л. 15. (*Развитие на просветното дело след Освобождението* - от Димо Петров Смядовски - исторически бележки за градската библиотека, читалище „Зора“, развитие на театралното дело в града, и основаните дружества - неиздадени, оригинал, ръкопис). Към 12 септември 1889 г. действителните членове на дружеството са 78, между които от съсловието на най-висшите чиновници в града (Джурова 2007: 117).

380 Пак там, с. 120. На тази комисия е възложено да изработи *устава* на библиотеката. Библиотечният комитет просъществува 35 години - до 1926 г.

закупуваната литература³⁸¹. Така през 1888 г. заработва успешно един от водещите културни институти в град Русе. Необходими са още големи суми за набавяне на книги и списания за библиотеката, както и за поддържане на нейните дневни нужди. Според краеведа Смядовски³⁸² общината е в невъзможност да стори това сама, така че съветът упълномощава кмета Петър Винаров да „ходатайства“ пред министъра на Народното просвещение Георги Живков³⁸³ за ежегоден отпускане на сума за набавяне книги и поддържане на библиотеката. На 25 април 1890 г. Министерството съобщава на кмета, че е съгласно да отпусне всяка година по 700-800 лева за набавяне на книги и

³⁸¹ Пак там, с. 120. Съставът на *Библиотечния комитет* и правилникът, по който Библиотеката ще действа, се утвърждават от общинската управа. Председател на Библиотечния комитет е кметът на Русе, а секретар – завеждащият на Библиотеката. Членовете се избират сред русенското гражданство – предпочитат се хора с научна подготовка и специални интереси към институцията.

³⁸² Димо П. Смядовски (1860 – неизв.) – учител и общественик. Завършва Робърт колеж в Цариград. Учител в Русенската мъжка гимназия „Княз Борис“ по българска и църковна история, и география (1887 – 1900), а след това до 1909 г. е учител в Девическата гимназия (Димитрова, Йорданов 2011: 93).

³⁸³ Георги Живков (1844 – 1899) е участник в националноосвободителните борби преди 1887 г. След Освобождението се включва активно в обществено-политическия живот. През 1887 г. става член на Регентския съвет и министър на Народното просвещение (20.VII.1887 – 19.VI.1893). По негово време се създава Висшият педагогически курс (1 октомври 1888 г.) с едно историко-филологическо отделение, а на следващата година се открива и физико-математическо (Симеонова 2009: 35). Вж. (Радева 1988: 172). Някои реформи, които прави Живков със Закона от 1891 г.: увеличава броя на гимназиите, основа Висшето училище, задължава гържавата да плаща $\frac{3}{4}$ от заплатите на учителите, определя ценз за лицата, заети в образователната сфера и т.н. – *Училищен преглед*, г. IV, кн. 4, 458 – 459.

списания за библиотеката, но с условие, че общината ще наеме отделно и удобно помещение, за да могат гражданите да я посещават редовно³⁸⁴.

Книгите и инвентарът на гружество „Дунав“, предадени на градската библиотека, възлизат на стойност над 3 690 лв., а са отстъпени само за 704 лв. (Джурова 2007: 117 – 118). Скоро гружеството преустановява съществуването си, изпълнило най-важната си задача, а Русенската градска библиотека започва самостоятелния си път като подведомствен институт на Русенската градска община. Между февруари и май 1891 г. библиотекар е Атанас Паунов, учител по музика. Отпуснат е щат и за прислужник. Общината гласува 5 000 лв. за откриване и издръжка на Библиотеката през текущата година. Сумата е недостатъчна – от нея 1 200 лв. са за наем на помещенията, 2 000 лв. – за заплати на библиотекаря и разсилния (Джурова 2007: 119).

В тези първи следосвобожденски десетилетия Русе е с възходящо развитие като най-големия град в Княжество България. По това време са регистрирани около 30 индустриални предприятия, 26 кредитни учреждения, над 130 търговски фирми. Чрез пристанището му се

³⁸⁴ ф. 59, а.е. 148, л. 16. Както стана ясно от предишната глава на това изследване – проблем със сградата има и Народната библиотека, особено в началните години от съществуването ѝ. Този аспект рефлектира и върху читателските практики – в читалнята или домашен прочит. Основното „възпитаване“ на читателя се осъществява именно посредством тази *официална библиотечна политика* след 1878 г.

осъществява 1/3 от вноса в страната (Гергова 1997: 211)³⁸⁵. Преимуществото на Русе идва от търговските връзки със западните пазари, които насят просперитет; от ранното и лесното проникване на европейски вкусове и навици; също от това, че градът е бил център на Дунавския вилает и на реформаторската дейност на Мидхат паша (Даскалов 2005б: 138).

Важно е да отбележа нивото на *грамотността* за годината, в която се създава Русенската библиотека (1888). Това е и отправната точка, от която можем да проследим развитието на новата читателска култура. Разбира се, в тези първи следосвобожденски години като цяло грамотността е на незавидно равнище. През 1888 г. Относителният дял на грамотните в Русе е 33.58% при население 27 194 (Окръжен 1890: 13, 29). Това е индикатор и за нарастване на броя на подлежащите на обучение деца. Тези, които посещават училище (до 12-годишна възраст), са 64%, или 2 459, от които момчета – 1 447 и момичета – 1 012 (Окръжен 1890: 29).

Фондообразуването в библиотеката е свързано и с *гарителство*. Това е важен щрих от *историята* на всяка

³⁸⁵ Разбира се, за този подем спомагат и известни фактори преди Освобождението. Най-важен от тях е създаването на *Дунавския вилает* през 1864 г. с център Русе, ръководен от Мидхат паша, обхващащ земите от Ниш до София и цяла Северна България до Тулча. Редом с издигането на града като политико-административен център, той получава значение като революционен център. Това се отразява решително и върху духовния живот на българското население. Русе е първият град в пределите на тогавашната Османска империя, в който излиза *периодичен печат*. През периода от Кримската война до Освободителната война (1853 – 77) от издаваните в Османската империя 34 списания за научни знания и художествена литература на български език – в Русе са излизали 3, в Цариград 9, а останалите 22 в Румъния, Русия, Австрия и др. За реформаторската дейност на Мидхат паша вж. (Бакърджиева 2009).

библиотека, тъй като тази „политика“ стои в основата на изграждането на фондовете. Изследванията на дарителството в библиотеките посочват, че в основата на фондовете на обществените библиотеки стоят частни сбирки³⁸⁶. Това показва и историята на Русенската библиотека, чийто най-важен източник за доставка на книги след редовния общински кредит са даренията, които са предимно от частни лица (Котокова 1965: 28).

Ето някои от тях, които до голяма степен показват формирането на *библиотечния фонд*: през 1902 г. Евстатий Цонаков подарява 302 тома по история и езикознание на български и чужди езици. В периода 1905 – 1916 г. Ученолюбивото дружество в града ежегодно подарява на библиотеката книги и периодични издания съгласно чл. 16 от устава си. Средно годишно тези дарения възлизат на 190 тома литература от всички отрасли на знанието (Котокова 1965: 36). Захаринка Захари Стоянова подарява 115 тома книги от библиотеката на баща си Захари Стоянов през 1936 г.³⁸⁷ През 1922 и 1924 г. Пловдивската библиотека и Софийската народна библиотека също даряват книги. Дарение правят и студенти от Русе: през 1936 г. те предават 55 тома юридическа, математическа и техническа литература. През 1940 г. на библиотеката са дарени 390 тома от общинската адвокатура, а през 1943 г. – 600 тома от Русенската постоянна комисия (Котокова 1965: 36).

Дарителството заема важно място в попълването на

³⁸⁶ Янакиева дава пример със Софийската народна библиотека (1878), която започва своя живот с начален книжен *фонд* личната библиотека на Иван Денкоглу, а Народната библиотека в Пловдив (1879) на основата на книжовната *сбирка* на Юрий Венелин (Янакиева 2012: 361).

³⁸⁷ Котокова посочва грешна година и брой на даренията от гъщерята на Захари Стоянов книги в Русенската библиотека – 1910 г. вм. 1936 г. и 140 тома вм. 115 тома.

библиотечните фондове. За периода 1933 – 1943 г. 52% от постъпилите в Русенската библиотека книги са дарения. Най-старото притежавано издание, постъпило като дарение, е *Четириевангелие*, издадено през 1690 г. в гр. Лвов, Русия (Котокова 1965: 121).

От по-ранните дарения на Библиотеката най-ценно по обем и съдържание е това на Илия Квартирников – над 1 000 тома книги и периодика на български, руски и немски език от различни области на знанието. Дарението е правено в продължение на 26 години – от 1913 до 1940 г., което дава възможност на читателите да ползват литературата, преди тя да е изгубила актуалността си. В писмо до Русенската библиотека Квартирников настоява: „Повторно Ви моля да не публикувате името ми във вестниците. Подобно желание или искане на дарителя се зачита обезателно и всякъде...“ (Котокова 1965: 122). Друго голямо дарение от 1 000 тома е дело на Димитър Каранешев, направено чрез многократни постъпления в периода 1931 – 1943 г. Книгите са на български, руски и френски езици от различни отрасли.

Ценно дарение е малко познатата книга на Жул Верн „Дунавският логкар“. За първи път книгата е публикувана в Париж през 1908 г. – три години след смъртта на писателя. На български език излиза през 1943 г. с обем 160 страници, под заглавието „Дунавският логкар. Изключителен роман из живота на българските революционери“³⁸⁸.

Дарението на дъщерята на Захари Стоянов – Захаринка Стоянова-Громбах, направено през 1936 г., съдържа 115 книги на български, руски и френски език от личната библиотека на революционера и писател. Някои от книгите носят подписа на Захари Стоянов, а по

³⁸⁸ Книгата е дарена от поета Веселин Тачев. Главният герой на романа е роден и израсъл в Русчук, а сюжетът отразява борбите на поробен български народ за освобождение (Джурова 2007: 122).

страниците има негови бележки. Преобладават заглавия от областта на философията, правото, историята, литературознанието, чиито автори са известни учени по това време: „Очерки из политической экономии“ – том 4 от съчиненията на Чернишевски, „Капитал и труд“ от Ф. Ласал, „История великой французской революции“ – том 1 от произведенията на Луи Блан, „История цивилизации в Англии“ (т. 1) и том 4 от съчиненията на Х. Т. Бъккл. Също така дарението включва няколко течения или отделни броеве на списанията „Русская старина“ и „Русская мысль“. Сред тях е намерен том, съдържащ втората годишнина на сп. „Наука“ (1882 – 1883), издание на Научно-книжовното дружество в Пловдив. В книжка 10, преди излизането им като самостоятелна книга, е публикуван откъс от *Записките* на Захару Стоянов (Джурова 2007: 123).³⁸⁹

Важен момент за стимулиране на читателските практики и *оформяне на читателския вкус* е и основаването през 1905 г. на Русенското ученлюбиво дружество. Член първи от устава му определя неговата единствена задача „да се грижи за подобряването на Градската библиотека, особено чрез доставяне на научни и литературни трудове...“ (Котокова 1965: 12). Инициатори за основаване на дружеството и негови дейни членове са: Стоил Станев, Начо Д. Михайлов³⁹⁰, Димитър Димитров, Христо Йончев, Александър Христов. Всички закупени книги и периодични издания със средства на това дружество са предоставени

³⁸⁹ По-късно значимо дарение е *личната библиотека*, завещана от акад. Михаил Арнаудов на родния си град Русе през 1973 г. Книжната сбирка е обособена като *самостоятелен библиотечен фонд*, наброяващ 6 524 единици на 25 езика.

³⁹⁰ Начо Д. Михайлов (1869 – 1947) – многогодишен гимназиален учител по история, един от първите възпитаници на Софийския университет. Прави книжовно дарение на Русенската мъжка гимназия, работи и в обществени библиотечни комитети (Гергова 2000: 214 – 215).

на читателите на Градската библиотека, а след разформироване на гружеството през 1918 г., книгите му стават собственост на Библиотеката. През 1926 г. се прекратява гългогодишната доброволно организирана обществена помощ за Библиотеката в лицето на Библиотечния комитет. След това при подбора на книги е търсена помощта на учители, но това става нередовно и неорганизирано (Котокова 1965: 13).

Освен дарителството, което представих, за да се добие представа с какви четира разполага библиотеката, е нужно разяснение относно комплектуването на фонда. Източниците за комплектуване на библиотечния книжовен фонд са редовните ежегодни кредити за книги и периодични издания, отпускани по бюджета на общината; сумите, набирани от лихвите на залога, внасян от читателите при записването им в библиотеката; получаваните книги и периодични издания по депозит, т.е. по един безплатен екземпляр от българската печатна продукция; безплатни приложения на чужди списания и дарения (Котокова 1965: 27).

3.3.3. НОРМАТИВНИ ДОКУМЕНТИ

За пълното изясняване феномена на институционалното четене е необходимо да се изложат *правилата*, съблюдаващи т.нар. *домашно четене*. Следват изброени някои от *рестрикциите* във връзка с четенето вкъщи. При записването си читателите внасят определена сума (*депозит*), която се задържа при евентуално загубване на взета от библиотеката книга. При отписването на читателя депозитът му се връща. В *заемните бележки* са отпечатани извадки от *Правилника* на библиотеката. Нередовните читатели се лишават от правото да получават книги временно или завинаги, глобяват се, конфискува се депозитът им при загубване на книга или

книгите се търсят по *съдебен ред*. Библиотекарят следи за навременното връщане на книгите и при пресрочване дори само 2-3 дни веднага изпраща прислужникът да вземе книгата от читателя (Котокова 1965: 44). Читателят е задължен освен името и фамилията си, да впише и „занятието и улицата, на която живее“³⁹¹. Други санкциониращи читателското поведение принудни са свързани с (не)даването на книги, които не представляват библиографска рядкост и то само на русенски жители³⁹². Отпускането е възможно само с внасяне на *залог* от 10 лв., при взимане на не повече от един екземпляр. *Рестрикционната политика* на библиотеката е неизменен компонент за формиране на „поведението“ на *институционалното четене*.

За първите години от формирането на *институционалния читател* и съпътстващите читателски практики, можем да съдим от следното *предписание* съгласно чл. 3 от *Правилника* на Русенската градска общинска библиотека, изготвен на 15 март 1900 г.: „Посетителите, които са дошли в Библиотеката с

³⁹¹ Вж. *Правилник* на Русенската градска общинска библиотека, изготвен на 15 март 1900 г. (Котокова 1965: 105 – 106). Чл. 11 от същия *Правилник* дава представа за задълженията на институционалния читател: „Лицата, които се ползват от Библиотеката, са длъжни да не задържат взетата книга повече от две седмици. В случай на неотлагаема нужда срокът може да се продължи още с две седмици. За всеки пресрочен ден се налага от управителя на библиотеката глоба по 10 ст. за първите 10 дни, по 20 ст. за вторите 10 дни, по 30 ст. за третите 10 дни – всичко 6 лв., които се задържат от залога. В случай, че книгата не се повърне след 30 дни от изминаването на първоначалния срок, то получателят ѝ се смята като присвоител и се дава под съд.“

³⁹² За разлика от Софийската народна библиотека, която предоставя книги в цялата страна за *домашен прочит*.

намерение да четат, не трябва да се разхождат из читалния салон, да си турят краката по столовете, да се отнасят немърливо с покъщината си, да се събират дружно да четат с глас, да плюят по пода и т.н.“ (Котокова 1965: 104).

3.3.4. СТАТИСТИКИ НА ЧЕТЕНЕТО И ЧИТАТЕЛИТЕ

По-активна и организирана дейност с читателите започва библиотекарят Васил Кръстев през 1895 г. (Котокова 1965: 45)³⁹³. Оттогава датират и първите сведения за живота на библиотеката. Данните за числеността на читателите и техните професии през 90-те години на ХХ век са непълни. Намираме ги в *статистическите таблици* за периода 1895 – 1898 г.

Независимо, че Русенската градска общинска библиотека съществува от 1888 г., най-пълни *статистически данни* има едва от 1895 г. Ето защо в таблици представям броя на читателите, които взимат книги за домашен прочит и в читалнята, както и социалния им състав в периода **1895 – 1898 г.**

³⁹³ Васил Кръстев е пръв редактор на „Русенски общински вестник“, който започва пълната обработка на постъпващите книги и периодични издания. Тогава се въвежда и първата инвентарна книга, наречена *Общ проверовъчен инвентар* (Калинова 1998: 6).

година	читатели: домашен прочит	читатели: читалня	общ брой: читатели	книги: домашен прочит	книги: читалня	общ брой книги
1895	1 666	32 975	34 641	2 433 (22.12%)	8 568 (77.83%)	11 001
1896	2 170	33 367	35 537	3 171 (26.75%)	8 682 (73.25%)	11 853
1897	3 110	37 659	40 769	6 079 (38.92%)	9 542 (61.08%)	15 621
1898	4 578	45 680	50 258	7 908 (38.68%)	12 537 (61.32%)	20 445

Видно е, че в тези първи години от функционирането на библиотеката се наблюдава значително нарастване в броя на читателите. Прави впечатление преобладаващият брой на читателите, които четат в самата библиотека. Предпоставка за това е всекидневното четене на вестници и списания. Например читателите, които четат вестници и списания в читалнята, за 1896 г. са 29 965 (Русенски 1897: 12). Този интерес се подхранва от голямото разнообразие на получаваните в библиотеката български и чужди списания. Броят на заеманите за домашен прочит книги също нараства, независимо че читателите се обслужват само два часа през деня – между 4-6 часа следобед. Разрастването

на четенето може да бъде проследено и чрез броя на книгите, раздадени в *читалнята* и за *домашино четене*. Тази констатация може да се потвърди и от последващото изясняване на социалния състав на читателите (с преобладаващ брой на учениците). През 1898 г. раздадената литература в читалнята все още превишава заеманата за домашино ползване. Данни за характера на използваната литература няма, но той може да се установи по характера на фондовата наличност. Тогавашното книжовно богатство е около 2 000 тома, предимно художествена и обществено-политическа литература, справочници и периодични издания от общ и специален характер (Котокова 1965: 48).

В таблицата е представен *социалният състав* на читателите в периода (1895 – 1898), за който разполагаме с най-пълни данни (Котокова 1965: 46)³⁹⁴:

Читателите в Русенската библиотека (1895 – 1898)

година	учители	учащи се	чиновници	свободни	разни	„дама“	всичко
1895	4 749	12 000	4 191	4 197	9 060	444	34 641
1896	6 200	11 893	4 881	3 049	8 012	474	34 509
1897	5 237	9 737	4 017	4 833	16 319	665	40 808
1898	6 248	13 793	4 658	6 699	14 338	1 522	47 258
общ брой	22 434	47 423	17 747	18 778	47 729	3 105	157 216

³⁹⁴ Изполвам данните от Котокова поради липсата им в архива.

Прави впечатление, че най-голяма е групата на *разни*, включваща работници, безработни и пенсионери – 47 729 (30.35%). Втората по численост група читатели е тази на *учащи се* – 47 423 (30.16%), следвана от учителите – 22 434 (14.27%), *свободните професии* (инженери, лекари, адвокати, писатели и журналисти) наброяват 18 778 (11.94%), а чиновниците достигат 17 747 (11.28%). Най-малка е групата на *жените читателки* – 3 105 (1.97%). За посещенията на *жените читателки* в първото десетилетие от създаването на библиотеката може да се съди по следните данни: 1895 г. – от общ брой посетители на библиотеката 31 641, дамите са 444; 1896 г. – от общ брой на посетителите в библиотеката 36 134, дамите са 474; 1897 г. – от общ брой на читателите 40 949, дамите са 665; 1898 г. – от общ брой на читателите 50 285, дамите са 1 522 (Котокова 1965: 46)³⁹⁵. Видно е, че групата на жените читателки нараства около 4 пъти през тези години. Това показва, че интересът на жените към книжовната култура расте.

Интересен факт, който се чете в „обявленията“ на библиотеката, говори за женското присъствие: „При главния салон има особено читалище (читалня – бел. моя – П.М.) за госпожи и госпожици...“ (1893). За съжаление не се срещат други позовавания, свързани с функционирането на тази дамска читалня. От Велико Йорданов разбираме за подобен *салон за дами* и в Софийската народна

³⁹⁵ Представям тази извадка от таблицата за *социалния състав* на читателите поради запазената последователност в изнасянето на статистически данни.

библиотека³⁹⁶.

За интереса към европейската литература свидетелстват статистическите *ведомости за книгозаемането* в Русенската градска библиотека. Например за 1896 г. *езиците*, на които се чете в библиотеката, са: български (6 231), руски (1 421), френски (659), немски (208), английски (26) и други езици (26). За същата година за домашен прочит са ползвани следните езици: 309 книги френски език, 143 на немски и 15 на английски. В този период, както се вижда, от западните езици най-често е четено на френски език, докато английския ползват най-малко читатели.

За разглеждането на четенето в библиотеката и вкъщи е необходимо представянето на двете в сравнителен план. Това би открито по-ясно тенденцията на четенето и при различните социални групи за 1896 г. (Русенски 1897: 12):

Читателите в Русенската библиотека (1896)

заемане	ученици	разни	учители	чиновници	военни	търговци	лекари	адвокати	„дами“	общ брой
чит	11	7	5	4	1	1 573	643	594	208	29
алня	357	87	933	401	740					925

³⁹⁶ Йорданов споменава за 4 *салона за четене*, с които е разполагала Народната библиотека през 1898 г. Салоните за четене са разпределени по следния начин: „за периодични списания, общ салон за читалня за 250 – 300 читатели; салон за специални занятия, *салон за дами*...“ (Йорданов 1930: 170). Подобен *салон за дами* съществува и в Пловдивската народна библиотека, но липсва подробна информация.

вкъ	536	13	267	480	109	155	121	114	266	2
-----	-----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	---

Четенето в читалнята категорично преобладава. Най-голяма е читателската група на учениците – 11 893, второто място се заема от т.нар. *разни* (работници, безработни и пенсионери) – 8 012, следвана от учителите – 6 200 и чиновниците – 4 881. Според *официалните статистически данни*, през разглежданата година (1896) в Царство България има 20 509 чиновници (без служещите на общинска и окръжна издръжка) (Даскалов 2005а: 68). Важно е да се отбележи, че се прави разлика между *чиновници* и *служещи* – вторите са с по-ниска квалификация. Общинските функционери са изборни, а гържавните – назначаеми и заемащи по-ниски и по-лошо платени служби (например разсилни, стражари, писари и др.) (Даскалов 2005а: 68). По-малобройните читателски групи са представени от военни (1 849), търговци (1 728), лекари (764), адвокати (108) и *дами* (474) (Русенски 1897: 12)³⁹⁷. При *домашния прочит* най-голяма е групата на учениците заради характера на техните занимания. Втората група е тази на чиновниците, които явно разполагат с време за домашно четене заради регламентираната времева заетост. При жените читателки домашното четене дори е преобладаващо спрямо това в читалня. Може би поради това, че повечето от тях са домакини или се притесняват да влязат в библиотека, както посочва русенският

³⁹⁷ В *Русенски общински вестник* се публикуват *статистически ведомости* на Русенската градска общинска библиотека за всеки месец и годишно за броя на читателите, библиотечните книги, текущите списания и вестници и прочитните езици. Всяка година се изготвят и статистически сведения за *Дирекцията на статистиката*.

издател Гулабчев (Даскалова 1999: 179)³⁹⁸.

В края на XIX век Русе е сред *водещите интелектуални центрове* в страната. Там са отпечатани няколко първи български издания на световната литературна класика, сред които е „Дон Кихот“ на Сервантес (Романът е рецензиран в сп. „Наука“ от Иван Вазов). Печатат се и някои от първите Шекспирови преводи: „Крал Лир“ (1890), „Макбет“ (1891), „Сред летен нощен сън или сън срещу Енъовген“ (1891) (Василева 1988: 145). За формирането на читателски вкус тогава спомага и една от *първите специализирани книги за четенето*, издадена от Спиридон Гулабчев в Русе, – преводът на съчинението „По избора на книгите по самообразованието“ на Чарлз Ричардсон³⁹⁹. През 1896 г. е преиздадена, като е включено и едно приложение, предназначено да предостави и оцени сведенията за няколко обществени български библиотеки на читателите, които ги ползват. Според Ани Гергова тази книга е добър атестат за автора и издателя му, който очевидно има задълбочен интерес към читателското поведение на съвременниците си (Гергова 1997: 218).

В началото на XX в. Русе превъзхожда останалите български градове по градоустройствен облик, с широките постлани улици и тротоари, по вътрешна уредба на жилищата, по жизнени равнища на жителите и оживен обществен и културен живот (Даскалов 2005б: 138). По това

³⁹⁸ Освен за библиотека Гулабчев споменава и книжарницата като място, което жените се свенят да посещават.

³⁹⁹ Спиридон Гулабчев (1856 – 1918) – публицист, издател и общественик. В края на 1889 г. се установява в Русе и открива печатница. До 1904 г., когато преустановява издателската си дейност, издава над 140 заглавия (Димитрова, Йорданов 2011: 93). Вж. още за Гулабчев (Гергова 2004: 135). Посмъртно *личната библиотека* на Гулабчев е „прибрана“ по настояване на тогавашния директор Стилиян Чилингиров в Народната библиотека, през 1920 г. (Йорданов 1930: 249).

време Русенската библиотека разполага с 1 150 периодични издания. В книжния фонд са застъпени освен естествените науки, издания за изкуствата и обществените науки – история, философия, политическа икономика, правни науки (Котокова 1965: 29). Важно е да се отбележи публикуването от директор Ангел Каранешев списък на книжовния фонд по случай десетата годишнина от откриването на библиотеката (1902)⁴⁰⁰. В него се представят книгите, списанията и вестниците в Русенската градска общинска библиотека⁴⁰¹. Изданията, притежавани от библиотеката, са групирани по следния начин: списания (203), в раздела *словесност и литература* е представена художествената литература (554 заглавия), богословие – философия – психология и педагогия (160), история и биография (217), медицина – естествена история и хигиена (109), математика – физика и химия (41), учебници – ръководства (76), география и пътешествия (41), дневници – статистика – юриспруденция – економия и публицистика (244), театър – музика и изкуство (249), словари – речници и справочни книги (97), вестници (95)⁴⁰². От списъка става ясно, че по това време библиотеката разполага с 3 402 тома, от които 1 150 периодични издания. От този фонд 2/3 са дарения (Котокова 1965: 29). Преобладаващите по това време интереси на читателите са към следните *области* – художествена литература, изкуство, философия, история, социология. Това обяснява защо във фонда преобладава

⁴⁰⁰ Ангел Каранешев е директор на Русенската библиотека в периода 1900 – 1901 г. *Вж.* Списък на завеждащите Русенската градска библиотека през 1891 – 1963 г. (Котокова 1965: 102).

⁴⁰¹ Интересен детайл е записаното на екземпляра „*За мъжката гимназия в Русе*“. Това означава, че този списък се е предоставял на ученическата библиотека и също така в помощ на учителите за *списък с четива* (Каранешев 1902).

⁴⁰² В скоби съм посочила броя на изданията.

приблизително 70% художествената литература за възрастни, юноши и деца. Тя е представена със събрани съчинения и отделни произведения на класици от българската, руската и западно-европейската литература; художествена литература с историческа тематика; фантастика и пътеписи; книжнина по история и теория на литературата. От другите отрасли са застъпени история, философия, социология, правни науки. Естествените науки, географията и медицината преобладават с популярни издания. Не е малко и литературата, посветена на изкуства, особено музикалната литература и ноти. Техническата литература е представена с няколко заглавия книги и две руски списания по електротехника. Много богата е сбирката от справочна литература. Тя съдържа общи и специални енциклопедии, езикови речници, методични помагала за изучаване на български и чужди езици.

Недостигът от преводна литература на български език се допълва с литература на руски и други езици, която дори превишава българската. Чуждата литература, предимно руска, е 60% от целия фонд. За периода 1878 – 1900 г. по официални данни в Русе излизат около 75 периодични издания (Джурова 2007: 126).

Характерно за този период е, че докато численият състав на отделните социални групи читатели е още неустановен и колеблив, общият им брой отбелязва твърда тенденция на прогресивно увеличаване. От общия брой посетители 77% са възрастни и 23% ученици. Сравнително по-малкият брой на учениците се обяснява с това, че богатата библиотека на Мъжката гимназия задоволява част от читателските им нужди. Освен това русенските ученици почти нямат достъп до *читалнята* на библиотеката (за разлика от Софийската народна библиотека). Дори през 1900 г. директорите на Мъжката и Девическата гимназия и ръководството на библиотеката

обсъждат дейността на учениците в нея, целейки нови ограничения⁴⁰³.

На ученичките, които вземат повече книги за *домашен прочит* и се увличат в „лека, безидейна литература“, се разрешава да използват библиотечните книги в дома, но по списъци, одобрени от класните ръководители. Разрешава се да посещават библиотеката само с личните си ученически карти и освен книгите за домашен прочит, да преглеждат литературни списания на определено за тях място в читалнята (Котокова 1965: 47).

В следващия период, 1901 – 1910 г., библиотечният *книжовен фонд* достига 6 000 тома. Библиотеката вече не е в състояние да купи голяма част от новоизлизащата литература, особено отрасловата литература. През 1907 г. Общинският съвет забранява изобщо получаването на вестници в библиотеката под претекст, че те са обект на читалищата. Подобна практика има и в Народната библиотека (Йорданов 1930: 72–73). До 1910 г. библиотеката притежава около 6 000 тома книги и списания, а до края на 1927 г. разполага с 13 081 съчинения, 5 171 списания и 398 вестника.⁴⁰⁴

Между 1910 и 1920 г. набавянето на книги се затруднява, особено през военните години. Тогава

⁴⁰³ ф. 59, оп. 1, а.е. 147, л. 53 – 56. Смядовски, в своите *исторически бележки* върху просветното дело след Освобождението, дава сведения за броя на учениците при Русенската мъжка гимназия. Годините са от 1879 г. до 1927 г.: през учебната 1879/1880 г. учениците са 185, а в 1926/1927 г. са 380, а в Русенската държавна девическа гимназия – 1897 – 1898 г. са 496, а в крайната година 1925 – 1926 г. – 337. Смядовски представя данни и за други училища в Русе, както и подробно описание на вътрешния ред и изучаваните предмети. Тук използвам статистиките за ориентир във връзка с учениците читатели, които посещават библиотеката. Вж. ф. 59, оп. 1, а.е. 147, л. 39 – 40.

⁴⁰⁴ ф. 59, оп. 1, а.е. 148, л. 20.

интересът към книгата намалява, но не и този към периодичния печат (особено към ежедневниците, източници на новини за най-актуалните събития). Вследствие на това търсене общинската власт коригира становището си и разрешава в библиотеката да се получават някои от централните български вестници, а по-късно и чужди (Котокова 1965: 31)⁴⁰⁵. През 1920 г. броят на периодичните издания в библиотеката достига 42 заглавия, от които 24 списания и 18 вестника. До 1930 г. комплектуването е по-пълно и редовно поради осигурените кредити. През 1931 г. книжовният фонд наброява 21 830 тома, от които 44% отраслова литература, 30% художествена и 26% периодични издания (Котокова 1965: 32). Според запазените сведения за *книжовния фонд*, до 1943 г. числеността му е 31 316 библиотечни единици (Котокова 1965: 41).

Годишно издаваната литература през първите две десетилетия на XX век е два пъти по-малко от годишно издаваната през първото десетилетие от създаването на библиотеката. От нея 94% са за домашно ползване, а само 6% за читалнята (Котокова 1965: 49). Войните от 1912 до 1918 г. нарушават нормалния живот на библиотеката. Вниманието на читателите е привлечено от фронтовите събития. Посещенията в библиотеката намаляват. Това се наблюдава и в *статистическите вedomости* за Пловдивската библиотека, в които данни за този период липсват. Осъществяването на *задължителното образование* става невъзможно, много деца посещават училищата нередовно или изобщо не посещават. Поради мобилизацията съществува силен недостиг на учители и

⁴⁰⁵ Подобна политика се наблюдава и в Софийската народна библиотека, когато се нарежда *вместо политически да се изпишат тридесет revues, или специални журнали по право, география, математика и пр.* (Йорданов 1930: 73).

учебната година бива съкратена (Даскалов 2005б: 375).

Известна представа за работата с читателите в последните години преди 1944 г. дава следната таблица за *социалния състав* на читателите, които посещават библиотеката в периода 1934 – 1943 г. (Котокова 1965: 52):

Читателите в Русенската библиотека (1934 – 1943)

година	общ брой читатели	учители	ученици	чиновници	индустриални търговци	работници	свободни професии	пенсионери домакини
1934	5 669	210	3 008	60	190	276	126	1 799
1935	7 186	248	3 745	507	228	160	251	2 047
1936	6 719	239	3 685	418	209	164	620	1 384
1937	7 563	181	4 249	524	89	147	931	1 442
1938	8 420	294	4 417	514	205	204	1 502	1 284
1939	5 554	174	3 319	333	266	174	260	1 028
1940	6 467	-	4 000	606	127	177	104	1 453
1941	9 727	-	6 234	801	222	215	298	1 957
1942	8 517	-	5 703	598	211	127	216	1 662
1943	22 115	-	12	1 438	395	450	835	6 480
общ бро	87 937	1 346 (VII)	50 877	5 799 (III)	2 142 (V)	2 094	5 143 (IV)	20 536 (II)

В таблицата са очевидни големите колебания. Прави впечатление, че най-голямо увеличение по брой на читателите имат учениците – близо 57% – и *домакини/пенсионери* – 23.35%. В третата по численост група са чиновниците с 6.59% от общия брой посетители за разглеждания период. Четвъртата група включва т.нар. *свободни професии* (инженери, лекари, адвокати, писатели и журналисти), дялът на които е 5.84%. На пето място е читателската група на индустриалните търговци – 2.43%. Малобройните читателски групи се представляват от работниците – 2.38% – и учителите – 1.53%. Важно е да се отбележи, че след 1939 г. учителите се включват в графата на *чиновници*.

Държавните и общински чиновници и служители между войните наброяват 118 400 при съкращенията през 1934 г., а след 1936 г. административният персонал в частния сектор (индустрия, търговия, услуги, банки) нараства от около 15 000 до около 24 000 души (главно след 1936 г.) и до 145 700 през 1939 г. Военната 1944 г. бележи нарастване в числеността на чиновническото съсловие явно във връзка с администрирането на присъединените области – 225 805 души (Даскалов 2005б: 229).

През 1935 г. Русенската библиотека притежава към 30 000 книги и получава 105 периодични издания. Книгите, разпределени *по езици*, са както следва: български – 12 838, други езици – 11 817. От тях: на руски – 7 338, на френски – 2 634, на немски – 1 323, на английски – 236, на италиански – 134 и на разни други езици – 152.⁴⁰⁶

Според историците на книгата типът *справочни издания* се появява през XVIII в., но процесът на неговото формиране продължава през целия XIX в. (Гергова 1991: 212). Библиотеката притежава редица *енциклопедии*: голямата

⁴⁰⁶ ф. 59, оп. 1, а.е. 148, л. 20.

френска енциклопедия Ларус, *немската* енциклопедия Брокхауз, *руската* голяма енциклопедия, *френската* музикална енциклопедия, *френската* търговска енциклопедия. На *немски език* още: енциклопедия на гържавните науки, на общинските науки, на естествените науки; на *руски език*: медицинска, техническа, литературна и популярна енциклопедия⁴⁰⁷; на *български език*: енциклопедически речник в 3 тома („Енциклопедичен речник“ на Лука Касъров, 1899 – 1907); на *италиански език*: ветеринарна енциклопедия (1 том); на *френски език* още медицинска илюстрирана енциклопедия. Към края на 1941 г. библиотеката разполага със следния брой книги: общи съчинения – 6 952 тома, философия – 1 369 тома, религия – 483 тома, обществени науки – 3 380 тома, езиковедие – 457 тома, математика и естествени науки – 2 074 тома, приложни науки – 2 759 тома, изящни изкуства – 726 тома, хуманитарна книжнина – 8 427 тома, история, география, биография – 2 571 тома. Всичко: 29 198 тома.

Книгите на български език представляват 42.79% от общия брой книги в Русенската библиотека през 1935 г. На руски език са 62.10% от книгите на чужди езици срещу 24.46% от общия брой книги. На френски език – 22.29% срещу 8.78%; на немски език – 11.19% срещу 4.41%; на английски език – 2.00% срещу 0.79%; на италиански – 1.13% срещу 0.45% от общия брой книги. Разпределението по езици в Русенската библиотека остава непроменено до края на изследвания период.

⁴⁰⁷ ф. 59, оп. 1, а .е. 148, л. 20.

Както Софийската народна библиотека, така и разгледаните три библиотеки допринасят за уплътняване на „образа“ на институционалния читател. Използваните показатели за анализ, които носят характеристиките на библиотечната среда, спомагат за дефиниране на институционалното четене.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В предложения изследователски труд „Четенето и читателите в българското общество (1878 – 1944): Институцията библиотека“ се откри особеният тип читател, наречен институционален. Пристъпването към анализирането на читателите е невъзможно без типологизиране. Това, разбира се, води и до създаването на модел, идеален тип, през който да се „чете“ фигурата на читателя като част от библиотечната институция, регламентираща неговите прочити.

Изследователските усилия са насочени към анализ на „институционалната среда“, която собствено представлява библиотеката. В този контекст се проследи историята на новия читател и бяха уловени характеристиките му. Това стана при разглеждането на четири библиотеки (Софийска народна библиотека, Пловдивска народна библиотека, Варненска общинска библиотека, Русенска общинска библиотека) заради извличането на общи критерии, по които да бъде разпознат читателят.

Съобразно направения анализ на различни библиотечни показатели, може да се отговори на въпроса дали е възможна типология на читателя, респ. четенето в рамките на определен период и дали са приложими и обосновани теоретически принципи и критерии за изработването на конкретен модел за всеки тип читател. В случая настоящото изследване е акцентирано върху *институционалната поява на читателя*, защото тя бележи нов етап от еволюцията му, наченки на която се поставят в периода на късното Възраждане.

След Освобождението с основание може да се говори за отделянето на тази група читатели. В това съществен принос имат различни феномени на *модернизацията*, като

индустриализацията, урбанизацията, нарастващата степен на ограмотяване на населението, множащите се домашни и обществени библиотеки, които водят до формирането на читателска култура.

За цялостното проучване на четенето в историческа перспектива, библиотечната статистика, особено при оскъбността на социологически проучвания на четенето преди 1944 г., е единствената *реална* основа за анализ. Разбира се, не е възможно да се очертае детайлна картина на читателите и четенето единствено въз основа на официалните статистики. Ето защо в предложеното изследване са проучени архивни материали, повечето от които използвани за първи път в контекстуализирането на институционалните практики на библиотеката. Обобщаването на събраните данни даде възможност да се формулират нови тези и да се създадат нови понятия като „институционален читател“ и „институционално четене“.

Книгата отговаря и на въпроса кой може да използва библиотечните статистики и анализирането им не води ли единствено до библиотековедски анализ, респ. дали цялостното изследване върху институционалния читател и институционалното четене не е собствено такова. Още от 70-те години на XX в. някои учени – библиотековеди и книговеди – се обявиха за включването на библиотечните статистики в предмета на история на книгата и четенето. Заг този призив стоят имената на Пол Рабе и Джон Федър. Например библиотечната статистика може да се използва за анализ на социалната характеристика на четенето чрез показателите за професионалния състав на читателите. Освен това библиотечните статистики, както доказва това проучване, са и надежден източник за количествено реконструиране на процеса на четене, което компенсира отсъствието на ясни показатели, по които в исторически план да се състави картина на нагласи и

вкусове в областта на четенето и възприемането на книжнината. Ето защо подобни статистики не трябва да бъдат „затворени“ към други изследователски полета. Освен че са най-точният показател за дейността на читателя в библиотеката, статистиките предоставят показатели за по-дълги периоди, които открояват *тенденция*. В случая този факт обуславя възможността за извеждането на типа читател, тъй като за типологизирането на един феномен е необходимо проследяването на поредица от явления. *Защото типът не се формира ситуативно, а процесуално.*

Реториката на въпроса отправя провокацията дали само върху библиотечни статистики могат да се правят генерализирани изводи. Отговорът е утвърдителен, защото за изграждането на модела на институционалния читател, това е единствената добра основа.

Анализът на документалните свидетелства, свързани с четенето в библиотеката, доведе и до заключението, че читателският състав в библиотеката е представителна извадка за развитието на българската интелигенция след Освобождението. *Историята на институционалния читател е историята на новия социален рег.*

Някои от възможните следващи посоки на изследването биха се развили в посока към разглеждането на *институционалния читател* в периода след 1944 г. Това би довело до разпознаването на обществените процеси, които неизменно ще дадат други характеристики на изследвания обект. В случая, изследването изпълни първоначално заложеното намерение да назове и уплътни образа на новия читател. На първите „уловими“ четящи в модерната библиотека на свободна България.

Библиография

АРХИВИ

НБКМ–БИА, ф.35 (Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“)

НБКМ–БИА, ф. 341 (Велико Йорданов)

ТДА–Варна, ф. 602 к (Варненска градска общинска библиотека, 1896 – 1944)

ТДА–Варна, ф. 718 к (Добрин Тодоров Василев, 1883 – 1967)

ТДА–Пловдив, ф. 139 к (Народна библиотека и музей – Пловдив)

ТДА–Русе, ф. 4 к (Русенска градска община)

ТДА–Русе, ф. 59 (Комитет за проучване и написване история на гр. Русе, 1815 – 1955)

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1903: Ангелов, Божан. За уличната сензационна литература. – Мисъл, XIII, 1903, № 2, 181 – 192.

Аргиров 1928: Аргиров, Стоян. Преносни (подвижни) библиотеки. – Българска мисъл, 1928, № 3, 228 – 231.

Аргирова–Герасимова 1994: Аргирова–Герасимова, Мария. Проучване на четенето в библиотеката на БАН през 1936 –

1942 г.: 125 г. от създаването ѝ. – Библиотека, II, 1994, № 10, 39 – 41.

Аргирова–Герасимова 1994: Аргирова–Герасимова, Мария. Читателите на библиотеката при Българското книжовно дружество и Българската академия на науките, 1869 – 1944. – Библиотека, II, 1994, № 9, 21 – 24.

Атанасов 1987: Атанасов, Георги. Походна войнишка библиотека, 1917 – 1918: Демократични тенденции в ранното военно книгоиздаване. София: Военно издателство, 1987.

Бакърджиева 2009: Бакърджиева, Теодора. На крачка прег времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822 – 1884). Русе: Авангард принт, 2009.

Беров 1988: Беров, Любен. Материалното положение на интелигенцията в България между двете световни войни. – Исторически преглед, XLIV, 1988, № 12, 3 – 21.

Бланшо 2000: Бланшо, Морис. *Литературното пространство*. Прев. Весела Антонова. София: ЛИК, 2000.

Богданов 1992: Богданов, Богдан. Старогръцката култура и проблемът за четенето. – В: Старогръцката литература. Исторически особености и жанрово многообразие. Старогръцката проза. София: Просвета, 1992, 37 – 45.

Богданов 2000: Богданов, Богдан. Четенето, читателят и другите. – Библиотека, VII, 2000, № 3 – 4, 5 – 8.

Борба 1885: Борба: Неделен вестник, ред. З. Стоянов, г. I, бр. 9 от 23 юни 1885, 3 – 4.

Борина 1912 – 1913: Борина, Христо. Две гуми за преводните литературни библиотеки у нас. – Демократически преглед, X, кн. IV, 1912 – 1913, 519 – 524.

Боров 1941: Боров, Тодор. *Домашни библиотеки*. София: Книпеграф, 1941.

Боров 2009: Боров, Тодор. Живата българска книга. – В:

Избрани страници: Тодор Боров. Съст. Татяна Янакиева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009, 69 – 80.

Боров 1973: Боров, Тодор. Живот с книги: 1942 – 1972. Сборник статии. София: Наука и изкуство, 1973.

Боров 1981: Боров, Тодор. Книга и литература: Студии, статии, 1923 – 1980 и малко спомени. София: Български писател, 1981.

Боров 2009: Боров, Тодор. Народната библиотека и българската литература. – В: Избрани страници: Тодор Боров. Съст. Татяна Янакиева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009, 598 – 614.

Боров 2009: Боров, Тодор. Сградата на Народната библиотека: Накратко разказана гълга печална история. – В: Избрани страници: Тодор Боров. Съст. Татяна Янакиева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009, 497 – 524.

Борхес 2004: Борхес, Хорхе Луис. Вавилонската библиотека. – В: Смърт и компас. Прев. Десислава Николаева. София: Труд, 2004, 122 – 129.

Бояджиев 2004: Бояджиев, Цочо. Отне verbum sonat. Бележки върху феномена на гласното четене през Средновековието. – Християнство и култура, III, 2004, № 3, 78 – 86.

Бродел 1998: Бродел, Фернан. История и обществени науки. Дългосрочният период. – В: Историци за историята. Тодорова, Мария, съст. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998, 172 – 193.

Бурдийо 1993: Бурдийо, Пиер. Казани неща. Прев. Лиляна Деянова, Боряна Димитрова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993.

Бурдийо 2004: Бурдийо, Пиер. Правилата на изкуството: Генезис и структура на литературното поле. Прев. Стоян Атанасов. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004.

Български 1878 – 1983: Български книги. 1878 – 1944. Том 1 – 6. Под редакцията на Димитър Иванчев. София, 1978 – 1983.

Бърк 1997: Бърк, Питър. Народната култура в зората на модерна Европа. Прев. Данчо Господинов. София: Кралица Маб, 1997.

Вазов 1957: Вазов, Иван. Събрани съчинения. том 18. София: Български писател, 1957.

Варненски общински вестник 1903: Варненски общински вестник, г. XVI, бр. 7 – 8 от 31 март 1903, 1 – 8. (Отчет на Варненската градска общинска библиотека за 1902 г., изготвен от библиотекаря Никола Георгиев)

Василев 1933: Василев, Добрин. Кратък исторически очерк на Варненската градска общинска библиотека, 1883 – 1933. Варна: Печатница „Войников“, 1933.

Василев 1931: Василев, Добрин, състав. Отчет за състоянието и дейността на Варненската градска общинска библиотека през 1930 г. Варна: Печатница „Войников“, 1931.

Василев 1932: Василев, Добрин, съст. Отчет за състоянието и дейността на Варненската градска общинска библиотека през 1931 г. Варна: Печатница „Войников“, 1932.

Василев 1933: Василев, Добрин, съст. Отчет за състоянието и дейността на Варненската градска общинска библиотека през 1932 г. Варна: Печатница „Войников“, 1933.

Василев 1934: Василев, Добрин, съст. Отчет за състоянието и дейността на Варненската градска общинска библиотека през 1933 г. Варна: Печатница „Войников“, 1934.

Василева 1988: Василева, Д. Ценни русенски книги във фонда на библиотека „Любен Каравелов“, издавани през 19 век. – В: 100 години библиотека „Любен Каравелов“. Русе, 1988.

Владикин 2011: Владикин, Никола. Зачатките на българската история [фототипно издание]. София: Симолини, 2011.

Володин 2004: Володин, Борис Федорович. Всемирная история библиотек. 2-е изд., доп. Санкт-Петербург: Профессия, 2004.

Вълчев 1998: Вълчев, Георги. Аферата «Такела». – В: Пловдив по пътя към модерния свят: Сб. с докл. от науч. конф., 20–21 май 1998. Пловдив: Ист. музей, ПУ „Паусий Хилендарски“, 1998, 110 – 114.

Г. И. 1895: Г. И. Четението по нас и другите страни. Мисли и бележки. – Българска сбирка, II, 1895, кн. 10, 1000 – 1010.

Гаврийски 1932: Гаврийски, Димитър. Неграмотна България: Мисли пред смъртта и погребението на българската държава. София: Пантеон, 1932.

Генова 2004а: Генова, Ирина. Модернизми и модерност – (не)възможност за историзиране. Изкуство в България и художествен обмен с балкански страни. София: изд. „Ида“, 2004.

Генова 2004б: Генова, Ирина. Сецесион. – В: Българска книга. Енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, 386 – 388.

Генчев 2012: Генчев, Николай. Интелигентът. – В: Очерци: Социално-психологически типове в българската история. София: Изток-Запад, 2012, 175 – 226.

Генчев 1992: Генчев, Николай, съст. Интелигенцията в културологична перспектива. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.

Генчев 1988: Генчев, Николай и др., съст. Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. София: издателство „Петър Берон“, 1988.

Денчев 1998: Денчев, Борислав. Варна след Освобождението: Едно закъсняло възраждане на българщината. София: Анубис, 1998.

Георгиев 1979: Георгиев, Георги. Освобождение и етнокултурно развитие на българския народ, 1877 – 1900. София: БАН, 1979.

Георгиев 1983: Георгиев, Георги. София и софиянци, 1878 –

1944. София: Наука и изкуство, 1983.

Георгиева 2007: Георгиева, Анна. Типология на читателите. – Годишник СУ. Факултет по начална и предучилищна педагогика, Т. 98, 2007, 5 – 20.

Гергова 1999: Гергова, Ани. Авторът – битие и творческа свобода. – Годишник СУ. Център по културознание, Т. 87, 1999, 35 – 67.

Гергова 1999: Гергова, Ани. Библиотеките. – В: България 20. век: Алманах. София: ИК „Труд“, 1999, 677 – 689.

Гергова 1999: Гергова, Ани. За книжовните пристрастия. – Научни трудове – Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“. Филология, 37, 1999, № 1, 149 – 159.

Гергова 1995: Гергова, Ани. Книгознание: Лекции. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995.

Гергова 1987: Гергова, Ани. Книгознанието в България. София: Наука и изкуство, 1987.

Гергова 1991: Гергова, Ани. Книжнината и българите XIX – началото на XX век. София: БАН, 1991.

Гергова 1984: Гергова, Ани. Книжнината и българите през Възраждането. София: НИИ по изкуствата, 1984.

Гергова 2000: Гергова, Ани. Книжовни пристрастия: документарни очерци. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2000.

Гергова 1970: Гергова, Ани. (Погн. Ани Михайлова-Гергова). Някои сведения за издателите на българска художествена литература от Освобождението до Балканската война. – Известия на НБКМ, Т. 11 (17), 1970, 311 – 335.

Гергова 1997: Гергова, Ани. Следосвобожденският Русе и българската книжнина. – В: Алманах за историята на Русе. Т. 2. Русе: изд. Държавен архив, 1997, 210 – 218.

Гергова 2004: Гергова, Ани. Спиридон Гулабчев. – В: Българска книга. Енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, с. 135.

Гергова 2010: Гергова, Ани. Статистиката за печатните ни издания: за нейната история и съвременното ѝ състояние. – Библиотека, 2010, № 5, 45 – 62.

Гергова 1995: Гергова, Ани. Съдбата на българския автор от Възраждането до наши дни. – Издател, 1995, № 1, 12 – 15; № 2 – 4, 5 – 8.

Гергова, Даскалова 2001: Гергова, Ани, Красимира Даскалова, съст. История на книгата. Книгата в историята. Прев. Красимира Даскалова и др. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001.

Гергова 1990: Гергова, Ани, съст., ред. Четене и читатели: Методологически и методически проблеми на изследванията. Сб. София: НИИ по културата, 1990.

Годишник 1905: Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1904 година. Пловдив: Печатница „Хр. Г. Данов, 1905.

Годишник 1906: Годишник на Пловдивската народна библиотека за 1905 година. Пловдив: Печатница „Хр. Г. Данов, 1906.

Годишник 1907: Годишник на Пловдивската народна библиотека за 1906 година. Пловдив: Печатница „Хр. Г. Данов, 1907.

Годишник 1908: Годишник на Пловдивската народна библиотека за 1907 година. Пловдив: Печатница „Хр. Г. Данов, 1908.

Годишник 1909: Годишник на Пловдивската народна библиотека за 1908 година. Пловдив: Печатница „Хр. Г. Данов, 1909.

Годишник 1910: Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1909 година. Пловдив: Печатница „Труг“ на П. Беловежов, 1910.

Годишник 1920: Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1912 – 1919 година. Пловдив: Печатница „Труг“ на П. Беловежов, 1920.

Годишник 1923: Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1921. Пловдив: Печатница „Труд“ на П. Беловеждов, 1923.

Годишник 1924: Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1922 година. София: Държавна печатница, 1924.

Годишник 1925: Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1923 година. София: Държавна печатница, 1925.

Годишник 1926: Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1924 година. София: Държавна печатница, 1926.

Годишник 1927: Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1926 година. София: Държавна печатница, 1927.

Годишник 1928: Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1927 година. София: Държавна печатница, 1928.

Годишник 1931: Годишник на Народната библиотека и музей в Пловдив за 1928 – 1929 година. София: Държавна печатница, 1931.

Годишник 1932: Годишник на Народната библиотека и музей в Пловдив за 1930 година. София: Държавна печатница, 1932.

Годишник 1935: Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей за 1931 – 1934 година. София: Държавна печатница, 1935.

Годишник 1937: Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей за 1935 – 1936 година. София: Държавна печатница, 1937.

Годишник 1940: Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей за 1937 – 1939 година. София: Държавна печатница, 1940.

Годишник 1942: Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей за 1940 – 1941 година. София: Държавна печатница, 1942.

Годишник 1914: Годишник на Народната библиотека в София за 1912 – 1913 година. София: Държавна печатница, 1914.

Годишник 1915: Годишник на Народната библиотека в София за 1914 година. София: Държавна печатница, 1915.

Годишник 1924: Годишник на Народната библиотека в София за 1923 година. София: Държавна печатница, 1924.

Годишник 1926: Годишник на Народната библиотека в София за 1924/1925 година. София: Държавна печатница, 1926.

Годишник 1930: Годишник на Народната библиотека в София за 1926 – 1928 година. София: Държавна печатница, 1930.

Гълъбов 1926: Гълъбов, Константин. За българската книга. – Изток, II, № 44, 31 октомври 1926, с. 4.

Данчови 1936: Данчов, Никола Г., Иван Г. Данчов. Българска енциклопедия: А–Ж. София: Ст. Атанасов, 1936.

Дарнтън 1994а: Дарнтън, Робърт. Бунтът на книгите. Интервю с проф. Робърт Дарнтън. – Литературен форум, № 33 (215), 5 – 11 окт. 1994, с. 1, 8.

Дарнтън 1994б: Дарнтън, Робърт. История на книгата. (Интервю) – Библиотека, II, 1994, № 10, 34 – 38.

Дарнтън 2001: Дарнтън, Робърт. Какво е историята на книгата? Прев. Красимира Даскалова. – В: История на книгата. Книгата в историята. Гергова, Ани, Красимира Даскалова, състав. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001, 41 – 64.

Даскалов 2005а: Даскалов, Румен. Българското общество, 1878 – 1939. Том 1: Държава. Политика. Икономика. София: ИК „Гутенберг“, 2005.

Даскалов 2005б: Даскалов, Румен. Българското общество, 1878 – 1939. Т. 2: Население. Общество. Култура. София: ИК „Гутенберг“, 2005.

Даскалов 1998: Даскалов, Румен. Трансформации на българската интелигенция. – В: Между Изтока и Запада: български културни дилеми. София: ЛИК, 1998, 285 – 359.

Даскалова 1997: Даскалова, Красимира. Българският учител през Възраждането. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997.

Даскалова 2004: Даскалова, Красимира. Грамотност. – В: Българска книга. Енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, 130 – 132.

Даскалова 1999: Даскалова, Красимира. Грамотност, книжнина, читатели и четене в България на прехода към модерното време. София: ЛИК, 1999.

Даскалова 2012: Даскалова, Красимира. Жени, пол и модернизация в България, 1878 – 1944. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.

Даскалова 1993: Даскалова, Красимира. Жените и българската книжнина, 1878 – 1944. – Годишник СУ. Център по културознание. Т. 86, 1993, 71 – 93.

Даскалова 1995а: Даскалова, Красимира. История на книгата – проблеми и перспективи. – Социологически проблеми, 1995, № 1, 148 – 157.

Даскалова 1995б: Даскалова, Красимира. История на книгата и нейните проблемни области. – Библиотека, III, 1995, № 5, 19 – 26.

Даскалова 1999: Даскалова, Красимира. Книгата и четенето като агент на промяна: в българския XIX век. – Научни трудове – Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“. Филология, 37, 1999, № 1, 189 – 198.

Даскалова 2002: Даскалова, Красимира, съст. История на книгата – начин на живот: Сборник в чест на проф. дфн Ани Гергова. София: ЛИК, 2002.

Даскалова, Пенелов 2012: Даскалова, Красимира, Илко Пенелов, съст. Ани Гергова – живот с книжовни пристрастия: Сборник в чест на 75-годишнината ѝ. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.

Де Амичис 1897: Де Амичис, Егмондо. Любов към книгите. Прев. К. Д. Батолов. – Българска сбирка, год. IV, кн. III, 1 март 1897, 288 – 290.

Де Ман 1995: Де Ман, Пол. Четене и история. Прев. Бойко Пенчев. – Литературата, II, 1995, № 2, 82 – 109.

Деборов 1897: Деборов, Павел. (псевдоним на Д. С. Пасманик). Литература, публика и критика. – Българска сбирка, г. 4, 1897, кн. 10, 1045 – 1050.

Денчев 1998: Денчев, Борислав. Варна след Освобождението: Едно закъсняло възраждане на българщината. София: Анобис, 1998.

Дечев 2010: Дечев, Стефан. Политика. Пол. Култура: статии и студии по българска история. Стара Загора: ИК „Кота“, 2010.

Деянова 1997: Деянова, Лиляна, съст. Духът на „Анали“: антология. Прев. Албена Янева. София: Критика и хуманизъм, 1997.

Джилбърт 1996: Джилбърт, Сангра М. Зараза в изречението: жената-писател, или тревогата на авторството. Прев. Елена Алексиева. – Ах, Мария и приятели, VIII, 1996, № 34, 9 – 24.

Джурова 2007: Джурова, Галина. Какво не знаем за миналото на Русе: личности и събития. Русе: Денница, 2007.

Димитров 1974: Димитров, Кръстьо. Българската интелегенция при капитализма. София: Наука и изкуство, 1974.

Димитрова, Атанасова 1975: Димитрова, Нагка, Кирана Атанасова съст. Алманах на завършилите висше образование в Софийския университет „Климент Охридски“, 1888 – 1974. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1975.

Димитрова, Йорданов 2011: Димитрова, Мария, Стоян Йорданов, съст. Лицата на Русе от I до средата на XX век. Енциклопедичен справочник. Русе: Авангард принт, 2011.

Димчев 2012: Димчев, Александър, съст. Библиотечното дело в България: Сборник от нормативни документи (1878 – 2012). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.

Димчева 1993: Димчева, Кристиана. Добрин Василев и Съюза на читателите в България. – В: Димчева, Кристиана, Елена Ляпчева, съст. 100 години от рождението на Добрин Василев: Науч. конф. Сб. Варна: НБ „Пенчо Славейков“, 1993.

Димчева 2008: Димчева, Кристиана. Организирането на читателя – за читателския кръг и читателската общност. – В: Книга. Четене. Библиотека. Сборник доклади от три национални кръгли маси, посветени на проблемите на книжния сектор и библиотечното дело в България. София: Нар. библ. Св. св. Кирил и Методий, 2008, 221 – 224.

Дипчикова 2004: Дипчикова, Александра. Библиотеките в България. – В: Българска книга. Енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, 65 – 68.

Дончева 2004: Дончева, Анета. Статистика на библиотечната дейност в България. – В: Българска книга. Енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, 413 – 414.

Дьо Серто: Серто, Мишел дьо. Изобретяване на всекидневието: I. Изкуства на правене. София: ЛИК, 2002.

Дякович 1949: Дякович, Борис. Исторически преглед на Народната библиотека и на Музея в Пловдив до Съединението. София, 1949.

Елдърров 1998: Елдърров, Светлозар. Католиците в Пловдив, 1878 – 1952. – В: Пловдив по пътя към модерния свят: Сборник с докл. от науч. конф., 20 – 21 май 1998. Пловдив: Ист. музей, Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“, 1998, 110 – 114.

Ескенази 2002: Ескенази, Жак. Българската книжна продукция до Съединението. – Библиотека, IX, 2002, № 4 – 5,

67 – 74.

Загоров 2019: Загоров, Васил. Българското книгоиздаване и руската литература (1918 – 1944). София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2019.

Загоров 2012: Тарзан – историята на един бестселър. – В: Даскалова, Красимира, Илко Пенелов, съст. Ани Гергова – живот с книжовни пристрастия. Сборник в чест на 75-годишнината ѝ. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, 208 – 218.

Зора 1885: *Зора*, г. I, кн. III от 1 май 1885, с. 142 («Вести из книжовния свят»)

Иванчев 1962 – 1966: Иванчев, Димитър. Български периодичен печат, 1844 – 1944: Анотиран библиографски указател. Т. 1-3. София: Наука и изкуство, 1962 – 1966.

Иванчев 1935: Иванчев, Димитър. Читател и книга. – Литературен час, № 7 (276), 22 май, 1935, 5 – 6.

Известия 1954: Известия за 1954 г. Юбилеен сборник. Под редакцията на Георги Михайлов Добрев. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1956.

Изер 2000: Изер, Волфганг. Рецептивната теория и литературният текст: поглед назад. – Демократически преглед, 2000, 45, № 2, 331 – 347.

Иречек 1930: Иречек, Константин. Български дневник, 1879 – 1884. Том 1. Прев. Стоян Аргиров. Пловдив-София: Хр. Г. Данов, 1930.

Иречек 1974: Иречек, Константин. Пътувания по България. София: Наука и изкуство, 1974.

Иширков 1928: Иширков, Атанас. *Юбилейна книга на град София, 1878–1912*. София: Книпецграф, 1928.

Йорданов 2017: Йорданов, Велико. История на Народната библиотека в София по случай 50-годишнината ѝ 1879 – 1929. [Фототип. изд.]. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2017.

Йорданов 1930: Йорданов, Велико. Как е основана Народната библиотека в София. – Българска книга, г. I, януари 1930, № 1, 43 – 52.

Казасов 1969: Казасов, Димо. Видяно и преживяно, 1891 – 1944. София: Издателство на Отечествения фронт, 1969.

Калинова 1998: Калинова, Жечка. Библиотека „Любен Каравелов“ – Русе: Летопис, 1888 – 1998. Предг. Ж. Калинова. Русе: библиотека „Любен Каравелов“ [Авангард принт], 1998.

Каменов 1988: Каменов, Стефан Г. Книгата и четенето: Методология и методика на изследването. София: Наука и изкуство, 1988.

Каранешев 1902: Каранешев, Ангел. Списък на книгите, списанията и вестниците в Русенската градска общинска библиотека: нареден през 1901 г. Русе: Т. Петров, 1902.

Караславов 1941: Караславов, Георги. Борба за първенство. – *Сердика*, № 2/3, 1941, 15 – 34.

Карима 1943: Карима, Ана. Към просвета и култура. Спомени. София: Печатница „Пирин“, 1943.

Категра 1984: Категория по Библиотекознание и научна информация при СУ. Биографична скица на професор Тодор Боров. – В: Сборник статии: В чест на 80-годишнината на проф. Тодор Боров. Динев, Петър, Николай Генчев, Елена Кирова, съст. София: БАН, 1984, 383 – 384.

Колева 2000: Колева, Антоанета. Употреби на пространството в упражняване на мисленето. – Критика и хуманизъм, кн. 9, № 2, 2000, с. 29–52.

Кираджиев 2006: Кираджиев, Светлин. София: 125 години столица: Летопис, 1879 – 2004. София: ИК „Гутенберг“, 2006.

Кирова 1975: Кирова, Елена. История на библиотеките. София: Наука и изкуство, 1975.

Кирова 1984: Кирова, Елена. Личните библиотеки в живота и дейността на българските възрожденци. – В: Сборник статии: В чест на 80-годишнината на проф. Тодор Боров.

Динеков, Петър, Николай Генчев, Елена Кирова, съст. София: БАН, 1984, 266 – 275.

Кирова 2000: Кирова, Милена. Бедата на матриарха: Жените и канонът в литературата. – Култура, XLIV, № 34, 1 септ. 2000, с. 5.

Кирова 2009: Кирова, Милена. Жените и канонът: мярката, която не е една. – В: Неслученият канон. Български писателки от Възраждането до Втората световна война. Съст. и ред. Милена Кирова. София: Алтера, 2009, 9 – 45.

Ковачев, Кьосев 2003: Ковачев, Огнян, Александър Кьосев, съст. Четенето в епохата на медиуми, компютри и Интернет: Сборник с доклади от международна конференция в чест на проф. Волфганг Изер. София: Фигура, 2003.

Коларов 2004: Коларов, Стефан. Книгоиздаване, читатели и съвременност: Студии и статии. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2004.

Колев 1987 – 1988: Колев, Йордан К. Професионална и социална структура на българската интелегенция (1919 – 1923). – Годишник СУ. Център по културознание. Т. 80 – 81, 1987 – 1988, 181 – 194.

Колева 1998: Колева, Радка. Пловдивската библиотека като културен институт от европейски тип. – В: Пловдив по пътя към модерния свят: Сборник с докл. от науч. конф., 20 – 21 май 1998. Пловдив: Ист. музей, ПУ „Паусий Хилендарски“, 1998, 61 – 67.

Колева, Стоицов 2008: Колева, Радка, Емил Стоицов. Народната библиотека в Пловдив: Архивни хроники, 1879 – 1945. Пловдив: Народна библиотека „Иван Вазов“, 2008.

Колева, Стоицов 2012: Колева, Радка, Емил Стоицов. Народната библиотека в Пловдив: Архивен фонд. Първи свитък, 1882 – 1992. Пловдив: Народна библиотека „Иван Вазов“, 2012.

Константинов 1966: Константинов, Константин. Път през годините. София: Български писател, 1966.

Котокова 1965: Котокова, Ана. 75 години Окръжна библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, 1888 – 1963. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1965.

Кръстев 1898: Кръстев, г-р Кръстьо. Българската интелигенция. – Мисъл, VIII, 1898, № 1, 3-13.

Кръстев 1899а: Кръстев, г-р Кръстьо. Българската книга. – Мисъл, IX, 1899, № 2 – 3, 131 – 141.

Кръстев 1899б: Кръстев, г-р Кръстьо. Българската книга. – Мисъл, IX, 1899, № 4, 361 – 373.

Кръстев 2003: Кръстев, г-р Кръстьо. Млади и стари. София: Захарий Стоянов, 2003.

Кьосев 1998: Кьосев, Александър, съст. Българският канон?: Кризата на литературното наследство. София: Александър Панов, 1998.

Кьосев 1992: Кьосев, Александър. Антиутопия за българския читател. – В: Ангелов, Ангел, Александър Кьосев, съст. Общуване с текста: Сборник с теоретични статии и есета. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, 149 – 162.

Кьосев 1989: Кьосев, Александър. Преди възможността за „млади и стари“. – Младеж и общество, 1989, № 1 – 2, 82 – 85.

Леков 1988: Леков, Дочо. Писател-творба-възприемател през Българското възраждане. София: Народна просвета, 1988.

Личева 2003: Личева, Амелия. За Изер и българските му прочити. – Култура, XLVII, № 44, 28 ноем. 2003, с. 2.

Личева 2000: Личева, Амелия. Четенето: гласове на желанието. – Култура, XLIV, № 38, 29 септ. 2000, с. 12.

Лукач 1994: Лукач, Джон. Краят на XX век и краят на модерната епоха. Прев. Боян Дамянов. София: Обсигуан, 1994.

Манафова 1994: Манафова, Райна. Интелигенция с европейски измерения. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994.

Мангел 2004: Мангел, Алберто. История на четенето. Прев. Магдалена Куцарова–Леви. София: Прозорец, 2004.

Маринов, Симеонов 1971: Маринов, Александър, Симеон Симеонов, съст. Окръжен гържавен архив Пловдив: Пътеводител (1878 – 1944). София: Наука и изкуство, 1971.

Маринов, Маринова 2011: Маринов, Марин, Крася Д. Маринова. Книгоиздаване край морето (1913 – 1944). – В: 10 книги за Варна. Съст. Петър Тодоров. Варна: Сдружение Книги за Варна, 2011.

Марица 1882: *Марица*, г. V, бр. 424 от 24 септември 1882 г., с. 1. („Българский отгел“)

Марица 1884: *Марица*“, г. VII, бр. 609 от 15 май 1884 г., с. 3. (Дневни новини)

Марица 1885: *Марица*, г. VIII, бр. 681 от 11 януари 1885 г., с. 4. (Статистическо изложение за Областната библиотека и музей за година 1884)

Мартен 1995: Мартен, Анри-Жан. Библиотекар и историк. Разговор с Анри-Жан Мартен. Прев. Красимира Даскалова. – Литературен форум, № 4, 25 – 31 януари 1995, с. 3, 7.

Милушева 1996: Милушева, Ружка. Книгоиздаването в България през периода 1806 – 1994. – Статистика, XXXVII, 1996, № 4, 38 – 54.

Мирчев 2000: Мирчев, Димитър. Четенето като диалог. София: Глория Мунди, 2000.

Мирчев 1995а: Мирчев, Димитър. Читателски интереси към книгата: ч. 2. – Библиотека, III, № 11, 1995, 3 – 6.

Мирчев 1995б: Мирчев, Димитър. Читателски интереси на студентите: ч. 1. – Библиотека, III, № 12, 1995, 3 – 9.

Митева 1998: Митева, Иванка. Образованието и грамотността на пловдивското население (1878 – 1885)

като белег на модерност. – В: Пловдив по пътя към модерния свят: Сборник с докл. от науч. конф., 20 – 21 май 1998. Пловдив: Ист. музей, Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“, 1998, 68 – 75.

Младенова 2004а: Младенова, Мария. Велико Йорданов. – В: Българска книга: енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, с. 213.

Младенова 2004б: Младенова, Мария. Добрин Василев. – В: Българска книга: енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, с. 110.

Младенова 2004в: Младенова, Мария. Маргарита Димчевска. – В: Българска книга: енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, с. 147.

Младенова 2004г: Младенова, Мария. Николай Рубакин. – В: Българска книга: енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, 380–381.

Мосенгов 1995: Мосенгов, Атанас. Пловдивски културни летописи. Пловдив: Хермес, 1995.

Назърска 2011: Назърска, Жоржета. Женският труд в Народната библиотека, 1878 – 1944. – В: Библиотеки, четене, комуникации. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 204 – 218.

Назърска 2005: Назърска, Жоржета. Пионерките в българското библиотечно дело. – Библиотека, XII, № 6, 2005, 29 – 36.

Назърска 2003: Назърска, Жоржета. Университетското образование и българските жени, 1879 – 1944. София: IMIR, 2003.

Нанова 1978: Нанова, Цветана. Архивни фондове, колекции и единични постъпления: Обзори. Вѐла Декало, съст., ред. Пловдив: Народна библиотека „Иван Вазов“, 1978.

Народний глас 1885: Народний глас, г. VII, бр. 539 от 20 юли 1885, с. 2.

Николова М. 2009: Николова, Мария. Реценция на руската

литературна класика в България, 1878 – 1912. Пловдив: Народна библиотека „Иван Вазов“, 2009.

Николова Ю. 2009: Николова, Юлия. *Пловдив в техните спомени*. Пловдив: фондация „Балкански културен форум“, 2009.

Обретенков 1890: Обретенков, Никола Тихов. Изложение за състоянието на Русенското окръжие през 1889 – 1890 г. Русе: Окръжен съвет-Русе [Ив. Ст. Роглев], 1890.

Окръжен 1890: Окръжен съвет-Русе. Изложение за състоянието на Русенското окръжие през 1889 – 1890 г. Русе: Ив. Ст. Роглев, 1890.

Орешков 1930а: Орешков, Павел. Българската книга през войните (1912 – 1918). – Българска книга, I, 1930, № 3, май, 263 – 267.

Орешков 1930б: Орешков, Павел. Българската книга след войните (1919 – 1928): книгописна статистика. – Българска книга, I, 1930, № 4/5, септември, 379 – 390.

Павлов 1939: Павлов, Димитър. Грамотността в България и в другите балкански страни. – Просвета, IV, № 7, 1939, 860 – 862.

Панчева, Личева, Янакиева 2005: Панчева, Евгения, Амелия Личева, Миряна Янакиева, състав. Теория на литературата: От Платон до постмодернизма. София: Колибри, 2005.

Парижков 2004а: Парижков, Петър. Александър Егров. – В: Българска книга. Енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, с. 160.

Парижков 2004б: Парижков, Петър. Кръстьо Мирски. – В: Българска книга. Енциклопедия. Съст. Ани Гергова. София-Москва: Пенсофт, 2004, с. 285.

Пенев, Петров 1988: Пенев, Ангел, Петър Петров, съст. Чужденци – просветни дейци в България. София: Народна просвета, 1988.

Пенелов 2012: Пенелов, Илко. Книгоиздаването в навечерието: проектът „Завети“ (– В: Даскалова, Красимира, Илко Пенелов, състав. Ани Гергова – живот с книжовни пристрастия. Сборник в чест на 75-годишнината ѝ. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, 227 – 240.

Пенелов 2020: Пенелов, Илко. Цензура върху книгата в България. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020.

Пенчев 2003: Пенчев, Бойко. Българският модернизъм: Моделирането на Аза. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003.

Петева–Филова 2012: Петева–Филова, Евдокия. Иван Милев. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2012.

Пижев и др. 1999: Пижев, Александър, Стоян Шивачев, Недялка Петрова, Елена Кесякова, съст. Книга за Пловдив: История на Пловдив от древността до наши дни. Пловдив: Полиграф, 1999.

Попов 1916: Попов, Кирил Г. Стопанска България през 1911 г.: статистически изследвания. София: Държавна печатница, 1916.

Правилник 1892: Правилник за вътрешния ред на Варненската градско-общинска библиотека: Утвърден от Варненския градско-общински съвет на 31 декември 1891 г. Варна: Хр. Н. Войников, 1892.

Правилник 1898: Правилник за народните библиотеки в София и Пловдив. София: Държавна печатница, 1898.

Протохристова 1999: Протохристова, Клео. Книгата и четенето в контекста на постгуменберговото състояние. – Научни трудове – Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“. Т. 37, 1999, № 1, 37 – 42.

Рабе 1993: Рабе, Пол. История на библиотеката и история на книгата: два изследователски области за библиотекари. Прев. Красимира Даскалова. – Библиотека, 1993, № 6, 29 – 32.

Радева 1988: Радева, Мария. Софийският университет и българската общественост, 1888–1907. – В: Дроснева, Елена, съст. Дарителите. София: ЛИК, 1988, 171 – 182.

Радославов 1992: Радославов, Иван. Българска литература, 1880 – 1930. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.

Райнов 1925: Райнов, Николай. Орнамент и буква в славянските ръкописи на Народната библиотека в Пловдив. София: Държавна печатница, 1925.

Рикъор 2006: Рикъор, Пол. Документалната фаза: архивираната памет. – В: Паметта, историята, забравата. Прев. Тодорка Минева. София: СОНМ, 2006, 154 – 191.

Ричардсон 1896: Ричардсон, Чарлз. По избора на книгите или по самообразованието. (Превод с много допълнения). II изд. Русе: Скоро-печатницата на Спиро Гулабчев, 1896.

Русева 1993: Русева, Виолета. Аспекти на модерността в българската литература през 20-те години. Велико Търново: Алфа, 1993.

Русенски 1897: Русенски общински вестник“, VI, № 3 (240), 27 януари 1897 г., с. 12.

Статистическа 1897: Статистическа вedomост за числото на посетителите в Русенската Градска Общинска Библиотека през изтеклата 1896 год. – Русенски общински вестник, VI, № 3 (240), 27 януари 1897 г., с. 12.

Русинова 2010: Русинова, Евгения. Мит ли е четящият българин от следосвобожденската епоха (до 1944 г.) – В: Годишник на Националния исторически музей – Митове и истории в България. Пловдив: Печатница „Зомбори“, 2010, 74 – 82.

Ръовел 2010: Ръовел, Жак. Есема по история и историография. Прев. Александра Желева и Стоян Атанасов. София: Дом на науките за човека и обществото, 2010.

С-джиев 1893/4: С-джиев, Ив. И. За четенето. – Мисъл, II–III, 1893/4, № 7, 553 – 556.

Савова и др. 2010: Савова, Августина, Маринова, Мария, Петя Янчева, съст. Литературна България след Освобождението: първи публикации на наши писатели и литературна критика в периода, 1881 – 1941 г.: библиография. Сливен: ИК „Жажда“, 2010.

Симеонова 2009: Симеонова, Ружа. Българската национална библиотека и нейните директори, 1879 – 2009. София: ИК „Христо Ботев“, 2009.

Списък 1957: Списък на вредна литература. Свитък II. София: Държавна библиотека „Васил Коларов“, 1957.

Статистически 1910: Статистически годишник на Българското царство. г. I, 1909. София: Държавна печатница, 1910.

Стефанов 1995: Стефанов, Валери. *Литературната институция*. София: Анубис, 1995.

Стефанов 1994: Стефанов, Валери. Четенето – историческо моделиране. – *Литературна мисъл*, XXXVIII, 1994, № 2, 114 – 125.

Стоянов 1899/1900: Стоянов, Г. Какво чете народът? – *Учител*, VII, № 8, април 1899/1900, 574–581.

Стоянов 1992: Стоянов, Петър. Стара Варна: в първите години след Освобождението, 1878 – 1890. Варна: ИК „Стено“, 1992.

Събев 2009: Събев, Орлин. Кражбата на книги в Османската империя през XIX век: престъпление и наказание. – В: Балканите: Между традицията и модерността: Административни, социално-икономически и културно-просветни институции в балканските провинции на Османската империя (XVIII – XIX век). София: ИК „Гутенберг“, 2009, 177 – 199.

Тиханов 1994: Тиханов, Галин. Жанровото съзнание на кръга „Мисъл“: Към културната биография на българския модернизъм. София: Симолини, 1994.

Тодорова 1988: Тодорова, Мария, съст. Историци за историята: Антология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1988.

Устав 1884: Устав на Книжевната гружина във Варна, придружен от правилника и отчета на същата гружина за I-та ѝ година 1883 – 84 [Книжевна гружина. Варна]. Варна: Х. Н. Войников и с-ие, 1884.

Фабриан 1996: Фабриан, Бернхард. Книга, библиотека и гуманитарные научные исследования. Перевод с немецкого Н. А. Володиной. Санкт-Петербург: Библиотека Российской Академии наук, 1996.

Фабриан 2001: Фабриан, Бернхард. Ученият като читател. Прев. Димитър Зашев. – В: Гергова, Ани, Красимира Даскалова, съст. История на книгата. Книгата в историята. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001, 300 – 322.

Федър 2001: Федър, Джон. Книгата в историята и историята на книгата. – В: Гергова, Ани, Красимира Даскалова, съст. История на книгата. Книгата в историята. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001, 79 – 93.

Фуко 1997: Фуко, Мишел. Власт: Антология. Прев. Антоанета Колева. Съст. Колева, Антоанета, Деян Деянов. София: Критика и хуманизъм, 1997.

Фуко 1996: Фуко, Мишел. Археология на знанието. Прев. Антоанета Колева. София: Наука и изкуство, 1996.

Фуко 2003: Фуко, Мишел. За другите пространства. – *Литературен вестник*, XIII, 13, 2–8 апр. 2003, с. 12–13.

Фуко 1998: Фуко, Мишел. Надзор и наказание: раждането на затвора. Прев. Петко Стайнов, Антоанета Колева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998.

Хабермас 1995: Хабермас, Юрген. Структурни изменения на публичността: изследвания върху една категория на буржоазното общество. Прев. Силиян Йотов. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995.

Христов 1967: Христов, Кирил. Затрупана София. Съчинения. Т. IV. София: Български писател, 1967, 13 – 283.

Цветкова 2009: Цветкова, Милена. Информационна култура:// Името на четенето. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009.

Цветкова 2012: Цветкова, Ралица. История и организация на достъпа до архивите. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2012.

Черно море 1892: *Черно море*, г. I, бр. 48 от 6 юни 1892, с. 3. („Някои статистически данни из Варненската градско-общинска библиотека от 1889 до 1892 г.“)

Шанкарев, Тотев 1985: Шанкарев, Петър, Атанас Тотев. 100 години българска гържавна статистика (1888 – 1981): Юбилеен сборник. София: КЕССИ при Минист. съвет, 1985.

Шара 2004: Шарл, Кристоф. Интелектуалците в Европа през XIX век: Есе по сравнителна история. Прев. Весела Генова и гр. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004.

Шартие 2002: Шартие, Роже. Читателският кръг. – В: Места на всекидневието: миниатюри от европейската културна история. Рег. Хайнц-Герхард Хаупт. Прев. Георги Кайтазов. София: ЛИК, 2002, 197 – 206.

Шуманова 2004: Шуманова, Нина. Димитър Иванчев. – В: Гергова, Ани, съст. Българска книга. Енциклопедия. София-Москва: Пенсофт, 2004, 181 – 182.

Шуманова 2012: Шуманова, Нина. „Читател и книга“ и „Държавното книгоиздателство“ – две непознати статии на Димитър Иванчев от 1935 г. – В: Даскалова, Красимира, Илко Пенелов, съст. Ани Гергова – живот с книжовни пристрастия. Сборник в чест на 75-годишнината ѝ. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, 219 – 226.

Шваб 2003: Шваб, Габриеле. „Само ако не бях длъжен да се изявявам“: естетиката на негативността на Изер. – В: Ковачев, Огнян, Александър Къосев, съст. Четенето в епохата на медиуми, компютри и Интернет: Сборник с доклади от международна конференция в чест на проф. Волфганг Изер. София: Фигура, 2003, 97 – 115.

Шивачев 1998: Шивачев, Стефан. Демографските промени и градоустройственото развитие на Пловдив в края на XIX и първите десетилетия на XX в. – В: *Пловдив по пътя към модерния свят: Сборник с докл. от науч. конф., 20 – 21 май 1998*. Пловдив: Ист. музей, ПУ „Паусий Хилендарски“, 1998, 40 – 42.

Шуманова 2012: Шуманова, Нина. „Читател и книга“ и „Държавното книгоиздателство“ – две непознати статии на Димитър Иванчев от 1935 г. – В: Даскалова, Красимира, Илко Пенелов, съст. Ани Гергова – живот с книжовни пристрастия. Сборник в чест на 75-годишнината ѝ. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, 219 – 226.

Юбилеен 1925: Юбилеен годишник на Народната библиотека в Пловдив 1925: Посвещава се на Борис Дякович по случай 25-годишнината му като Директор на Народната библиотека и Музей в Пловдив. Ред. Б. Дякович. [София]: [Държавна печ.], 1925.

Юруков 1932: Юруков, Данаил. Спомени из политическия живот на България. 2 изд. София: Георги Д. Юруков, 1932.

Янакиева 2004: Янакиева, Татяна. Библиография. – В: Гергова, Ани. Българска книга. Енциклопедия. София-Москва: Пенсофт, 2004, с. 53 – 56.

Янакиева 1986: Янакиева, Татяна. Книга за читателя и книжнината през Възраждането. – Проблеми на културата, IX, 1986, № 3, с. 125 – 127.

Янакиева 1984: Янакиева, Татяна. Литературознание и библиография (Генетически и функционални връзки). – В: Сборник статии: В чест на 80-годишнината на проф. Тодор Боров. Динев, Петър, Николай Генчев, Елена Кирова, съст. София: БАН, 1984, 308 – 317.

Янакиева 2012: Янакиева, Татяна. Личната и обществената библиотека (Интерпретация върху възможните опозиции и връзки в изследователските нагласи). – В: Ани Гергова – живот с книжовни пристрастия: Сборник в чест на 75-годишнината ѝ. Даскалова, Красимира, Илко Пенелов, съст. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, 353 – 364.

Янев 2008: Янев, Владимир. Литературният Пловдив от XIX век до наши дни. Пловдив: ИК „Хермес“, 2008.

Яус 1998: Яус, Ханс-Роберт. Исторически опит и литературна херменевтика. Съст. Ангел Ангелов. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998.

Armstrong 2011: Armstrong, Paul B. – In: Defense of Reading: Or, Why Reading Still Matters in a Contextualist Age. – New Literary History. A Journal of Theory and Interpretation. John Hopkins University Press. Vol. 42, № 1, Winter 2011, pp. 87 – 113.

Barbier 2001: Barbier, Frederic. History, the Historian and Reading. – In: Historical Readers and Historical Reading. Beetham, Margaret, Sophie Levie (eds.). London and New York: Routledge, 2001, 4 – 35.

Bennett 1999: Bennett, Andrew (ed.). Reading and Readers. London and New York: Longman, 1995.

Bentley 1999: Bentley, Michael. Annales: The French School. – In: Modern Historiography: An Introduction. London and New York: Routledge, 1999, 105 – 116.

Burke 1991: Burke, Peter (ed.). New Perspectives on Historical Writing. Cambridge: Polity Press, 1991.

Burke 2001: Burke, Peter (ed.). New Perspectives in Historical Writing. Cambridge: Polity Press, 2001.

Burke 1990: Burke, Peter. The French Historical Revolution: The Annales School, 1929 – 89. Cambridge: Polity Press, 1990.

Burke 2004: Burke, Peter. What is Cultural History? Cambridge: Polity Press, 2004.

Chartier 1988: Chartier, Roger. Cultural History: Between Practices and Representation. Translated by Lydia G. Cochrane. Cambridge: UK: Polity Press, 1988.

Chartier 1987: Chartier, Roger. The Bibliotheque Bleue and Popular Reading. – In: The Cultural Uses of Print in Early Modern France. Princeton: Princeton University Press, 1987, 240 – 266.

Chartier 1994: Chartier, Roger. The Order of Books: Readers, Authors and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries. Stanford: Stanford University Press, 1994.

Colclough 2007: Colclough, Stephen. Consuming texts: Readers and Reading Communities, 1695 – 1870. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.

Croden, Kreiswirth 1994: Croden, Michael, Martin Kreiswirth (eds.).

The Johns Hopkins Guide to Literary Theory and Criticism. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1994.

Febvre, Martin 1976: Febvre, Lucien, Henri-Jean Martin. The Coming of the Book: The Impact of Printing, 1450 – 1800. Translated by David Gerard. London: NLB, 1976.

Freund 1987: Freund, Elizabeth. *The Return of the Reader: Reader-response Criticism*. London and New York: Methuen, 1987.

Darnton 1984: Darnton, Robert. The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History. London: Allen Lane, 1984.

Dobson, Ziemann 2009: Dobson, Miriam, Benjamin Ziemann (eds.). Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth Century History. London and New York: Routledge, 2009.

During 1992: During, Simon. Foucault and Literature: Towards a Genealogy of Writing. London and New York: Routledge, 1992.

Eisenstein 1979 – 1980: Eisenstein, Elizabeth. The Printing Press as an Agent of Change: Communication and Cultural Transformations in Early Modern Europe. Vol. 1 – 2. New York: Cambridge University Press, 1979 – 1980.

Eliot, Rose 2007: Eliot, Simon, Jonathan Rose (eds.). A Companion to the History of the Book. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007.

Fetterley 1978: Fetterley, Judith. The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction. Bloomington: Indiana University Press, 1978.

Finkelstein, McCleery 2005: Finkelstein, David, Alistair McCleery (eds.). An Introduction to Book History. New York & London: Routledge, 2005.

Jackson 2011: Jackson, H. J. Marginalia: Readers Writing in Books. New Haven: Yale University Press, 2011.

Hunt 1986: Hunt, Lynn. French History in the Last Twenty Years: The Rise and Fall of the Annales Paradigm. – Journal of Contemporary History, Vol. 21, № 2, April 1986, 209 – 224.

Iser 1989: Iser, Wolfgang. *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1989.

Iser 1978: Iser, Wolfgang. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1978.

Iser 1993: Iser, Wolfgang. *The Fictive and the Imaginary: Charting Literary Anthropology*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1993.

Iser 1974: Iser, Wolfgang. *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1974.

Kaegbein 1986: Kaegbein, Paul. Two Centers of German Research Activities in Library History: Cologne and Wolfenbuttel. – *The Journal of Library History*, vol. 21, № 2, Spring 1986, 456 – 473.

Logsdon 1970: Logsdon, Richard H. The Librarian and the Scholar: Eternal Enemies. – *Library Journal*, vol. 95, № 16, September 15, 1970, 2871 – 2874.

Lentricchia, McLaughlin 1995: Lentricchia, Frank, Thomas McLaughlin (eds.). *Critical Terms for Literary Study*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1995.

Lyons 2010: Lyons, Martyn. *A History of Reading and Writing in the Western World*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Machor, Goldstein 2001: Machor, James L., Philip Goldstein (eds.). *Reception theory: From Literary Theory to Cultural Studies*. New York and London: Routledge, 2001.

Manguel 1996: Manguel, Alberto. *A History of Reading*. London: Flamingo, HarperCollins, 1996.

Manguel 2008: Manguel, Alberto. *The Library at Night*. New Heaven and London: Yale University Press, 2008.

Mills 1994: Mills, Sara. *Gendering the Reader*. New York: Harvester Wheatsheaf, 1994.

Murray 1999a: Murray, Chris (ed.). Encyclopedia of Literary Critics and Criticism. Vol. 1, A–K. London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1999.

Murray 1999b: Murray, Chris (ed.). Encyclopedia of Literary Critics and Criticism. Vol. 2, L–Z. London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1999.

Pettegree 2010: Pettegree, Andrew. The Book in the Renaissance. New Heaven and London: Yale University Press, 2010.

Rice 1989: Rice, Philip, Patricia Waugh (eds.). Modern Literary Theory: A Reader. London and New York: Routledge, 1989.

Richter 1994: Richter, David. Falling into Theory: Conflicting Views on Reading Literature. Boston: Bedford books of St. Martins press, 1994.

Ricoeur 1991: Ricoeur, Paul. Between the Text and Its Readers. – In: Valdes, Mario J. (ed.). A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination. Toronto: University of Toronto Press, 1991, 390 – 423.

Scott 1986: Scott, Anee Firot. Women and Libraries. – The Journal of Library History, vol. 21, № 2, Spring 1986, 400 – 444.

Towheed 2011: Towheed, Shafquat, Rosalind Crone, Katie Halsey (eds.). The History of Reading. London and New York: Routledge, 2011.

Valdes 1991: Valdes, Mario J. A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination. Toronto: University of Toronto Press, 1991.

Van de Putte, Miles 2006: Van de Putte, Bart, Andrew Miles. Social Power and Class Formation in the Nineteenth Century. Leuven: Centrum voor Sociologisch Onderzoek, 2006.

Warning 1975: Warning, Rainer (Hrsg.). Rezeptionsasthetik: Theorie und Praxis. München: Wilhelm Fink Verlag, 1975.

Willis 2008: Willes, Margaret. Reading Matters: Five Centuries of Discovering Books. New Heaven and London: Yale University Press, 2008.

ЕЛЕКТРОННИ РЕСУРСИ

Аретов 2011: Аретов, Николай. Един епизод от живота на Клотилда Цветишич в София и неговия образ в българската книжнина, <http://aretov.queenmab.eu/archives/reception/79-the-civilizer-miunderstud.html> [преглед на: 05.01.2023]

Пенчева 2007: Пенчева, Рагка. За българските писатели „фашисти“, Електронно списание LiterNet, 21.12.2007, № 12 (97), http://litenet.bg/publish9/r_pencheva/fashisti.htm [05.01.2023]

НСИ: Структура на населението по вероизповедание, Национален статистически институт, НСИ, <http://www.nsi.bg/Census/StrReligion.htm> [05.01.2023]

Владикин 2017: Владикин, Никола. Биография, Литературен свят, <https://literaturesviat.com/?p=140664> [05.01.2023]

Поли Руменова Муканова
Четенето и читателите в българското общество
(1878 – 1944):
Институцията библиотека

Българска
Електронно издание
Научен редактор:
проф. д-р Мария Николова
Научни рецензенти:
Проф. д-р Александра Куманова
доц. д-р Васил Загорев
Езиков редактор:
Марина Николова